Történetírók és történetírás
a 20. századi kelet-európai rendszerváltások tükrében

Kelet-Európai Tanulmányok XII.

Studia Europae Orientalis XII.

Sorozatszerkesztő: Krausz Tamás

TÖRTÉNETÍRÓK ÉS TÖRTÉNETÍRÁS A 20. SZÁZADI KELET-EURÓPAI RENDSZERVÁLTÁSOK TÜKRÉBEN

Válogatott tanulmányok a

Történetírás és történetírók
2016. december 12.

és a

Történetírás a rendszerváltás szolgálatában?
Rendszerváltás és történetírás
2019. február 14.

doktorandusz-konferenciák anyagaiból

Szerkesztette:
Balázs István Miklós
Szabó Viktor

ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék
Budapest, 2020

A kötet megjelenését támogatta:

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzat

ELTE BTK
Hallgatói Önkormányzat

Kiadja az
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék

© ELTE BTK Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék, 2020

© Szerzők, 2020

ISSN 1789-8641
ISBN 978-963-489-208-3
ISBN 978-963-489-209-0 (elektronikus példány)

Olvasószerkesztő: Balázs István Miklós és Szabó Viktor

Tördelés: Szabó Viktor

Nyomdai kivitelezés: Vareg Hungary Kft.
Felelős vezető: Egyed Márton

TARTALOMJEGYZÉK

A SOROZATSZERKESZTŐ AJÁNLÁSA (KRAUSZ TAMÁS) 7

MÉSZÁROS ZSÓFIA
Az 1917-es orosz forradalom értékelése Ny. A. Bergyajev életművében 9

SZABÓ VIKTOR
Történelmi paradigma- és panteonváltás az 1917. októberi forradalmat követően, és értékelése a rendszerváltás utáni történetírásban 23

VARGA G. LAJOS
Arató Endre munkássága és helye a magyar történetírásban 37

SZUDA KRISZTINA ESZTER
A határon túli szlovákság kutatásának problematikája Ján Siracky munkásságában 55

VARGA G. LAJOS
A *Magyar Újság* 1919-ben, és szerepe a kisebbségi magyar társadalom megszervezésében a rendszerváltás idején Csehszlovákiában 71

GYÚRÓSI PÁL
Az 1918-as szlovák államfordulat megítélése a szlovák politikai elit körében 1928-ban 85

SZALAY GÁBOR
Timothy Snyder véres övezete. A holokauszt 21. századi (át)értelmezése? 97

LAJOS MÁTÉ
A Független Horvát Állam területét garantáló nemzetközi szerződések a történetírás és a korabeli sajtó tükrében 113

KALOUS ANTAL
A gazdasági elmaradottság tárgyalása a rendszerváltás fogalmának fényében 123

BALÁZS ISTVÁN MIKLÓS
Az utolérő fejlődés fogalomtörténete és rendszerváltás-kori észlelése 139

A KÖTET SZERZŐI 145

A KELET-EURÓPAI TANULMÁNYOK SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖTETEK 147

A sorozatszerkesztő ajánlása

Örömteli dolog, hogy a „kelet-európás” doktoranduszok ismét számot tudnak adni tudásukról, képességeikről olyan történeti problémák megközelítése során, amelyek kutatási területeik fontos részét képezik. Mindezt oly korban, amely nem kedvez a független kutatásnak, olyan korszakban, amikor a hivatalos „emlékezetpolitika” felfalja a 20. század történetének drámai fejezeteit, fordulópontjait, fontos eseményeit, folyamatait.

A kötetben tükröződik a doktori iskolánkban folyó kutatómunka sokszínűsége: a historiográfia, a politikatörténet, a társadalomtörténet és az ideológiatörténet megannyi kérdésfelvetése kiválthatja a szakmailag tájékozódni kívánó kutatók és olvasók érdeklődését. De fontos lehet a kötet abból a szempontból is, hogy amikor szinte az egész szakma a rendszerváltás 30. évfordulójára összpontosított, a történészek itt reprezentált fiatal generációja távol maradt az „érzelmi” történetírás rossz hagyományaitól és korlátaitól. Minden szerző a valóság feltárását tekintette egyetlen feladatának. Nem ítélkeznek, hanem az igazságot keresik, megérteni próbálják mindazt, ami a történészeket mozgatja és megérteni mindazokat az okokat, tényezőket, amelyek a történelmi folyamatokat irányítják.

Krausz Tamás
professor emeritus
programvezető

MÉSZÁROS ZSÓFIA

Az 1917-es orosz forradalom értékelése Ny. A. Bergyajev életművében

Az orosz vallásfilozófus, Nyikolaj Alekszandrovics Bergyajev így vallott 1940-ben az 1917-es forradalomról: „Az orosz forradalmat személyes sorsom részeként, nem pedig valami kívülről rám erőszakolt dologként éltem meg. Ennek a forradalomnak még akkor is a részese voltam, ha erős kritikával viseltettem iránta…”[1] A forradalom szerves részét képezte Bergyajev életének: fiatal korában marxista forradalmár volt, az 1905-ös forradalom tapasztalatai azonban komoly szakadást okoztak közte és a hagyományosan forradalmi beállítottságú orosz értelmiség között. Bár az 1917-es forradalmat elkerülhetetlennek tartotta, a későbbi vezetés mégis száműzte őt Szovjet-Oroszországból 1922-ben.

Szellemi útja sokszor rendkívül éles fordulatokat vett: a marxizmustól kezdve az idealizmuson keresztül eljutott egészen a keresztény perszonalizmusig. Csupán két közös motívum figyelhető meg minden egyes filozófiai korszakában: a lázadás és a személyiség szabadságának tisztelete. Ez a két tényező abból a szempontból volt meghatározó jelentőségű, hogy a filozófus mindig kritikusan viszonyult az őt körülvevő szellemi élethez, és ennek következményeképpen mindinkább a sajátságosan rá jellemző úton haladt. Egész életében újra és újra vizsgálat alá vetette az orosz forradalmat, és több aspektusból is átértékelte, különös tekintettel az értelmére. Mindezért nem mondhatjuk, hogy gondolatai, életműve egészét tekintve, kiadnának egy egységes koncepciót. Ugyanakkor érdemes megvizsgálni, hogy miként formálódik és jelenik meg az 1917-es orosz forradalom a filozófus munkássága során, mivel mindig is egyedi prizmán keresztül szemlélte az eseményeket. Felfogásának sajátossága azonban nem jelenti azt, hogy nem sorolható egyetlen irányzathoz sem: Bergyajev egy olyan vallásfilozófiai iskola részese volt Szemjon Ljudvigovics Frankkal és Nyikolaj Onufrijevics Losszkijjal, amely kísérletet tett arra, hogy megtalálja a forradalom univerzális értelmét és gyökeresen orosz vonásait, s amely „a thermidor megalapozásától a forradalom vallási igazolásáig” húzódó skálán mozgott.[2] A tanulmányban bemutatásra kerül, hogy miként jelent meg Bergyajev filozófiájában

[1] Bergyajev, Nyikolaj: Önmegismerés. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2002. 297.

[2] Kosarnij, Valerij Pavlovics: Problema revoljucii v szociologii i filoszofii russzkovo poszleoktyabrszkogo zarubezsja, Izvesztyija viszsih ucsebnih zavegyenyij – Povolzsszkij region, Obscsesztvennije nauki, 33. évf. (2015) 1. sz. 163–184, 163, 177.

egyszerre a marxizmus és a keresztény gondolkodás hatása, s ez mennyiben befolyásolta azt, ahogyan a forradalom genezisét, lefolyását és eredményeit szemlélte.

A marxizmustól az elefántcsonttoronyig

Bergyajev kijevi nemesi családból származott, melyben nagy hagyománya volt a katonai pályának, így a fiatal Nyikolajt is katonai iskolába járatták 17 éves koráig. 20 évesen felvételt nyert a Kijevi Szent Vlagyimir Egyetemre, és megismerkedett Karl Marx írásaival. Ennek hatására fellázadt saját családjának arisztokratikus-katonai világa ellen, s nem csupán elméletben mélyedt el a marxizmusban, hanem egy diákok alkotta forradalmi körbe és egy a munkásosztály felszabadításáért harcoló szövetségbe is belépett. Bár nem sokkal később filozófiai és politikai értelemben is szakított a marxizmussal, élete végéig meghatározó volt számára a Marx által megfogalmazott kapitalizmus-kritika. Többek között innen ered Bergyajev azon gondolatának alapja, hogy a világ és a társadalom igazságtalanságon alapulnak.[3]

1898-ban a fiatal Bergyajevet már másodszorra tartóztatták le forradalmi tevékenységért. Egyetemi pályája véget ért, diplomát sohasem szerzett. A Vologdai kormányzóságba száműzték, ahol többek között Alekszej Mihajlovics Remizovval, Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkijjal és Alekszandr Alekszandrovics Bogdanovval töltötte idejét. Bergyajev későbbi elmondása szerint azonban már ekkor különbségek voltak a forradalmárok között, melyet társadalmi hátterük eltérése okozott: az „arisztokraták", mint ő és Remizov, különböztek a „demokratáktól", azaz Lunacsarszkijtól és Bogdanovtól. Úgy tartotta, hogy az „arisztokraták" döntéseikben sokkal szabadabbak voltak, kevésbé függtek a száműzöttek kollektívájától, és szorosabb kapcsolatot alakítottak ki a helyi társadalommal is.[4]

Ebben az időszakban kezdődött Bergyajev filozófiai „útkeresése". A filozófus Lev Iszaakovics Sesztovval kötött egyetemi barátsága elindította egy, a marxizmustól távolodó úton. A száműzetésben érett meg benne a gondolat, hogy az elméleti marxizmus és a forradalmi marxista gyakorlat kibékíthetetlen ellentétben állnak az egyéni szabadság eszméjével.[5] 1901-ben megjelent írásában, a *Szubjektivizmus és individualizmus a társadalomfilozófiában. Kritikai tanulmány Ny. K. Mihajlovszkijról*[6] című

[3] Volkogonova, Olga Dmitrijevna: Ny. A. Bergyajev Intellektualnaja biografija, Moszkva, Izdatyelsztvo Moszkovszkovo Unyiverszityeta, 2001. 6–7.

[4] u. o. 9.

[5] u. o. 7–8.

[6] A mű eredeti címe: *Szubjektyivizm i ingyividualizm v obscsesztvennoj filoszofii. Krityicseszkij etyud o Ny. K. Mihajlovszkom.* A mű tudomásunk szerint nem jelent meg magyar fordításban, ezért a tanulmányban szereplő cím csupán nyersfordítás. Eredeti kiadás: Bergyajev, Ny.: Szubjektyivizm i

műben a marxizmus és idealizmus szembenállását próbálta feloldani, és bizonyos tekintetben kísérletet tett az előbbi megreformálására. A vállalkozás azonban kudarcot vallott, s társai a száműzetésben kritikával fogadták próbálkozását.[7] Mindebből kitűnik, hogy maguk a forradalmárok sem alkottak olyan egységes világnézeti és társadalmi közösséget, amelyről később a filozófus beszélt.

Bergyajev a száműzetés után ismerkedett meg a teológus-filozófus Szergej Nyikolajevics Bulgakovval, és rajta keresztül a keresztény filozófiával és lelkiséggel. 1904-ben együtt költöztek Szentpétervárra, és az „új vallási tudatként" aposztrofált irányzathoz csatlakoztak, mely Bergyajevet a miszticizmus felé terelte.[8] Fontos látni: az orosz értelmiség, a marxisták egy része (hiszen Bergyajevhez hasonló szellemi utat járt be Bulgakov és Pjotr Berngardovics Sztruve is) már az 1905-ös forradalom előtt elfordult a társadalmi-politikai problematikától, azonban tagadhatatlan, hogy az első forradalom nagy hatással volt mindegyikükre. Míg eddig csak az elméleti marxizmust hagyta maga mögött Bergyajev, a forradalom tragédiájának tapasztalatát megismerve már a politikai forradalmat is elítélte, mivel az szerinte a rombolásra irányul.

Bergyajev gondolkodásában meg kell különböztetni a forradalom két típusát: a politikait és a lélekben végbemenőt. Fiatal korában, a marxista egyetemista körökkel megismerkedve a politikai forradalom szükségességében hitt, amikor azonban már úgy ítélte meg, hogy ez nem hozhat létre egy neki tetsző világot, egyfajta lelki forradalmat kezdett hirdetni.[9] Emellett gondolkodásában a szociális igazságosság problematikájának helyét átvette a kultúra kérdése. A filozófus megváltozott világnézete már a *Vehi*, azaz *Mérföldkövek* című 1909-es tanulmánykötetben szereplő írásában megmutatkozott. *A filozófia igazsága és az értelmiség igaza* című cikkben éppen a szellemi igazságkeresés és a materiális/materialista „igazkeresés" közötti ellentmondást domborította ki. Bergyajev kifejtette, hogy az orosz történelem és hatalom olyan pszichológiájú értelmiséget kovácsolt ki, amely érzéketlen lett a szellemi útkeresés iránt, ehelyett materialista, politikai és utilitarista elveknek vetett alá mindent. A szerző a kialakult helyzetben úgy gondolta, hogy Oroszország kulturális fellendülésére van szükség, amelyhez elengedhetetlen fontosságú lenne, hogy az értelmiség a filozófiai igazság felé forduljon, és a történelem által rákényszerített nézetektől megszabaduljon.[10]

---

ingyividualizm v obscsesztvennoj filoszofii. Krityicseszkij etyud o Ny. K. Mihajlovszkom, Szankt-Petyerburg, Elektricseszkaja tyipografija, 1901.

[7] Volkogonova, i. m. 2001, 10.

[8] u. o. 10–14.

[9] u. o. 16.

[10] Bergyajev, Ny.: A filozófia igazsága és az értelmiség igaza, In: Az orosz forradalom démonai. Szerk.: Kiss Ilona. Budapest, Századvég Kiadó, 1990. 11–32, 19, 11, 28.

Elemzésében volt igazság, hiszen az orosz értelmiség valóban erős politikai-társadalmi irányultsággal rendelkezett, azonban az adott történelmi helyzetben vitatott volt, hogy szükséges és lehetséges-e a kultúra és a filozófia felé fordulni. A baloldali értelmiség egyértelműen árulónak, a reakció kiszolgálóinak tartotta a nagyrészt korábbi marxistákból álló szerzői kollektívát nézeteik miatt. Még a liberális értelmiség is vitába szállt a *Mérföldkövek* alkotóival.[11] Maga Bergyajev is kritikus szemmel tekintett a *Mérföldkövek*-re idősebb korában: a kötet miatt szakadás következett be a hagyományos forradalmi értelmiség és a kulturális reneszánsz képviselői között. Saját bevallása szerint a kultúra felső rétege túlságosan közömbös volt az élet társadalmi oldala iránt, a forradalmi értelmiségtől való elszakadásuk pedig rányomta bélyegét az 1917-es forradalom természetére.[12]

A bekövetkezett forradalom teljes elutasítása

Már az I. világháború is megérintette a gondolkodót. Az *Oroszország sorsa*[13] című cikksorozat előrevetíti Bergyajev későbbi gondolatait az orosz különösségről és messianizmusról: a háború teret ad Oroszországnak arra, hogy megmutassa, mi a szerepe a világtörténelemben. Ez a fajta felfogás, mely nem mentes a patriotizmustól, sőt esetenként a nacionalizmustól, jellemző volt a kor idealista gondolkodóira, a *Mérföldkövek* kiadásától kezdve egészen az I. világháború végéig.[14] A forradalom azonban olyan változásokat indított el, amelyek később a *Mérföldkövek* szerzőinek világnézetbeli eltávolodását okozták.

Bergyajev üdvözölte a februári forradalmat, amennyiben az megbuktatta az önkényuralmat,[15] és kísérletet tett arra, hogy *„össznemzeti és összállami feladatokat”* oldjon meg.[16] Azonban októberhez közeledve a filozófus már úgy érezte, hogy lehetetlen megállítani a forradalmat, és az romboló szakaszába lépett.[17] Az 1917 áprilisa és

[11] Volkogonova, i. m. 2001, 17.

[12] Bergyajev, Ny. A.: Russzkaja igyeja. Osznovnije problemi russzkoj miszli XIX veka i nacsala XX veka. Párizs, YMCA-Press, 1971. 222, 246–248.

[13] A mű eredeti címe: *Szugyba Rosszii.* A mű tudomásunk szerint nem jelent meg magyar fordításban, ezért a tanulmányban szereplő cím csupán nyersfordítás. Bergyajev, Ny.: Szugyba Rosszii, Moszkva, 1918.

[14] Lásd: Stroop, Christopher A.: Thinking the Nation through Times of Trial: Russian Philosophy in War and Revolution. In: Cultural History of Russia in the Great War and Revolution 1914–22. Book 2: Political Culture, Identities, Mentalities, and Memory. Szerk.: Frame, Murray - Kolonitskii, Boris - Marks, Steven G. - Stockdale, Melissa K. Indiana, Slavica Publishers, 2014. 199–220.

[15] Bergyajev, Ny. A.: Kto vinovat? In: Szobranyije szocsinyenyij, Tom 4. Párizs, YMCA-Press, 1990. 92–101, 92.

[16] u. ő.: O polityicseszkoj i szocialnoj revoljucii. u. o. 10.

[17] Volkogonova, i. m. 2001, 36–37.

1918 áprilisa között megjelent publicisztikai műveiben egymásnak teljességgel ellentmondó elképzeléseknek adott hangot. Nagy hangsúlyt kapott a bolsevikok felé irányuló kritika, amelyet többek között a marxizmus pozíciójából is megfogalmazott. Azzal érvelt, hogy a szocializmus ideje még nem érkezett el, mivel „az csupán a termelőerők magasfokú fejlődésének, valamint a kultúra intenzifikálódásának eredménye lehet…”.[18] Egy alkalommal még azt is állította, hogy nem forradalom ment végbe, hanem egyszerű lázadás történt, „a rend általános bomlasztása, züllés, az állam, nemzet és kultúra halála,”[19] és ez Oroszország lerombolásához vezetett, ahhoz, hogy az ország „egy rakás szeméttéˮ vált.[20] Máskor azt írta, hogy az orosz forradalom reakciós természetű, bitorlásra és fogyasztásra irányul,[21] és véleményét azzal támasztotta alá, hogy leírta a bolsevikok és a feketeszázasok közötti hasonlóságokat.[22]

A filozófus ebben az időszakban még a patriotizmus hatása alatt volt. Ez abban nyilvánult meg leginkább, hogy bár az értelmiségre helyezte a legnagyobb felelősséget a forradalom bekövetkeztéért, több alkalommal is felvetette a germán hatás kérdését. Úgy vélte, hogy a német szellemi impulzusok erőszakot tettek az orosz lelken, és elültették orosz talajon a nihilizmust (ateizmust).[23] Ez a gondolat általánosan jelen volt a nem-forradalmi orosz gondolkodásban,[24] de a németekkel folytatott háború és a bolsevikok állítólagos német támogatásáról szóló szóbeszédek átemelték a kérdést szellemiről aktuálpolitikai síkra. Mindez azt mutatja, hogy Bergyajev annyira elmerült a forradalom egyes eseményeiben, hogy még nem volt képes olyan absztrakt módon, metafizikai megközelítésben szemlélni a folyamatot, mint később. Ezzel nem volt egyedül: példának okáért a szintén vehista Sztruve, a későbbi fehér tábor tagja ekkoriban Bergyajevhez nagyon hasonló ellentmondásokban fogalmazta meg az orosz forradalom tapasztalatát.[25]

Az orosz forradalom démonai

1918-ban már egységesebb véleményt formált meg *A mélységből* (*De profundis)* című, zömmel a *Mérföldkövek* szerzői által jegyzett kötetben megjelent cikkében, *Az orosz forradalom démonai*-ban. Írásában a forradalom pusztító-romboló mivoltának

[18] Bergyajev, Ny. A.: Objektyivnije osznovi obscsesztvennosztyi. In: Szobranyije szocsinyenij, Tom 4. Párizs, YMCA-Press, 1990. 38–46, 43.
[19] u. ő.: Bila li v Rosszii revoljucija. u. o. 102–112, 105.
[20] u. ő.: Mir “burzsuaznij” i mir “szocialisztyicseszkij”. u. o. 47–55, 54.
[21] u. ő.: Duhovnij i matyerialnij trud v russzkoj revoljucii. u. o. 65–74, 68.
[22] u. ő.: Pravda i lozs v obscsesztvennoj zsiznyi. u. o. 83–91, 87.
[23] Bergyajev, Kto vinovat? 1990, 93.
[24] Stroop, i. m. 2014, 211–214.
[25] Kosarnij, i. m. 2015, 167.

gyökereit próbálta meglelni az orosz lélekben. Bergyajev az orosz irodalom nagyjai, Nyikolaj Vasziljevics Gogol, Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij és Lev Nyikolajevics Tolsztoj művei alapján elemezte a forradalmat. A filozófus elmélete szerint Gogol írta le először azokat a jelenségeket, amelyek ellen a revolúció zászlót bontott.[26] Dosztojevszkij prófétált az eljövendő forradalomról, mert meglátta, hogy az orosz forradalmiság nem politikai vagy szociális, hanem vallási és metafizikai alapokon nyugszik.[27] Végül Bergyajev szerint Tolsztojban és morális értékeléseiben manifesztálódott mindaz a rossz, ami később magában a forradalomban is megjelent.[28]

Mint sok más, a forradalmat ellenző társa, az eseménysort ő is nagyon sötéten írta le: „Szörnyű katasztrófa történt Oroszországgal: mélységes-mély, sötét szakadékba zuhant… Az orosz forradalom nemzetellenes volt: Oroszországot lélektelen holttesté változtatta… Az orosz forradalmat a nemzet régi vétkei és bajai idézték elő s irányították: orosz démonok munkáltak benne még akkor is, ha ellenségeink elpusztításunkra használták fel őket."[29] Tehát már itt megjelent Bergyajevnél az a későbbiekben is meghatározó gondolat, hogy az 1917-es forradalom szervesen orosz jelenség. Ugyanakkor a forradalom tragikussága miatt arra a következtetésre jutott, hogy mindezt csak egy külső ellenség tehette, amely Oroszország halálát szomjazta. Itt azonban a filozófus már nem hangoztatta nyíltan a germán szellemi és anyagi felelősség kérdését; ez talán nem illett bele abba az elvont tárgyalásmódba, amelyet a tanulmány során alkalmazott.

A forradalom ebben az írásban emberek feletti jelenség, amely az orosz lélekből következik, s amely az orosz lélektől függetlenedve szinte megszemélyesül.[30] Az egész írás erősen a miszticizmus nyelvét használja, amennyiben a forradalmat orosz „ördögök" tevékenységének tartja: „…a hazugság és a csalárdság ördöge, az egyenlőség ördöge, a becstelenség ördöge, a tagadás ördöge, a behódolás ördöge és még sorolhatnák. És ezek a nihilista ördögök már régóta gyötrik Oroszországot."[31] Úgy gondolja, hogy ezektől meg kell tisztítani a népet, de ehhez belső fordulat, szellemi újjászületés szükséges (ahogy már a *Mérföldkövek*-ben is írta), és nem politikai forradalom.[32]

Bergyajev itt még nem távolodott el a *Mérföldkövek* szellemiségétől. *Expressis verbis* meg is fogalmazta, hogy „…a *Mérföldkövek*-et most már nem fogadná

[26] Bergyajev, Ny.: Az orosz forradalom démonai, In: Az orosz forradalom démonai, i. m. 1990, 267–304, 270–273.
[27] u. o. 276.
[28] u. o. 292–296.
[29] u. o. 267–268.
[30] u. o. 295.
[31] u. o. 269.
[32] u. o. 275.

olyan ellenségesen az orosz értelmiség sem, mint ahogy ez megjelenésekor történt."[33] Bár ebben az írásban megfigyelhető egyfajta ellentmondás azzal kapcsolatban, hogy az orosz forradalom mennyiben „orosz" és mennyiben külső ellenségek tevékenységének eredménye, a koncepció mégis megkülönböztethető olyan személyek véleményétől, akik teljesen idegen jelenségnek tartották a forradalmat, pl. az „új vallási tudat" vagy akár a liberalizmus képviselői. Példának hozhatjuk Dmitrij Szergejevics Merezskovszkij, az „új vallási tudathoz" kapcsolható csoportosulás vezéregyéniségének kijelentését, miszerint „bármely sikeres intervenció el fogja törölni még az emlékét is a forradalom óta bekövetkezett változásoknak."[34] A híres liberális történész és az Ideiglenes Kormány tagja, Pavel Nyikolajevics Miljukov pedig egy 1920-as írásában, a *Bolsevizmus mint nemzetközi veszedelem*-ben úgy írta le az októberi forradalmat, mint egy nemzetközi szocialista összeesküvés termékét, mely a februári nemzeti forradalmat külföldi segítséggel, háborúellenes propagandával döntötte meg, s hozta létre saját, defetista forradalmát.[35]

Tagadhatatlan, hogy Bergyajev ekkori írásaiban érzékelhető az események friss tapasztalata. Ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy az ő személyes sorsában nem feltétlenül csak negatív benyomások kapcsolódnak a forradalomhoz az 1922-ig húzódó időszakból. A filozófus a forradalom és a polgárháború idején Moszkvában tartózkodott. 1918-ban létrehozott egy nem marxista szellemi központot, a Szellemi Kultúra Szabad Akadémiáját, amely száműzetéséig nagy sikerrel működött olyan ismert gondolkodók közreműködésével, mint Andrej Nyikolajevics Belij, Vjacseszlav Ivanovics Ivanov vagy Frank. 1920-ban kinevezték a Moszkvai Egyetem professzorává, annak ellenére, hogy nem volt diplomája.[36] Bizonyos tekintetben a rendszer kedvezményezettje volt: saját elmondása szerint több alkalommal is ő volt az, aki közbenjárt kollégái érdekében Lev Boriszovics Kamenyevnél, a Politbüro tagjánál, ill. egyike volt annak a 12 híres írónak, akik kiemelt fejadagot kaptak. Ugyanakkor a hivatalos fejadag elrendelésével egy időben tartóztatta le először a Cseka.[37] Erre az úgynevezett „taktikai központ" ügyének felgöngyölítésekor került sor. A kihallgató maga Feliksz Edmundovics Dzerzsinszkij volt, aki „beszélgetésük" után még haza is kísértette a filozófust.[38] A második letartóztatás már nem így ért véget. 1922-re olyan megfontolások játszottak szerepet a politikában, amelyek szerint a

[33] u. o. 301.
[34] Idézi: Volkogonova, i. m. 2001, 39.
[35] Miliukov, Paul: Bolshevism: An International Danger. Its Doctrine and its Practice through War and Revolution. New York, Charles Scribner's Sons, 1920. 64, 67–69, 83.
[36] Volkogonova, i. m. 2001, 40–41.
[37] Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 306–307.
[38] u. o. 314–316.

burzsoáziának, arisztokráciának nem volt helye az országban, mert semmiképpen sem volt megengedhető a visszatérés a régi rendszerhez.[39] Az egykori „vehisták" számon voltak tartva,[40] és ez, valamint a bolsevikok felé irányuló kendőzetlen kritika már nagyobb súllyal estek latba, mint az esetleges személyes kapcsolatok a párt vezetőségében. Először „ráijesztettek" Bergyajevre, és letartóztatták egy hétre, majd amikor kiengedték, megkapta a Politbüro döntését arról, hogy száműzik az országból.[41]

Történelmen belüli ítélet

A filozófus 1922 szeptemberében Berlinbe ment, majd két évvel később átköltözött Párizsba. Itt töltötte életének hátralévő 24 évét.[42] Valószínűleg a száműzetés megrázkódtatásának közvetlen hatására írta 1924-ben *Gondolatok az orosz forradalomról* című művét. A filozófus összes írása közül talán ez az, amelyben leginkább elítéli a forradalmat. A történtek filozófiai értelemben kerülnek vizsgálat alá (bár felbukkannak történeti okok is). Bergyajev a forradalmat Joseph de Maistre hatására természeti erőnek, betegségnek, hatalmas szerencsétlenségnek mutatja be.[43] A sátáni természetű forradalmat maga Isten küldi, hogy a bűnös nép tanuljon belőle.[44] Ilyen értelemben a bolsevikok nem jobbak és nem is rosszabbak azoknál, akik bármikor a világtörténelemben forradalmat „csináltak". Ők csupán eszközök egy magasabb erő kezében, amelyet ha akarnának sem tudnának megállítani vagy irányítani. Nem a bolsevikokon múlt, hogy hatalomra kerültek, mert szinte természeti törvény, hogy a forradalom lefolyása során a mérsékeltek elbuknak és a szélsőséges erők győzedelmeskednek. Az adott történelmi helyzetben ugyanis a bolsevikok gondolkodása bizonyult realistának, míg a kadetoké utópista volt.[45]

Az előző íráshoz hasonlóan itt is kettős a bolsevizmus jellemzése: a bolsevikok részei is az orosz történelemnek, meg nem is, amennyiben „…a bolsevizmus az orosz eszme perverz, fonákjára fordított megvalósulása volt, és ezért győzött."[46] Bergyajev a forradalom mindkét szélsőségét elítéli: „A gyűlölet és gonoszság pártja egy párt; benne egyesülnek a kommunisták és a szélsőséges monarchisták."[47] A forradalomért

---

[39] Dmitrijeva, Nyina A.: Lenin és az orosz értelmiség: 1922 - a "filozófusok hajó"-jának áttekintő története. Eszmélet 19. évf. (2007) 4. sz. 156–183, 167.

[40] Dmitrijeva, i. m. 2007, 157.

[41] Volkogonova, i. m. 2001, 43.

[42] Volkogonova, i. m. 2001, 46.

[43] Bergyajev, Ny. A.: Razmislenyija o russzkoj revoljucii, In: Szmiszl isztorii. Novoje szrednyevekovje. Moszkva, Kanon+, 2002. 256–285, 256, 264.

[44] u. o. 270.

[45] u. o. 258.

[46] u. o. 259.

[47] u. o. 261–262.

szellemi értelemben mindenki felelős, még maga a filozófus is: „Mindenért a zsidókat, szabadkőműveseket, értelmiséget hibáztatni ugyanolyan ferdítés, mintha mindenért a burzsoáziát, nemességet és a régi hatalmat hibáztatnák… Nem, a gonoszság forrása bennem magamban van, és köteles vagyok felvállalni a bűnt és a felelősséget."[48] Ilyen értelemben a teljes forradalom előtti rendszer magában hordozta a forradalmat, ami arra utal, hogy Bergyajev, ha nem is értett vele egyet, elkerülhetetlennek és visszafordíthatatlannak tartotta azt.[49] E gondolat miatt szembekerült az emigráció nagy részével, akik a polgárháború végeztével éppen csak kezdtek ráébredni arra, hogy helyzetük nem csupán időleges.[50]

A polgárháború befejeztével Bergyajev már megpróbálkozott jellemezni az új rendszer természetét is. A filozófus a forradalom két pozitívumát ismerte el. Az egyik, hogy már az orosz parasztot is magázni kell, azaz megjelent az egyes emberek társadalmi pozíciójától független tisztelet egymás iránt.[51] A másik pozitívum (öröm az ürömben), hogy az üldöztetés megtisztíthatja a pravoszláv egyházat, amely hasonlatosabb lehet Krisztus történelemfölötti egyházához, és ebből talán egész Oroszország részére új élet sarjadhat.[52] Ugyanakkor a negatívumok meghatározó többségben vannak: Bergyajev meglátása szerint egy új, militáns antropológiai típus lépett elő, s diadalmaskodott nem csak az arisztokrácián, hanem a forradalmat előkészítő értelmiségen is, és mind a nemesi, mind az értelmiségi típusú orosz kultúra hordozói eltűntek.[53] Megszakadt a kulturális hagyomány.[54] A forradalom véget vetett minden szabadságnak.[55] Szellemi szempontból azt tartja a leginkább sajnálatosnak, hogy éppen a kommunista forradalom folyományaképpen lett először Oroszország burzsoá és kispolgári lelkületű.[56]

Érdekes azonban, hogy amikor Bergyajev a forradalomról és az új rendszerről beszél, nem egészen befejezett tényként kezeli azokat. Értelmezésében a forradalom akkor ér véget, amikor maga termeli ki saját ellenmérgét.[57] A forradalomnak nem ellenforradalom, vagy polgárháború vet véget: Bergyajev olyan alkotóerők

---

[48] u. o. 263.
[49] u. o. 260, 262.
[50] Volkogonova, i. m. 2001, 3.
[51] Bergyajev, Razmislenyija. 2002, 277.
[52] u. o. 271, 282, 285.
[53] u. o. 277–278.
[54] u. o. 280.
[55] u. o. 263.
[56] u. o. 279.
[57] u. o. 258.

megjelenéséről beszél, melyek új eszméket dolgoznak ki maguknak.[58] Ez a forradalom belső meghaladása, a tulajdonképpeni *thermidor,* amit aztán egy politikai fordulat követhet.[59]

A *Gondolatok az orosz forradalomról* gondolatvilágában nagyon is érezhető a keresztény filozófia hatása: a forradalom isteni eredete, a nép felelősségre vonása bűneiért, a történelem teleologikus felfogása. Mindazonáltal nem lehet Bergyajevet azzal vádolni, hogy reakciós lenne, hiszen nem a fehérek vagy a régi rendszer apologetikáját szolgálja. Ez a tény meghatározta Bergyajev további sorsát, egyre fokozódó különállóságát az emigrációban. A filozófus saját szavaival így írta le helyzetét: „Különös az én sorsom: a balosok jobbosnak tartanak, a jobbosok balosnak, az ortodoxok eretneknek, az eretnekek ortodoxnak, én magam pedig saját alakomat mindig eltorzítottnak érzem…".[60] Nem szimpatizált ugyan a szovjet rendszerrel, de a nyugati demokratikus és kapitalista országokban az emigráció körében eltöltött idő tapasztalata felidézte a fiatal korában olvasott marxista irodalom kapitalizmus-kritikáját, valamint az ehhez kapcsolódó mély érzelmeket.[61] A marxizmus és a kereszténység ötvözete gondolkodásában talán az imént bemutatott tanulmánnyal egy időben keletkezett *Demokrácia, szocializmus és teokrácia* című írásban tükröződik legerősebben. Bergyajev ebben egyenesen keresztény szocialistának nevezi magát.[62] Mind a tiszta demokráciát, mind a tiszta szocializmust kritizálva leírja az általa ideálisnak képzelt államformát: egy olyan teokráciát, melyben az emberek nem valamely külső kényszer, hanem egy belső lelki fordulat alapján élnek harmonikusan egy (többek között szociálisan is) igazságos rendszerben.[63]

Megértés – felmentés nélkül

A marxizmus hatásának erősödése a filozófus 1937-es *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* című művében érhető igazán tetten. Nem fordul teljesen szembe korábbi gondolataival, hiszen legtöbb írásában már eddig is jelen volt a motívum, miszerint a forradalom szervesen orosz és nemzeti. Itt ez kiegészül a nemzetköziség kategóriájával is, amennyiben az orosz forradalmat meghatározó kommunizmust nyugati ötletek orosz megvalósulásának tartja, a világ megváltására irányulónak tekinti. A kommunizmus már nem egy külső ellenség által ártó szándékkal elhintett

[58] u. o. 259, 261.
[59] u. o. 268.
[60] Bergyajev Lev Sesztovnak írt levelét idézi Volkogonova, i. m. 2001, 54.
[61] Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 111–112, 127, 321.
[62] Bergyajev, Ny. A.: Gyemokratyija, szocializm, tyeokratyija, In: Szmiszl isztorii, i. m. 465–486, 485.
[63] Bergyajev, Gyemokratyija, 2002, 482–483.

eszme; Bergyajev egyszerű tényként ír arról, hogy a kommunizmus nyugati eredetű. Tézisében odáig megy, hogy a kommunista forradalom csak Oroszországban mehetett végbe.[64] Keresztény és orosz történetfilozófiai hagyomány az eszkatologikus történelemfelfogás, s e hagyományt követve Bergyajev elemzésében egy szekuláris eseménysort vallási láncra fűz fel.[65]. Bár a kereszténységre és a marxizmusra is jellemző, hogy a történelmet teleologikusan értelmezi, Bergyajev valószínűleg inkább a keresztény hagyományból táplálkozott, amikor az orosz történelem forradalomra való kifutását úgy mutatta be, hogy mind a hatalom, mind az értelmiség tényked̈ései ahhoz járultak hozzá, hogy a sajátosan orosz típusú kommunizmus kifejlődjön és hatalomra jusson. Érdekes, hogy bár ellenkező előjellel, de a szovjet történelemfelfogás is hasonló narratívát használt, amennyiben a 19. századi orosz történelmet a forradalmi helyzetek „fokozódásaként" és elnyomásaként mutatta be.

Az orosz forradalom démonai-hoz hasonlóan Bergyajev itt is lelki okokkal próbálja magyarázni a forradalom genezisét, azonban már nemcsak irodalmi szövegekből bontja ki elméletét, hanem az egész orosz értelmiség történetét, filozófiáját, kultúráját, lelki alkatát elemzi. A filozófus koncepciója szerint az orosz néplélek vallásos, messianisztikus irányultsága, pravoszláv aszkézise abban nyilvánult meg, hogy a valósággal elégedetlen, felülről elnyomott értelmiség vallási energiáit a szocializmusra vetítette, nihilistává vált, elmerült hivatástudatában, és egyre embertelenebb eszközöket tartott megengedhetőnek azért, hogy általa emberségesnek gondolt változásokat eszközöljön ki, s az emberiséget Isten nélkül váltsa meg. A forradalom és ezen keresztül a hatalom önmagáért való céllá vált.[66]

Ebben a műben Bergyajev bizonyos mértékig szakít a miszticizmussal: a forradalom itt már nem csupán Isten büntetése, hanem konkrét történeti okai is vannak. A szlavofilek és a hivatalos állami ideológia által is használt pravoszlávia-autokrácia-népiség hármasának megbomlásából vezeti le az eseményeket. A cárizmus elnyomta a népet, ellenséges volt az értelmiség felvilágosodásával szemben, maga alá vetette a pravoszláv egyházat, s így aláásta saját morális támaszát. A pravoszláv egyház hagyta magát az állam által teljességgel alávetni, alacsony műveltséggel rendelkezett, nem volt képes erkölcsileg támogatni a népet és a cárizmust, vagy a kettőt összekötni. Maga a nép

[64] Bergyajev, Ny.: Az orosz kommunizmus értelme és eredete. Budapest, Századvég Kiadó, 1989. 84, 96–97, 124.

[65] Lásd például a "Moszkva – harmadik Róma" elméletet és annak utóéletét (Filippov Szergej, „Támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol". Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. In: Aetas 10. évf. (1995) 3.sz. 5–31.). Az elmélettel maga Bergyajev is párhuzamot von. (i. m. 1989, 155.)

[66] Bergyajev, i m. 1989, 23, 25, 28, 45–47, 54, 68–70, 138, 151.

pedig eltávolodott a vallástól, és elterjedt körében az ateizmus. Mindez megroppantotta az orosz monarchiát, ami a háború hatására teljesen összeomlott. Ha nem lett volna háború, a forradalom akkor is végbement volna, csak más időben és más módon.[67] A forradalom elkerülhetetlenségének gondolata tehát ennek az értelmezésnek is szerves része volt.

Bergyajev ebben a koncepciójában 20 év távlatából szól a forradalom eredményeiről és a kialakult szovjet rendszerről, szovjet valóságról. Ezen a ponton a forradalmi hagyományhoz nyúl, ugyanis abban látja az esemény jelentőségét, hogy a bolsevizmus (a maga erőszakos természetével) felszabadította a népi erőket, és történelmi aktivitásra hívta őket.[68] Bergyajev szerint a rendszer megváltoztatta az orosz népet, amely már nem Istenben, hanem a szocializmusban és a gépekben hisz.[69] A kultúra szintje alacsony, mert alapjai megváltoztak: a magas kultúrával rendelkező értelmiség elszakadt a kultúra alsó szintjétől, s az utóbbi vált dominánssá a forradalom során.[70] Az új szovjet ember hódító, már nemcsak pusztítani akar, hanem szervezni és építeni is. A filozófus úgy gondolja, hogy az emberek „amerikanizálódtak", amennyiben már nem álmodoznak, hanem gyakorlatiasan cselekednek.[71]

Bergyajev felveti a gondolatot, hogy az új szovjet rendszerben újfajta szabadság van. Ez a korábbi bergyajevi gondolatokhoz képest új elem. Ő, a „szabadság filozófusa" a szabadságon nem az „akarat szabadságát" értette, mint általában a filozófiában szokás, hanem (többek között) „személyisége belső függetlenségét és meghatározottságát, alkotóerőt, nem pedig választást az elém állított jó és rossz között, hanem a jónak és a rossznak a teremtését."[72] Itt viszont felismer a szovjet rendszerben egy másik típusú, nem vallásfilozófiai értelmű, de hasonlóan aktív szabadságot: az élet mindennapi újrateremtésének szabadságát, a szabadságot, hogy a szovjet ember megváltoztassa Oroszország, sőt az egész világ életét.[73]

Ebben a periódusban, a II. világháborúhoz közeledve Bergyajev pozitívan értékelte a szovjethatalom szerepét is, mivel az nem csupán a kommunisták hatalmát jelentette számára, hanem olyan hatalmat is, amely „érdekelt volt az állam védelmében és gazdasági fejlődésében."[74] A filozófus ugyanakkor el is ítélte a sztálini

---

[67] u. o. 144–149.

[68] Ilyen értelemben, bár sok hasonlóságot lát közöttük, a bolsevikok forradalmát pozitívabban értékeli, mint Nagy Péterét, amely Bergyajev szerint arra irányult, hogy megerősítse, és a nyugati kulturális fejlődéshez csatlakoztassa az orosz államot. (Bergyajev, i. m. 1989, 16.)

[69] u. o 134.

[70] u. o. 120–121, 247.

[71] u. o. 149–153.

[72] Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 80.

[73] Bergyajev, i. m. 1989, 163.

[74] Kosarnij, i. m. 2015, 181.

rendszert: úgy írt, mint a II. világháború után nagy népszerűségre szert tevő totalitarizmus-elmélet képviselői. A sztálinizmus és fasizmus olyan hasonlóságait elemezte, mint az államkapitalizmus, nacionalizmus, vezető-kultusz, militarizált fiatalság, vagy a totális állam.[75] Szellemi értelemben is éles kritikával illette a rendszert a személyiség tagadásáért, az individuum építőanyagként való használatáért.[76] Bergyajev szociális értékek felé történő visszamozdulását jelzi, hogy a rendszert azért kritizálta, mert összekapcsolta a szociális igazság megvalósítását az erőszakkal, a bűnnel, a kegyetlenséggel és a hazugsággal.[77]

Az orosz kommunizmus értelme és eredeté-ben vannak problematikus pontok is. Példának okáért a filozófus valamely eszmetörténeti jelenséget sokszor csupán annak egy-egy alakján keresztül szemlél. Szintén megemlítendő, hogy összemossa a különböző jelenségeket, például a marxi szocializmust, az orosz szocializmust, a bolsevizmust, a kommunizmust és a sztálinizmust, determinisztikus gondolkodásában pedig az orosz eszmetörténet minden egyéniségében inkább a közös nevezőt keresi, még akkor is, ha adott esetben a különbségek fontosabbak lennének.[78] Továbbá azzal a gyakorlattal, hogy az orosz néplelket kettősségekben és ellentétpárokban elemzi (pl. vallásos–nihilista, lázadó–szolgalelkű), gyakorlatilag minden általa említett irányzatban és szereplőben megtalálja az ellentétpár egyik oldalát, és saját elméletének igazolását.[79] Gondolatainak ellentmondásosságát ugyanakkor ő maga is felismerte, és a következővel magyarázta: „… világszemléletem többsíkú, és talán emiatt vádolnak ellentmondásossággal. Ez kétségkívül jellemző filozófiámra, annak lényegéből fakad, és ezt nem lehet és nem is kell kiküszöbölni."[80] A többsíkúság alapvetően nem jelentene problémát, hiszen komplex történeti és eszmetörténeti jelenségeket így lehet árnyaltan értelmezni. Ugyanakkor Bergyajev írásmódjában ezek a síkok időnként egymásba csúsznak, ami azt eredményezi, hogy ezekben az esetekben nehéz megragadni egy koherens értelmezést az árnyaltság (vagy esetenként a túlzott leegyszerűsítettség) mögött.

---

[75] Bergyajev, i. m. 1989, 158. Meg kell jegyezni, hogy a II. világháború kezdetétől Bergyajev még határozottabban a Szovjetunió pártján állt patriotizmusából kifolyólag, és innentől kezdve kevésbé tett egyenlőségjelet a sztálinizmus és a fasizmus közé. A háború után azonban kiábrándult, mert korábban azt remélte, hogy a harctól és a heroizmustól több lesz majd a szabadság a Szovjetunióban. (Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 447–448, 463.)

[76] Bergyajev, i. m. 1989, 164–165.

[77] u. o. 159.

[78] Krausz Tamás: Bergyajev aktualitása. Eszmélet. 2. évf. (1990) 4. sz. 58–70.

[79] Ilyen momentum például, hogy Leninben egyszerre csúcsosodott ki az orosz despotizmus és az orosz ellenzéki értelmiségi hagyomány is. (Bergyajev, i. m.1989, 125.)

[80] Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 392.

Egy filozófusi pálya íve

Ha az évek során folyamatosan változó bergyajevi forradalomértelmezéseket összehasonlítjuk, akkor felismerhetünk egy ívet szellemi útjában. Felnőtt élete elején a szociális problematika állt gondolkodásának homlokterében, azonban az oroszországi szociális irányultságú áramlatok túlságosan ellentmondtak az ő személyiségközpontú világképének, ezért a kultúra és a vallás felé fordulva határozottan elítélte ezeket az áramlatokat és az általuk követelt forradalmat. Amikor azonban a forradalom már kézzel fogható valósággá vált, visszafordíthatatlanságot és elkerülhetetlenséget fedezett fel benne. Hazájából való száműzetése a forradalom elítélésére késztette, de az emigráció szellemi közege, valamint a nyugati országok társadalmi valósága ismét felébresztette benne a szociális problematika iránti érdeklődést, ha már nem is teljesen marxista, hanem keresztény talajon, és a kulturális-perszonalista problematika középpontiságát kevéssé megingatva. Ez a fajta szellemi mozgás okozta azt, hogy míg a forradalom kitörésekor egyértelműen az értelmiségre és a németekre helyezte a felelősséget, később már mindenkit felelősnek (bűnösnek) tartott, s az 1940-es *Önmegismerés*-ben odáig jutott, hogy leginkább a régi reakciós rendszert hibáztatta.[81] Míg a forradalmat eredetileg nemzetellenesnek tartotta, később az ördögi orosz valóságban, majd az orosz történelem menetében találta meg okait, és arról beszélt, hogy „eredményeit tekintve egyre inkább nemzeti jelleget ölt."[82] Míg eleinte teljesen ellenségesen viszonyult a forradalomhoz, élete végén bizonyos szempontból szükségesnek, szociálisan előremutatónak és jogosnak tartotta,[83] s úgy gondolta, hogy nem is kívánatos a visszatérés a régi világhoz.[84] Ez nem csupán az eseményektől való távolodásnak, a nagyobb rálátásnak, a II. világháború kiváltotta erős patriotizmusnak tudható be, hanem egy bizonyos mértékű lelki szükségletnek is. A forradalom hatalmas törést hozott Bergyajev és országa helyzetében s élete vége felé ennek a törésnek kereste az értelmét. Ez először az isteni gondviselés tervébe illesztett, történelmen belüli végítélet formáját öltötte, később pedig egyfajta orosz történelmi-lelki-szellemi „fejlődéstörténetben" öltött alakot. Az értelem keresése azt az érdekes helyzetet teremtette, hogy bár Bergyajev emigrációban élt, a keresztény egzisztencializmus és perszonalizmus filozófiáját hirdette, a bolsevikokkal szemben nagyon is kritikus volt és élete végéig írt a forradalom démoni természetéről, mégis, a kereszténység, a marxizmus és a szlavofil-talajos eszmék egyéni keveredésének folyományaképpen forradalom-képében idővel mégis egyre dominánsabbak lettek azok az elemek, amelyek éppen az orosz forradalom támogatóinak voltak sajátjai.

---

[81] u. o. 297.
[82] Bergyajev, i. m. 1989, 124.
[83] Bergyajev, Önmegismerés. 2002, 219, 297.
[84] u. o. 208.

Szabó Viktor

Történelmi paradigma- és panteonváltás az 1917. októberi forradalmat követően, és értékelése a rendszerváltás utáni történetírásban

Paradigmaváltás

Mint ahogyan az közismert, az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után, akárcsak az élet minden más szegmensében, a történelemtudomány területén is jelentős változást okozott a fiatal szovjet állam forradalmi marxista ideológiája. Ennek lényege abban állt, hogy az események egymásutániságáról, a marxi formációelmélet szellemében, a különböző formációkba való átmenetet képező osztályharcra került át a hangsúly. Bár ennek megfelelően elsősorban a társadalom- és gazdaságtörténet került előtérbe, a legitimációs ideológia szempontjából fontos feladattá vált az osztályharc, a forradalmi hagyomány, valamint a tudományos és kulturális fejlődés történelmi képviselőinek méltatása is a korábbi „uralkodók és szolgáik" kultusza helyett.

A fordulat történelemfelfogásra gyakorolt hatását Krausz Tamás részletesen elemezte *Pártviták és történelemtudomány* című művében.[1] A monográfia jól szemlélteti, hogy a korábban uralkodó, többek között Miljukov és Sztruve által képviselt liberális, államközpontú történelemszemléletből a politikai harc során Plehanov és Pokrovszkij munkásságán keresztül hogyan mozdulnak el a marxista felfogás felé, amely az európai fejlődéshez kapcsolja az orosz történelmet.

Jelen dolgozatban a kérdést inkább arra irányítjuk, hogy miként próbálták ezt az új panteont a gyakorlatba átültetni, és erről milyen értelmezések születtek az utóbbi 30 évben. Mindenekelőtt két értelmezést szeretnék kiemelni és szembeállítani egymással: Vörös Boldizsárét[2] és a Cseljabinszki Egyetem kutatójáét, N. V. Salajeváét.[3]

Mindketten foglalkoztak a dolgozatban központi kérdést képező névlistával, amit a Népbiztosok Tanácsa 1918. július 30-án fogadott el, s augusztus 2-án publikálták Lenin, Boncs-Brujevics és Gorbunov aláírásával, „A Közoktatásügyi Népbiztosság Képzőművészeti Osztálya által a Népbiztosok Tanácsának ajánlott személyek listája,

---

[1] Krausz Tamás: Pártviták és történettudomány. Viták "az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól", különös tekintettel az 1920-as évekre. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.

[2] Vörös Boldizsár: „A múltat végképp eltörölni"? Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2004. 69–76.

[3] Salajeva, N. V.: Plan szovetszkoj monumentalnoj propagandi: problemi realizacii. 1918–1921 godi. Vesztnyik Cseljabinszkogo goszudarsztvennogo unyiverszityeta. 2014. No. 8 (337). Isztorija. Vip. 59. 30–35.

akiknek emlékmű állítása javasolt Moszkvában és az OSzFSzK más városaiban" címmel.[4] A rendelet szövege:

A Népbiztosok Tanácsa folyó év július 30-án, áttekintve a szocializmus, a forradalom stb. nagy alakjainak szánt, a Közoktatásügyi Népbiztosság által összeállított emlékmű-tervezetekről szóló listát, így határoz:
a) A szoborállításban első helyre helyezi a forradalom legnagyobb alakjait: Marxot és Engelst.
b) Az írók és költők közé beveszi a legnagyobb külföldieket is, pl. Heinét;
c) Eltávolítja Vlagyimir Szolovjovot;
d) Felveszi a listára Baumant és Uhtomszkijt;
e) Felszólítja az oktatásügyi népbiztost, hogy egyezzen meg a Munkás-, Katona- és Parasztküldöttek Moszkvai Tanácsának Elnökségével, és azonnal hajtsa végre az emlékművek felállítását. Bármilyen fennakadásról számoljon be a Népbiztosok Tanácsának.
Azon személyek listája, akiknek emlékmű állítását javasolták Moszkvában és az OSzFSzK más városaiban, Közoktatásügyi Népbiztosság Képzőművészeti Osztálya által a Népbiztosok Tanácsának benyújtva

I. Forradalmárok és közéleti személyiségek:
1. Spartacus. 2. Tiberius Gracchus. 3. Brutus. 4. Babeuf. 5. Marx. 6. Engels. 7. Bebel. 8. Lassalle. 9. Jaurés. 10. Lafargue. 11. Vaillant. 12. Marat. 13. Robespierre. 14. Danton. 15. Garibaldi. 16. Sztyepan Razin. 17. Pesztyel. 18. Rilejev. 19. Herzen. 20. Bakunyin. 21. Lavrov. 22. Halturin. 23. Plehanov. 24. Kaljajev. 25. Volodarszkij. 26. Fourier. 27. Saint-Simon. 28. Rob. Owen. 29. Zseljabov. 30. Szofja Perovszkaja. 31. Kibalcsics.

II. Írók és költők:
1. Tolsztoj. 2. Dosztojevszkij. 3. Lermontov. 4. Puskin. 5. Gogol. 6. Radiscsev. 7. Belinszkij. 8. Ogarjov. 9. Csernisevszkij. 10. Mihajlovszkij. 11. Dobroljubov. 12. Piszarev. 13. Gleb Uszpenszkij. 14. Szaltikov-Scsedrin. 15. Nyekraszov. 16. Sevcsenko. 17. Tyutcsev. 18. Nyikityin. 19. Novikov. 20. Kolcov.

III. Filozófusok és tudósok:
1. Szkovoroda. 2. Lomonoszov. 3. Mengyelejev.

IV. Festők:
1. Rubljov. 2. Kiprenszkij. 3. Aleksz. Ivanov. 4. Vrubelj. 5. Subin. 6. Kozlovszkij. 7. Kazakov.

V. Zeneszerzők:
1. Muszorgszkij. 2. Szkrjabin. 3. Chopin.

VI. Színészek:
1. Komisszarzsevszkaja. 2. Mocsalov

[4] Szpiszok lic, koim predlozseno posztavity monumenti v g. Moszkve i drugih gorodah RSzFSzR, predsztavlennij v Szovet Narodnih Komisszarov Otgyelom izobrazityelnih iskussztv Narodnogo komisszariata po proszvescsenyiju. Izvesztyija VCIK No. 163 (427), 1918.08.02.

Panteonváltás elméletben…

Ez az emlékműállítási és -ledöntési igény nem új keletű. A februári forradalom után március 18-án Kijevben pl. eltávolították Sztolipin szobrát, s ugyanebben a hónapban Kanszk-Jenyiszejszk polgárai hozzájárultak az oda száműzött forradalmárok javaslatához, miszerint II. Sándor helyi emlékművét cseréljék ki egy szabadságharcos-emlékművel. Bár az Ideiglenes Kormány foglalkozott a kérdéssel, általános jellegű intézkedéseket nem hoztak a cárok, nagyhercegek és tábornokok emlékműveinek eltávolításáról, így azok (túlnyomórészt) a helyükön maradtak, ahogy Vörös Boldizsár utal erre.[5]

Az emlékműállítás és -döntés a Népbiztosok Tanácsának 1918. április 14-i dekrétumára vezethető vissza „A cárok és szolgáik tiszteletére emelt emlékművek eltávolításáról és az oroszországi szocialista forradalom emlékmű-terveinek kidolgozásáról”.[6] Ennek szövege:

> Az Oroszországban lezajlott nagy fordulat elismeréseképpen a Népbiztosok Tanácsa határozatot hoz:
> 1) Az emlékművek, amelyeket a cárok és szolgáik tiszteletére emeltek, és nem rendelkeznek sem történelmi, sem művészeti értékkel, eltávolíttatnak a terekről és utcákról, és részben raktárba helyezendők, részben gyakorlati jellegű célokra használandók.
> 2) A Közoktatásügyi és a Köztársasági Vagyonkezelő Népbiztosságokból és a Közoktatásügyi Népbiztosság alá tartozó Képzőművészeti Osztály Vezetőségéből létrehozott Különleges Bizottságot felkéri, hogy Moszkva és Pétervár művészeti kollégiumaival egyetértésben határozzák meg, milyen emlékműveket kell elbontani.
> 3) Ugyanezt a Bizottságot felkéri a művészeti erők mobilizálására és széleskörű pályázat szervezésére az emlékműtervek kidolgozására, amelyek az Oroszországi Szocialista Forradalom nagy napjaira kell emlékeztessenek.
> 4) A Népbiztosok Tanácsa kifejezi kívánságát, hogy május 1-jének napjára már bontsák le a legrútabb bálványok egy részét, és állítsák fel az új emlékművek modelljeit, hogy a tömegek elbírálhassák.
> 5) Ugyanezt a Bizottságot felkéri, hogy sürgősen készüljön fel a város feldíszítésére május 1-jének napjára, és cserélje le a feliratokat, emblémákat, utcaneveket, címereket stb. a forradalmi dolgozó Oroszország érzéseit és gondolatait kifejező újakra.
> 6) A területi és kormányzósági Tanácsok a fent nevezett Bizottsággal való egyeztetés útján végezzék el ugyanezt a feladatot.

Látható tehát, hogy nem minden emlékművet kívántak ledönteni, csak amelyek nem rendelkeztek művészeti értékkel. Az új emlékművek állítását pedig rendkívül demokratikus szellemben, a művészek bevonásával, nyílt pályázat és tömegek általi elbírálás útján kívánták létrehozni. Jellemző erre az időszakra a nagy sietség, a fenti

[5] Vörös, i. m. 2004, 69.
[6] http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_270.htm (utolsó megtekintés: 2019.11.30.)

rendeletből is kitűnik, hogy május 1-jére szeretnének elkészülni mindennel, ezért gyakori az *ad hoc* jelleg. Emellett látható az a központi törekvés is, hogy az emlékműállítást vidékre is kiterjesszék. Végezetül kiemelendő, hogy a dekrétumban szó esik a cári korszakra emlékeztető egyéb térelemek (utcanevek, feliratok, emblémák, címerek) eltávolításáról (vagy legalábbis letakarásáról) is, ami a proletariátus szimbolikus térfoglalási kísérletét hivatott jelezni.

A dekrétum egy 1918. március eleji legendás beszélgetésre vezethető vissza Lunacsarszkij és Lenin között, amikor utóbbi kifejtette, mennyire lenyűgözte Tommaso Campanella *Napvárosá*-nak leírása. E város falain olyan freskókat képzelt el a szerző, amelyek a fiatalok számára szemléltető leckékként szolgálnak a természettudományokban, a történelemben, továbbá felébresztik az állampolgári öntudatot; vagyis közreműködnek az új nemzedékek oktatásában, nevelésében. Lenin úgy vélte, hogy az elképzelés néhány változtatással a fiatal Szovjet-Oroszországban is megvalósítható. Jól látta, hogy az ország éghajlata miatt aligha lett volna megoldható freskókkal díszíteni a falakat, de propagandisztikus feliratok elhelyezésével, emlékművek (mellszobrok, egészalakos ábrázolások, féldomborművek, szoborcsoportok) felállításával áthidalható lett volna szerinte ez a probléma. Lunacsarszkij visszaemlékezései alapján Lenin ezen beszélgetés során tűzte ki azt a feladatot, hogy össze kell állítani azon személyek listáját, akik a szocializmus előfutárai, teoretikusai és harcosai voltak, valamint azokét, akik – ha nem is álltak közvetlen kapcsolatban a szocializmussal – a filozófiai gondolkodás, a tudomány, a művészet fáklyavivőiként a kultúra igazi hőseinek számítanak. Elgondolása szerint e lista alapján kellett volna akár ideiglenes, gipszből vagy betonból készült műveket rendelni a szobrászoktól. Fontosnak tartotta, hogy ezek a tömegek számára könnyen érthetőek legyenek, a talapzatokra pedig magyarázó feliratokat képzelt el az adott személyről. Végezetül felhívta rá a figyelmet, hogy minden efféle emlékművek leleplezése legyen a propaganda kiemelt eseménye, egyfajta kis ünnepség, s ezek az évfordulók alkalmából megismételhetőek, természetesen mindig összekapcsolva az illető alakját a bolsevik forradalommal, annak aktuális feladataival.[7]

… és gyakorlatban

A hivatalos szovjet történetírás évtizedekig ezt tartotta az ún. „monumentális propaganda" megszületésének, s amellett hogy díszes albumokban tették közzé ennek eredményeit, a kialakulás és fejlődés kevésbé legendás körülményeit

[7] http://lunacharsky.newgod.su/lib/vospominaniya-i-vpechatleniya/lenin-o-monumentalnoj-propagande/ (utolsó megtekintés: 2019.11.30.); v. ö. Vörös, i. m. 2004, 70. 3. lj.

teljesen figyelmen kívül hagyták. A lista keletkezésének behatóbb vizsgálatakor azonban kiderül, hogy Lunacsarszkij emlékezete nem volt teljesen megbízható, és úgy adta elő a beszélgetést, mintha már márciusban végleges formát öltött volna az egész koncepció. Ez a törvényhozás szintjén valamelyest igaz is volt, a gyakorlati megvalósítás azonban számos akadályba ütközött.

A Lunacsarszkij által is említett (jó fél évvel később elkészült) listán szereplő személyek részletes elemzése feltárhatja előttünk a bolsevikok legitimációs ideológiájának különböző rétegeit. Ez már csak azért is fontos, mert ha végignézünk a névsoron, meglehetősen színes kavalkádot látunk, ami arra enged következtetni, hogy a kanonizálás nem egyik pillanatról a másikra alakult ki. A lista a személyiségeket 6 kategóriára osztja, de ezen belül csak az első kettő van részletesen kidolgozva, a többi csak néhány odavetett névből áll.

A panteonváltásról kialakult koncepciók a történeti kutatásban

Ahogy már említettük, a marxista történetírás nem foglalkozott részletekbe menően a forradalmi kánon kialakulásával, azonban nyugati kutatók, a rendszerváltás után pedig már a volt keleti blokk országainak történészei is figyelmet fordítottak a kérdésre. Ezek közül egy magyar (Vörös Boldizsár) és egy orosz (N. V. Salajeva) értelmezést érdemes kiemelni.

Vörös Boldizsár elsősorban Hans-Jürgen Drengenberg[8] és Richard Stites[9] munkáit, valamint kvantitatív módszereket felhasználva az alábbi fontosabb következtetésekre jut.[10]

(1) Feltűnő a „belföldiek" túlnyomó többsége a „külföldiekhez" képest: 47 személy – 45 orosz és 2 ukrán (71,2%) – áll szemben összesen 19 „külföldivel" (28,8%); arányuk tehát 2,47:1.

(2) Ezzel szemben az I. kategóriában teljesen más e megoszlás: itt 13 „belföldi" (41,9%) szerepel 18 „külföldi" mellett; az arány itt a külföldiek javára 1,38:1.

---

[8] Drengenberg, Hans-Jürgen: Die sowjetische Politik auf dem Gebiet der bildenden Kunst von 1917 bis 1934. Berlin, 1972. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 16.)

[9] Stites, Richard: Iconoclastic Currents in the Russian Revolution: Destroying and Preserving the Past. In: Gleason, A. – Kenez, P. – Stites R. (eds.), Bolshevik Culture. Experiment and Order in the Russian Revolution. A Special Study of the Kennan Institute for Advanced Russian Studies. The Wilson Center 5. Bloomington–Indianapolis, 1989; Stites, R., Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution. New York–Oxford, 1989; Stites, R., Festival and Revolution: The Role of Public Spectacle in Russia, 1917–1918. In: Strong, J. W. (ed.), Essays on Revolutionary Culture and Stalinism. Selected Papers from the Third World Congress for Soviet and East European Studies. Columbus, Ohio, 1990.

[10] Vörös, i. m. 2004, 72–74.

(3) a 13 „belföldi" között feltűnően magas a Romanovok merénylőinek aránya: 38,4% (Kibalcsics, Zseljabov, Szofja Perovszkaja, Halturin, Kaljajev), ami a cárgyilkosságot hivatott legitimálni.

(4) A lista további kategóriáiban, Chopin kivételével, kizárólag „belföldiek", a 2 ukránt (Sevcsenkót és Szkovorodát) leszámítva pedig csak oroszok vannak jelen. Vörös szerint Chopin feltehetőleg azért került be, hogy jelezze a hivatalos szovjet-orosz politika eltérését a cárizmus lengyelellenességétől, és egyben utaljon a forradalmi összetartozásra is.

(5) Azzal a gesztussal, hogy a színészek külön kategóriát kaptak, a hivatalos politika egy olyan művészeti ágnak adta meg a tiszteletet, amely Oroszországban hagyományosan különös közkedveltségnek örvendett, de hivatalos szinten korábban lenézően bántak velük.

(6) Végezetül, amiért Vörös Boldizsárt az egész kérdés kifejezetten érdekli: a Tanácsköztársaság későbbi vezetői, elsősorban a Szovjet-Oroszországban tartózkodó Kun Béla, határozott érdeklődést mutatott a hagyományteremtés eme módszerei iránt, s kész mintákat vehetett át a Magyar Tanácsköztársaság számára.

A szerző átveszi Stites azon értelmezését a „külföldi"–„belföldi" aránnyal kapcsolatban, miszerint Lenin határozottan törekedett arra, hogy történelmileg legitimálja a forradalmat és minél gyorsabban kommunikálhasson a városi tömegekkel, megteremtve a proletárdiktatúra saját hagyományrendszerét. Ugyanakkor igyekezett az új rendszer számára megnyerni az értelmiség, továbbá a kispolgárság legalább egy részét, hiszen véleménye szerint „a kispolgárság pedig, gazdasági helyzeténél fogva, hazafiasabb akár a burzsoáziánál, akár a proletariátusnál".

Ezt a kapcsolatteremtési igényt tükrözné tehát a lista fentiekben bemutatott "külföldi"–„belföldi" megoszlása. Abból kifolyólag, hogy a „külföldiek" 1 kivétellel valamennyien a 66 fős sorozat csaknem felét kitevő I. kategóriában találhatóak, a többiben pedig szinte kizárólag oroszok szerepelnek, úgy tűnik, hogy miközben Lenin a tömegekkel el akarta fogadtatni a nemzetközi forradalmi hagyományokat – s egyúttal történelmileg legitimálni a bolsevik forradalmat – azok hőseinek ábrázolásán keresztül, gondosan ügyelt arra is, hogy az internacionalizmust ellensúlyozza a nemzeti forradalmárok, valamint az orosz kultúra nagyjainak méltatásával.

Összességében Vörös Boldizsár főleg másodlagos nyugati forrásokból dolgozva, a lista szereplőinek nemzetiségi hovatartozásával történő számolgatás nyomán egyszerű hatalomtechnikai fogássá degradálja a panteon kérdését, pedig a probléma ennél jóval összetettebb. A kispolgári patriotizmusra való apellálás kapcsán idézi Lenin két

művét (*Napjaink legfontosabb feladata,* valamint *Pityirim Szorokin értékes beismerése*).[11] Kétségtelen, hogy a külföldi intervenció kölcsönzött a forradalomnak egyfajta honvédő szellemet, azonban ez a patriotizmus funkcióváltáson megy keresztül, és a szülőföld védelmén túl a szocialista forradalom vívmányainak megvédését is magában foglalta, amely a kispolgárság számára nem volt feltétlenül vonzó alternatíva.

N. V. Salajeva cseljabinszki kutatónő megközelítése inkább mikrohistorikus jellegű, korabeli források, és egy 2010-ben megjelent dokumentumgyűjtemény[12] alapján próbálja feltárni a „monumentális propaganda" létrejöttének folyamatát. Őt elsősorban a folyamat érdekli, ezáltal próbálja „leleplezni", hogy a bolsevik propaganda mégsem volt olyan hatékony, mint ahogyan az a legendák nyomán ránk maradt. A legfontosabb megállapításai a következők.

(1) A terv megvalósításának 3 alapvető akadálya volt: 1. életbe léptetésének sürgetése (Lenin többször is személyesen foglalkozott a kérdéssel);[13] 2. a finanszírozás hiánya (a történelmi háttér ismeretében nem ez volt az elsődleges feladat); 3. az intézményi felelősségi körök tisztázatlansága (ez, ill. a személyes ellentétek jól rekonstruálhatóak Lunacsarszkij és Lenin levelezéséből)[14]

(2) Falun a „monumentális propagandának" semmilyen kimutatható jele nincs, azaz a terv agitációs-hatalomtechnikai hatása szinte kizárólag a munkásosztályra irányult. Pl. az októberi forradalom első évfordulóján állítottak emlékműveket Oroszország központi és Volga-menti részének városaiban. Az első, teljes országot felölelő efféle propaganda a Lenin-szobrok elterjesztése volt 1924 tavaszán-nyarán.[15]

(3) A listára Salajeva szerint azért volt szükség, mert sokszor a művészek sem tudták, hogy kiről is kellene szobrot készíteni, pl. felmerült P. Cézanne, Vaszilij Ivanovics Bazsenov, Umberto Boccioni neve is a lehetséges alanyok között.

(4) Az 1918. augusztus 2-án publikált listára a proletariátus harca történetének felmagasztalása érdekében a forradalmárokkal egy sorba kerültek olyan emberek, akik sohasem hívtak fel forradalomra (bolsevik értelemben), és sohasem harcoltak

---

[11] V. I. Lenin Művei 1–39. Budapest, Szikra Kiadás, 1951–1964, 27. k. 148–153, ill. 28. k., 182–191.

[12] Hudozsesztvennaja zsizny szovetszkoj Rosszii. 1917–1932. Szobityija, fakti, kommentarii: szbornyik matyerialov i dokumentov. Moszkva, 2010.

[13] A Népbiztosok Tanácsa 1918. július 7-i, 30-i és augusztus 2-i ülésén is foglalkoztak a kérdéssel. V. ö. Salajeva, i. m. 2014, 32. és 17. lj.

[14] A közoktatásügyi népbiztos A. V. Lunacsarszkij és a köztársasági vagyonkezelési népbiztos P. P. Malinovszkij között személyes ellentét húzódott. V. ö. pl. Salajeva, i. m. 2014, 29–31.

[15] Ez azonban már Lenintől és tulajdonképpen szellemétől is független aktus volt. V. ö. Velikanova, Olga: Lenin alakja a húszas évek tömegkultúrájában. http://www.eszmelet.hu/olga_velikanova-lenin-alakja-a-huszas-evek-tomegkulturajaban/ (utolsó megtekintés: 2019.11.30.)

érte. Így pl. Marx és Engels mellett megnevezték Spartacust és Gracchust, Babeuföt, Robespierre-t és Sztyepan Razint, Saint-Simont és Puskint stb.

Salajeva rövid cikkében a lista részletes ismertetésébe nem merül bele, elsősorban inkább annak hevenyészett, *ad hoc* jellegére hívja fel a figyelmet. Úgy véli, hogy ezek nevek, amiket kevés dolog egyesít a szovjet mítoszteremtés számára annyiból fontosak voltak, hogy kisebb-nagyobb mértékben megszemélyesítették magukban a zsarnokság elleni harcot, és megtestesítették a „megnyomorítottak, megalázottak és megsértettek" jogokért és szabadságért, a „fényes jövőért" vívott harcának előtörténetét. Ebben az esetben a személyiség szerepének szemiotikai értelme a múlt és a jelen összekapcsolásában állt, ugyanakkor létrejöttek vele a mítoszalkotás későbbi folyamatának feltételei is.

Ugyancsak az *ad hoc* jellegre, valamint az intézményi felelősségi körök tisztázatlanságára utalnak Lunacsarszkij Leninnek címzett szavai 1918. szeptember közepéről:

> Kedves Vlagyimir Iljics!
>
> Nem mondhatnám, hogy el voltam ragadtatva annak az ötven hősnek elég tarka listájától, melyet Moszkvában állítottak össze, és még meg is toldották az én nyilatkozatom otromba paródiájával, amin joggal vihog az egész burzsoá sajtó. Mindez azonban az én tudtomon kívül történt.[16]

Összességében Salajeva szerint a különböző rendelkezések és listaállítások nagy propagandahatást nem váltottak ki, és sokszor a bolsevik párt tagjainak is el kellett magyarázni, ki miért került fel a névsorra.

Korabeli sajtóvisszhang

A lista újabb értelmezései mellett érdemes visszatekinteni arra, milyen reakciókat váltott ki az új panteon létrehozására tett kísérlet. Ezáltal autentikusabb képet kaphatunk arról, mit jelentettek a forradalom résztvevői számára a nevek.

Érdemes idézni Vlagyimir Fritsche későbbi akadémikus és a *Litye ratur i markszizm* főszerkesztője *A nemzetközi kultúra panteonja* című cikkét, amely a *Pravda* hasábjain jelent meg 1918. augusztus 7-én.[17]

Cikkében Fritsche az I. kategóriába tartozó személyeket elemzi részletesen. Ezért, hogy pontosan lássuk, milyen rétegekből is épült fel a bolsevikok legitimációs ideológiája, érdemes felidézni, hogy milyen csoportosításokat alkalmazott, és az egyes személyeknél milyen jellemzőt emelt ki:

– Spartacus, a felkelő római rabszolgák vezetője;

[16] Lenin és Lunacsarszkij. Levelek, dokumentumok, feljegyzések. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979, 46.
[17] Fritsche, Vlagyimir: Pantyeon mezsdunarodnoj kulturi. Pravda No. 165 (1918. augusztus 7.)

– Gracchus-testvérek,[18] római „csernoperegyelecek”;

– a „republikánus” Brutus, aki „a zsarnok Caesarra támadt, s ezt a történetet számos költő megénekelte”;

– a francia forradalom nagy alakjai, „a konvent és a klubok nagy szónokai”: Danton, Robespierre és a „nép barátja”, az „arisztokratanő által megölt” Marat;

– a „vörös tábornok”, Garibaldi, „Olaszország nép-nemzeti hőse, aki megtisztította hazája földjét a saját és idegen elnyomóitól, s aki üdvözölte az Internacionálé felkelő napját”;

– Babeuf, *Az egyenlők összeesküvése* írója;

– az utópisták: Saint-Simon, Fourier és Owen;

– a proletárszocializmus vezetői: Marx, Engels, Lassalle, Bebel, Jaurès;

– a Kommünnek, a „proletárdiktatúra eme első tragikus próbálkozásának hősei”, Lafargue és Vaillant, a francia marxizmus akkori vezérei.

Más népek hősei és harcosai után az oroszországi „felszabadító mozgalom” alakjaira tér át, akik között megtalálhatóak:

– a „volgai betyársereg atamánja, Sztyenyka” *(sic!);*

– a dekabristák vezetői: „Pesztyel karddal, Rilejev lanttal”;

– Herzen, a *Kolokol* kiadója;

– Lavrov, a *Történelmi levelek* szerzője;

– „Marx ellenfele az Internacionáléban, az anarchista Bakunyin”;

– a „narodovolecek dicsőséges plejádja, a cárgyilkosok”: Zseljabov, Perovszkaja és Kibalcsics. Utóbbinál Fritsche külön kiemeli, hogy „egész hatalmas tudományos tehetségét a forradalom ügyének adta, foglalkozott pl. a repülés gondolatával”;

– a következő személy Pjotr Alekszejev, aki Fritsche szavaival „az egyik első tudatos proletár, akinek bíróság előtti beszéde első kézből mutatta meg, hogy a történelem színpadán új, és első osztályú politikai erő jelent meg; beszédének záróakkordja (nevezetes jóslata az önkényuralom megdöntéséről a munkások által) azért kiált, hogy nevét arannyal véssék márvány piedesztálra”;[19]

– Sztyepan Halturin, „az első munkásszövetség megalapítója, a narodnyik értelmiség első ellenfele, aki aztán hangot adott a munkásosztály számára elengedhetetlen politikai szabadság megértésének és megvédésének, majd a terroristák közé állt, és robbantást szervezett a Téli Palotában”;

---

[18] Nála mindkettő szerepel, míg a listán csak Tiberius Gracchus.

[19] Pjotr Alekszejev meglehetősen hosszú méltatást kapott annak ellenére, hogy a listán egyáltalán nem szerepel, helyette ugyanis Szergej Alekszandrovics Romanov nagyherceg gyilkosa, Kaljajev került fel.

– Plehanov, „az orosz marxizmus alapítója, aki műveivel eloszlatta a narodnyik értelmiség előítéleteit, s megteremtette a talajt, hogy Oroszországban is létrejöhessen egy szocialista proletár párt";

– végezetül Fritsche még egy „kedves proletár alak"-ot, az „ellenforradalmárok keze által megölt" Volodarszkijt említi.

Ezek alapján látható, hogy a nemzetközi felszabadító, forradalmi és munkásmozgalmak (különös tekintettel a francia jakobinusokra, a szocialista teoretikusokra, a párizsi Kommünre, az Internacionáléra) méltatása mellett már létezik egyfajta jól kialakult hazai forradalmi hagyomány is, amely egyáltalán nem nevezhető „szektásnak", hiszen megtalálható benne a mensevik Plehanov vagy az anarchista Bakunyin is. Érdemes megjegyezni, hogy a leghosszabb méltatásokat a politikai terroristák kapták, ami alátámaszthatja Vörös Boldizsár állítását a cári család meggyilkolásának legitimálásáról, egyúttal pedig azt is jelzi, hogy az ő panteonban betöltött szerepüket kellett a leginkább megmagyarázni.

Külön kiemelendő Volodarszkij, aki akkor a legújabb áldozat volt, s ezáltal nemcsak a múlt és a jelen közötti kapcsot jelenti, hanem a jövő felé is mutat. Jelzik vele, hogy az oroszországi forradalom fajsúlyát tekintve történelmi tett, ami helyet követel magának a munkásmozgalom történetében. Ugyanakkor a kialakuló polgárháborús helyzet miatt egyúttal befejezetlen is, ami előrevetíti a panteon jövőbeli bővülését az új hősökkel és áldozatokkal.

Felmerülhet a kérdés, hogy Vlagyimir Fritschének, vagy bárki másnak a kortársak közül feltűnt-e a nemzetiségek eloszlása, aminek Vörös Boldizsár olyan nagy figyelmet szentelt. A válasz: igen, csak nem teljesen olyan formában, ahogy azt a nyugati történetírás elképzelte. Fritsche véleménye szerint a Képzőművészeti Osztály az általa kidolgozott listával két különálló panteont hozott létre, a nemzetközi forradalmi-szocialista mozgalom panteonját és az orosz-nemzeti szellemi kultúra panteonját, amelyek között szavai szerint „űr tátong, amit a jövőben be kell tölteni", hiszen a kultúra, a tudósok, művészek és írók művei ugyanolyan nemzetköziek, mint a szocializmus. Az írók közül különösen hiányolja a reakciót ostorozó, a carbonari mozgalomban résztvevő és „a görögök szabadságért folytatott szent harcában" elesett Byront, a nőjogi harcos írónőt, George Sandot, aki „a feminizmusról áttért a szocializmusra", valamint Johann Wolfgang Goethét, a Faust alkotóját, aki néhány év alatt „individualista-egoistából lakatlan puszták kolonizátorává vált azzal, hogy az élet értelmét és örömét az elkövetkezendő nemzedékek számára végzett önfeláldozó munkában találta meg". A tudósok névsorából pedig Galilei, Newton, Cuvier, Darwin, Pasteur és a Curie-házaspár megjelenését hiányolja Lomonoszov és Mengyelejev mellől.

Látható tehát, hogy a bolsevik propaganda felhívta rá a figyelmet, hogy nem elég nemzetközi a lista, amit a jövőben ki kell javítani. Ez egyébként magukban a döntéshozókban is felmerült, ugyanis a Népbiztosok Tanácsa által elfogadott listához tartozik a fentebb már idézett határozat, amit kutatók hajlamosak elfelejteni. Eszerint felismerték a külföldi írók hiányának problémáját, ill. kétségtelenné tették, hogy Marxnak és Engelsnek kell szerepelnie az első helyen az új panteonban. Ugyanakkor a misztikus vallásfilozófus, Vlagyimir Szolovjov láthatólag nem fért bele a forradalmi gondolkodásba, s az *ad hoc* jelleget az is mutatja, hogy a lista összeállítói az 1905-ös forradalom mártírjairól teljesen elfelejtkeztek: ezt az űrt próbálták Baumannal és Uhtomszkijjal, az 1905-ös események áldozataival betömni.

A nemzetiségi összetétel ezek alapján nem valamiféle tudatos politikai döntésnek tűnik, hanem sokkal inkább a lista összeállítóinak sietségét és „hanyagságát" tükrözi. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni még egy forrást, a Közoktatásügyi Népbiztosság 1918. február 14-i határozatát, amelyben 58 orosz írót neveznek meg, akiknek művei kiadására állami monopóliumot rendelnek el 5 évre.[20] Az ebben felsorolt 58 íróból 4 megtalálható az általunk vizsgált lista forradalmárai között (Bakunyin, Herzen, Lavrov, Rilejev), 17 pedig az írók, költők között (Belinszkij, Gogol, Dosztojevszkij, Dobroljubov, Kolcov, Lermontov, Mihajlovszkij, Nyekraszov, Nyikityin, Ogarjov, Piszarev, Puskin, Ragyiscsev, Szaltikov[-Scsedrin], Tolsztoj, Gleb Uszpenszkij, Csernisevszkij), vagyis a két lista 36%-ban megegyezik egymással. Az augusztus 2-án publikált listán az írók és költők kategóriája még 3 új névvel bővült (Novikov, Sevcsenko, Tyutcsev), de összességében 85%-os egyezést mutat a február 14-én kialakított irodalmi kánonnal.

A két lista összevetése alapján olybá tűnik, hogy létezett egy kiforrott kánon a forradalmárokra és társadalmi gondolkodókra vonatkozóan, és volt egy lista, amit korábban összeállítottak az írókról. Utóbbiból kiválogatták a legismertebbeket (no meg hozzátettek még hármat, akiket kifelejtettek annak idején; hiszen az efféle hibák láthatólag nem voltak ritkák ebben az időszakban). A két listát egybegyúrták, és hozzátettek még 4 hevenyészve összerakott kategóriát a művészekről, zeneszerzőkről, tudósokról és színészekről.

A világos propaganda igénye és a rögtönzés tehát együttesen jelent meg. Kiváló illusztráció az egész korai időszakhoz Trockij visszaemlékezése:[21]

[20] Ot Komisszariata po narodnomu proszvescsenyiju. Gazeta Rabocsego i Kresztyjanszkogo Pravityelsztva No. 27 (72) (1918. február 19.)

[21] Trockij, Lev: Életem. Önéletrajzi vázlat. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989. 290–291.

Az első időszakban, megközelítőleg 1918 augusztusáig aktívan részt vettem a Népbiztosok Tanácsának általános tevékenységében. A Szmolnij-időszakban Lenin mohó türelmetlenséggel igyekezett dekrétumokkal megválaszolni a gazdasági, a politikai, az adminisztratív és a kulturális élet minden problémáját. Távolról sem a bürokratikus szabályozás szenvedélye vezette őt, hanem az a törekvés, hogy a párt programját a hatalom nyelvén fejtse ki. Tudta, hogy a forradalmi dekrétumokat egyelőre elenyésző részben hajtják végre. A végrehajtás és az ellenőrzés biztosítása különben is jól funkcionáló apparátust, tapasztalatot és időt feltételezett. Ugyanakkor senki sem tudhatta, mennyi idő adatott nekünk. A dekrétumoknak az első időszakban inkább propagandisztikus, mintsem adminisztratív jelentőségük volt. Lenin sietett elmondani a népnek, mi is az az új hatalom, mit akar, és hogyan szándékozik megvalósítani a céljait. Csodálatra méltó fáradhatatlansággal vette sorra a kérdéseket, kisebb tanácskozásokat hívott össze, információkat rendelt meg a szakemberektől és maga is búvta a könyveket. Én is segítettem neki.

Leninben erősen élt a kontinuitás érzése, ha az ügyről volt szó, amelyen dolgozott. Mint nagy forradalmár, tudatában volt annak, mit jelent a történelmi hagyomány. Hatalmon maradunk, vagy megdöntenek bennünket – ezt nem lehet előre látni. De minden körülmények közt a lehető legvilágosabbá kell tenni az emberiség forradalmi tapasztalatait. Jönnek majd mások, és az általunk kijelölt és megkezdett úton újabb lépést tesznek majd előre. Ebben a szellemben folyt az első időben a törvényhozó tevékenység. Ugyanebből a megfontolásból Lenin türelmetlenül sürgette a szocializmus és a materializmus klasszikusai műveinek mihamarabbi orosz nyelvű megjelentetését. Arra törekedett, hogy állítsanak föl minél több forradalmi emlékművet – akár a legegyszerűbbeket, mellszobrokat, emléktáblákat – minden városban, s ha lehet, a falvakban is: hadd eresszen erős gyökeret a tömegek tudatában mindaz, ami történt; hadd hasítsa a lehető legmélyebb barázdát a nép emlékezetében.

Az első időkben részleteiben állandóan megújuló Népbiztosok Tanácsának minden egyes ülése olyan volt, mint egy-egy roppant nagyszabású törvényhozói improvizáció. Mindent újra kellett kezdeni. “Precedensek” felkutatására nem volt mód, nem lévén ilyesmi a történelem raktárán.

A panteonváltás összegzése

Összességében jól kirajzolódik az októberi forradalmat követő időszak mai kutatásának két tendenciája. Vörös Boldizsár felülről szemléli a bolsevikok szándékait, s másodlagos források alapján próbál ítéletet alkotni. Salajeva pedig alulról, a nép befogadókészsége felől közelíti meg a kérdést, s a posztmodern történelemtudományhoz híven az elsődleges forrásokra támaszkodva próbálja feltárni a folyamatot a legapróbb részletekig, amit persze megkönnyít számára, hogy tud oroszul, és rendelkezésére állnak a források. Viszont mindkettőjük megközelítésében érezhető valamiféle leleplező igény, Vörös Boldizsárében az, hogy „lám a bolsevikok csak a hatalmat akarták megtartani mindenáron”, Salajeváében pedig az, hogy „lám, mégsem volt olyan zökkenőmentes minden, ahogy azt 70 évig adagolták nekünk”.

Egyik sem mond semmit arról, miért lehetett a bolsevik propaganda olyan sikeres, hogy a tömegek támogatásával sikerült megnyernie egy polgárháborút gyakorlatilag az egész világ ellen. Mindazonáltal Salajeva iránya megfelelőbbnek tűnik. Az elsődleges források újbóli áttekintésével elérhető, hogy „felülnézeti" vagy „alulnézeti" perspektíva helyett belehelyezzük magunkat az eszmék és történések horizontjába, s jobban megérthessük, mi mozgatta az egyéneket; ezekből a mikrotörténetekből pedig egy pontosabb makrotörténeti, eszmetörténeti képet rekonstruálhatunk. Ugyanakkor azt is el kell fogadnunk, hogy sokszor a véletlenek összjátéka alakítja a nagy történelmi folyamatokat.

VARGA G. LAJOS

Arató Endre munkássága és helye a magyar történetírásban

Előszó

Írásomban kísérletet teszek Arató Endre 1956 után keletkezett történeti munkáinak áttekintésére, és az általa használt módszertan bemutatásával vázolom fel a soknemzetiségű birodalmakban a nemzetiségi mozgalmak fejlődési struktúráit a 18. század második és a 19. század első felében.

A történelem az a tudomány, amely lehetővé teszi bármiféle identitás vagy ideológia időben folyamatos elgondolását. A magyar társadalom a 20. században három nagy fordulatot élt meg: 1919–20, 1945–49 és 1989 több évtizedig létező állapotokat teremtett, mely a „múlt teljes, vagy részleges újraértelmezését is maga után vonta".[1] E három paradigmaváltás közül a második korszak, és azon belül is az 1956 után létrejött változások kerülnek elemzésre Arató Endre társadalomtörténeti munkáiban. Az elméleti és tudománytörténeti kutatások azt már tisztázták, hogy a történeti gondolkodásnak rendszerint „belső összefüggés teremtő szerkezete van, amelyben a történeti értékítéletek egymással és ugyanakkor a jelen politikai-társadalmi irányzatokkal egyfajta elrendeződési viszonyba kerülnek".[2]

A 19. század első felében Magyarország területén élő nemzetiségek történetét a mindenkori együttélésből fakadó történetírói megközelítés határozza meg. 1920 előtt az állam-, majd Trianon után már a több államban élő magyar nemzet volt a kulcskategória; a két világháború között tevékenykedő történészek nem a 19. századi nemzetiségek – horvát, román, szerb, szlovák, ruszin – történetével foglalkoztak elsősorban, hanem a korszakban uralkodó magyar nemzet- és nemzetiségpolitikát mutatták be a nemzetiségek vonatkozásában.[3]

A II. világháború után Magyarország a szovjet befolyási övezet országainak tagja lett a magyar kisebbséggel rendelkező államok többségével egyetemben. 1956 után felerősödött a saját nacionalizmus elleni harc – legalábbis Magyarországon –, és kie-

---

[1] Romsics Ignác: Történelem, történetírás, hagyomány. Budapest, Osiris Kiadó, 2008. 270.

[2] Glatz Ferenc: A közgondolkodás elemei. A tudományos és a köznapi történelemfelfogás. In: Történelem és közgondolkodás. Szerk.: Vass Henrik. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982. 37.

[3] u. ő.: Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 15–26.

gészült a dunai népek összefogásának jelszavával, amit a régi nemzeti ellentétek eltűnése alapján képzeltek el.[4] Ennek következtében Arató a nacionalizmust nemcsak mint a kelet-európai országok integrációját akadályozó jelenséget vizsgálta, hanem mindenekelőtt mint a történeti Magyarországon élő nemzetek és nemzetiségek közeledését gátló káros eszmét és magatartást. A nemzeti mozgalmak vizsgálatakor a lenini nemzetiségi elvet állította a középpontba, és ehhez az alaphoz mérte a többi összehasonlítandó nemzeti mozgalom problematikáját. A társadalmi haladás pártossága mellett rakta le a voksát, vagyis a haladó társadalmi mozgalmak történetét és ezek egymás közti különbségeit elemezte, és a korban megjelenő leghaladóbb törekvéseket pártolta. Az egyes országokat alkotó nemzetek és nemzetiségek közeledését gátló nacionalizmust elítélte, ezért támogatta a szocialista országok egymás közti kapcsolatainak javulását. E. J. Hobsbawm történész szerint is jelentős pozitív változás volt kimutatható a szovjet befolyási övezet államainak nemzetiségi kapcsolataiban a két világháború közötti időszakhoz képest: „a kommunista rendszerek kiemelkedő teljesítménye volt a többnemzetiségű országokban a nacionalizmus szörnyű következményeinek korlátozása."[5]

A materialista történettudomány a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, ill. a felépítmény tudatosodásának folyományaként tekint a nemzeti mozgalomra. Arató Endre saját kora magyar nacionalizmusának gyökereit a történeti előzményekben – a Monarchia szerkezetében és hatalmi viszonyaiban – látta és láttatta. Ennek megfelelően a 18. század végétől a 19. század közepéig tartó időszak is új megvilágításba került. Ez olyan kiindulópontot teremtett munkásságában, amely képes volt megvilágítani a nemzeti mozgalomban korábban nem észlelt összefüggéseket.

Kezdeti vizsgálódásainak középpontjában a szlovákok, majd később Magyarország minden nemzetisége állt, végül pedig egész Kelet-Európa formációelméleti problémafelvetésén nyugvó kérdéskomplexum foglalkoztatta: mikor és milyen sajátosságokkal alakultak ki az egyes nemzeti mozgalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet során. Az egyenlőtlen fejlődés elméletének megfelelően Kelet-Európában az egyes birodalmak a világgazdaság szerkezetében elfoglalt helyük alapján sorolódnak be, és a soknemzetiségű birodalmakon belüli gazdasági szerepek és regionális fejlettségi eltérések nemzeti-nemzetiségi kérdésként különülnek el.[6] Az egyetemes történeti szempontból meghatározott egyes nemzeti

[4] Romsics I.: Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 513–516.

[5] E. J. Hobsbawm: Nation and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. 173.

[6] Lásd: Berend T. Iván – Ránki György: Európa gazdasága a 19. században. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.

mozgalmak fejlődése sokkal tágabb teret biztosít a jelenségek tendenciáinak megértéséhez, mint a szűk nemzeti történetírás. Niederhauser Emil, a jeles történész az utóbbi megközelítést a következő módon értékelte: „Az egy országból történő kiindulás a mindenkori hazai szemlélet számára természetesen igen hasznos [...], azonban éppen kiindulópontja miatt óhatatlanul szubjektív elemeket is hordoz magában".[7]

Arató Endre élete

Arató Endre 1921. november 8-án született. Gyermekkorát Komáromban, Csehszlovákiában töltötte, ahol a Trianon után létrejött államok közül a leginkább respektálták a nemzetiségek jogait, ám ezzel együtt nap mint nap érezhette a kisebbségi helyzet hátrányos következményeit. Az 1938-as első bécsi döntés által megnagyobbodott Magyarország a *numerus clausus*-t hozta el számára, majd három év munkaszolgálatot Kárpátalján és Erdélyben, végül pedig Gunskirchent és Mauthausent.

Az életének kezdete óta fennálló politikai viszonyok és a II. világháborúban átélt borzalmak alapján állítható, hogy Aratónak a nemzeti kérdés iránti érdeklődését személyes elkötelezettség alapozta meg. Magyarország egy soknemzetiségű birodalom részeként maga is sok nemzetiséggel rendelkezett, és a 18. századtól kezdve beleütközött a nemzeti mozgalmak sokszínű és egyre határozottabb törekvéseibe. Arató felismerte és összefüggésbe hozta a nemzeti mozgalom célkitűzéseit és a szociális mozgalmakat, hogy az egész problematika bonyolultsága mellett kielemezze a nemzeti kérdés kelet-európai sajátosságait.

A doktori diploma megszerzése után 1948 és 1951 között a Közoktatásügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetőjeként a hazai nemzetiségek iskolaügyének fejlesztése érdekében igen sokat tett. 1951-től 1956-ig a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa volt. Az MTA keretei között elsősorban a 19. századi nemzetiségi kérdéssel, s ezen belül a „csehszlovák" történelemmel foglalkozott. Az MTA nagy vállalkozása, a *Magyarország története 1790–1849* c. egyetemi tankönyv nemzetiségi kérdéssel foglalkozó fejezeteinek ő volt a szerzője.

1957-től a Kelet-Európa Története Tanszékre kapott egyetemi docensi, majd 1965-ben egyetemi tanári kinevezést. A tudományos tevékenység külső megbecsüléseként 1973-ban az MTA közgyűlése levelező taggá választotta.

1977. augusztus 30-án hunyt el.

---

[7] Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. Magyar Tudomány, 33. évf. (1988) 669.

Munkássága

Arató Endre Komáromban megismerte a kisebbségi létet, és ez egy életre megszabta tudományos érdeklődését. A szlovák nemzeti fejlődés kérdései jelentették számára a kiindulópontot: kutatási területei innen továbbhaladva bővültek tematikában, térben és időben egyaránt.

Kandidátusi disszertációja 1960-ban jelent meg két kötetben, *A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790–1848* címmel. Bemutatta a hat magyarországi nemzetiség gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai fejlődését, megvilágította a nemzetiségi mozgalmak kölcsönös kapcsolatait. A nemzeti ébredésnek, a nemzetté válásnak sokban hasonló, sokban mégis a konkrét helyzet által adott különböző útjait kísérte végig, elsősorban a politikai eseménytörténet alapján. Ebben a munkájában a legfontosabb szempont még a mozgalmak egymás közötti, és a magyar mozgalommal fenntartott kapcsolatainak a kérdése volt.

Az országtörténet műfaja nem állt közel hozzá, mivel vallotta, hogy a kelet-európai táj története nem azonos a térségben fennállott és fennálló államok történetének összességével, és hogy az országok szerinti közelítés nem ad lehetőséget a sajátos és az eltérő vonások kimutatására. Legtágabb problematikával foglalkozó munkája a *Kelet-Európa története a 19. század első felében* (1971). A magyarországi kutatók közül ő értelmezte legszélesebben Kelet-Európa fogalmát, a finnektől egészen a kaukázusi népekig. Elsősorban azzal alkotott újat, hogy a térségben élő mind a huszonhét néppel foglalkozva bemutatta a nemzetté válás történetét mind az államisággal rendelkező, mind pedig az azt nélkülöző nemzetiségek sorsán keresztül, valamint a 19. század első felének történelmét az egész terület vonatkozásában szintetizálta. A vizsgált nemzeti mozgalmak felett diszponáló nagyhatalmak elnyomó szerepét és kapcsolatait is elemzés tárgyává tette. Másodsorban a nemzetiségek fejlődésének történetében mutatkozó közös és eltérő pontok összehasonlító történetével bővítette a nemzeti mozgalmak fejlődési sajátosságairól alkotott tudományos képet.

Elsősorban a politikatörténet érdekelte, és ezirányú kíváncsisága terelte az ideológiai, valamint kulturális kérdések felé. A nemzeti mozgalmak teoretikai problémái és az azokra adott válaszok, valamint a politikai öntudatosodás kérdései vezették el egyik legérettebb munkájának megírásához: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. A magyarországi nem magyar népek nemzeti ideológiájának előzményei* (1975). A 18. század és 1848 közötti időszak tanulmányozásával foglalkozva mutatta be a nemzeti ideológiák fejlődését, kölcsönhatásaikat és eltérő változataikat.

Posztumusz kiadásban megjelent legutolsó munkájában, *A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája* (1983) címűben korábbi munkáinak esszenciáját adta a nemzeti öntudat fejlődésének vizsgálatában.

A korszak eszmetörténeti háttere

1948 után Magyarországon az új történetszemlélet, uralkodó pozícióba kerülve, elhatárolta magát minden más ideológiától, s egyik pillanatról a másikra az állam minden anyagi és szellemi kapacitását a materialista történetszemlélet és módszertan szolgálatába állította, melynek színvonalát a nemzetközi – főleg szovjet – és a hazai történettudomány fejlettsége határozta meg. Az elmélet térnyerése megváltoztatta a történelemről alkotott korábbi gondolkodásmódot, annak irányával és módszertanával egyetemben. A társadalom legszélesebb osztálya, a tömegek története, valamint az osztályharc társadalmi-politikai átrendeződésének históriája iránti érdeklődés megnövekedésével korábban nem tanulmányozott jelenségek részesültek kiemelt figyelemben.[8]

A térségben a nemzeti mozgalmak létrejöttének időszakától számítva egészen a II. világháború végéig az állandó szembenállás nem adott lehetőséget a nemzeti törekvések szélesebb perspektívában gondolkodó tudományos vizsgálatára. Az 1950-es évektől a szovjet befolyási övezet területén élő és különböző nemzeti tudatot valló tudósok részéről megindult az érdeklődés e terület nemzeti mozgalmainak története iránt. A keleti blokk államai közös kérdésfeltevésből kiindulva azonos célt akartak megvalósítani: „egy új típusú, szocialista nemzeti tudat és patriotizmus modelljét keresték”.[9] Ez azt jelentette, hogy a szovjet befolyási övezet államainak történetírása az ötvenes években szakított a magyar-, szlovák-, román-, jugoszláv-centrikus nemzeti szemlélettel. Nem véletlenül hitték azt a korszak vezető magyar történészei, hogy eljött a nemzeti megbékélés ideje a Kárpát-medencében.

Az ötvenes, hatvanas és hetvenes években két történetpolitikai irányzat mérte össze váltakozó sikerrel erejét. Az ötvenes években a Révai József, Andics Erzsébet és Mód Aladár vezette szabadságharcos-függetlenségi történetszemlélet, majd 1956 után egészen 1974-ig a Molnár Erik vezette osztályharcos gondolkodás dominált, míg végül előbbi a vita által generált módszertani többlet hasznosításával jutott nagyobb befolyáshoz.

Az ezen időszak alatt kialakított eszmerendszer fejlődésében meghatározó tényezőnek bizonyult társadalmi funkciójának alakulása, amely erősödött, mikor az tudatosan törekedett a társadalom megváltoztatására, hiszen ilyenkor a viszonyban

[8] Romsics I.: Clio bűvöletében. A magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, Osiris Kiadó, 2011. 209–219.

[9] Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. 14.

egyfajta „politikai elem" volt jelen. Az állami eszmerendszer történeti elemzése során annak funkcionális vizsgálata mellett talán az egyik legfontosabb probléma éppen az, hogy mi történik az adott elméleti struktúrával, ha az alappillérét adó világnézet megmaradása mellett a politikai elit maga változik. Ebben az esetben az eszmerendszer a társadalomhoz és e társadalom politikai struktúrájának új profiljához mérten alakítja ki funkcionális tartalmát.[10]

Az első korszakban a történeti anyag elemzésekor nem következetes módon használták a materialista történetszemlélet. 1956-ig a fő ideológust – Révai Józsefet – elsősorban a hatalom megragadásának és megtartásának technikai és gyakorlati kérdései érdekelték. Révai elutasította a Tanácsköztársaság tényleges irányítójának, Kun Bélának a nemzeti érdekek fölé helyezett osztályharcos szemléletét, s megalkotta a „progresszív hazafiság" tételét, amely egyszerre tartalmazott „internacionalista és nacionalista elemeket"[11]. A politikai helyzetnek megfelelően a történetírásban eluralkodott a végletes sematizmus, leegyszerűsítés, mely aktuálpolitikai célokat szolgált. E történetfelfogás eklektikus jellege a történeti anyag egy részén alkalmazott materialista módszer és a korábbi hatalmi elitek történetfelfogásából eredő gondolatmenetek keveredésében volt tetten érhető: a szabadságharcok egyoldalú kidomborítása, a „történeti fejlődés egész menetéből és bonyolult viszonylataiból való mesterkélt" kiemelése és a „honvédő-függetlenségi harcok" vezetői mellett a „parasztság idealizálása" jellemezte.[12]

Az 1956-os forradalom bukása után, 1959-ben kiadott *Burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról* című dokumentum kifejti a nacionalizmus hibáit és az új történelmi diskurzus alapvetését: a „kapitalizmus és szocializmus világméretű" küzdelme a kor „osztályharcainak tengelye", amelyben a szocialista országok és a „gyarmati és függő országok népeinek antiimperialista" nemzetközi küzdelmének a „dolgozók felszabadítása" a tétje. Továbbá a dokumentum fő feladatának tekinti a nemzetiségeket elnyomó, és az idők folyamán „imperialista" tartalommal kiegészült magyar nacionalizmus maradványainak felszámolását, kiküszöbölését, amit a „proletár internacionalizmus és a szocialista hazafiság" gondolatának elmélyítésében látott.[13]

E pártdokumentum egyik háttérembere Molnár Erik volt. Munkáiban szisztematikusan szembement a történetszemlélet nacionalista interpretálásával, mely a szabadságharc alatt „a magyar nemzeti közösség tudatát akarta mozgósítani a proletár

[10] Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a magyar társadalom. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 395–397.
[11] Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 506.
[12] Pach Zsigmond Pál: Történetszemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 180–184.
[13] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962. 2. bővített kiadás. Szerk.: Vass Henrik – Ságvári Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 358–380.

nemzetköziség ellen"; a proletár internacionalista tudat megerősítését szorgalmazva kijelentette: „a történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel."[14]

Andics Erzsébet egy sokszerzős tanulmánykötet megszerkesztésével és kiadásával kapcsolódott be a vitába. A kötetben megjelent Arató-tanulmány[15] elismeri, hogy a 18. század végéig lejátszódott „felszabadító mozgalmak feudális jellegűek voltak", a Rákóczi-szabadságharcban azonban a „feudális vonások mellett" már a „polgári csírák" is ott voltak, amelyek a 19. századi magyar nemzeti törekvések „előtörténetét" alkották. A reformkori modern nemzeti mozgalom, s az ideológiáját alkotó nacionalizmus jellegének kettős arculatát különválasztotta a lenini nemzetiségi elv alapján, vagyis a nemzeti kérdést a 19. század tekintetében alárendelte az „általános emberi haladás ügyének" a magyar nacionalizmus ellentmondásait pedig „kellő kritikával" kezelte.[16]

A két eszmeáramlat vitájába a 60-as években a politika nem szólt bele akkurátusan, viszont az évtized végén felfigyeltek a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek egyre hányatottabb sorsára. A hatalom felismerte, hogy a nacionalizmus tartósan létező kulturális és politikai realitás, és a politikai szükségletnek jobban megfelelő szabadságharcos-függetlenségi történetszemléletet kezdte pártolni. A Magyar Tudományos Akadémia 1973. évi ünnepi közgyűlésén elhangzott előadásában Király István, az ELTE 20. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének vezetője, politikai hatásra az osztályharcos történelemszemléletet kritizálta.[17] Arató Király István tanulmányával foglalkozva szintén elítélte a kozmopolitizmust, és a „nyugati fellazítás elleni küzdelemben a progresszív magyar hagyományokat" olyan hathatósan mozgósítható erőnek látta, amely „segít a ma problémáinak megoldásában". Az ilyen módon felépített magyar történeti anyagot alkalmasnak tartotta nemcsak a nyugati kozmopolitizmus elleni fellépésre, hanem a korabeli magyar társadalomban a nemzeti közömbösség gondolatát valló „magatartásformák, állásfoglalások" felszámolására is.[18]

---

[14] Molnár Erik: A nemzeti kérdés. Magyar Tudomány, 67. évf. (1960) 10. sz. 571.

[15] Arató E.: A magyar nacionalizmus kettős arculata a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet és a polgári forradalom időszakában. In: A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Szerk.: Andics Erzsébet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964. 79–143.

[16] Arató, i. m. 1964. 19–81.

[17] Király István: Hazafiság és internacionalizmus: a szocialista hazafiság és a magyar internacionalista hagyományok. Magyar Tudomány, 80. évf. (1973) 6. sz., 345–362.

[18] Arató E.: Király István: Hazafiság és forradalmiság. In: Magyar Tudomány. 82. évf. (1975) 7.sz., 445–446.

Míg egy 1953-as történészkongresszuson a magyar és a cseh kutatók uniformizált egysége közösen ítélte el mindkét történelmi hagyományból a nacionalista elemeket,[19] addig az 1960-as évek végére ez az államok közti konszenzus megszűnni látszott. Kelet-Közép-Európa államaiban megrendült az 1948-as politikai reformmal elkezdődött munka, mert megerősödött az új eliteknek a nemzeti tudatot túlságosan is erősen megformáló hatalompolitikai ideológiája. Ezzel vége lett a térség nemzetiségeket összebékítő kísérletének, így a „lenini nemzetiségpolitikai elvek felmutatása" nem tudott „a térség nemzeti-nemzetiségi problémáira" hosszú távú megoldást nyújtani. [20]

A 60-as évek második felében a kelet-európai államszocialista országok egy részének kölcsönös kapcsolataiban beállt változások mutatták meg, hogy a „szocialista forradalom, a szocialista építés önmagában, mintegy „automatikusan" nem tudja megoldani a nemzeti és nemzetiségi problematikát. Ennek hatására kezdtek foglalkozni a történészek az egyes nemzeti eszmék „saját gyökerükig hatoló" vizsgálatával.[21]

Arató Endre munkássága ebből a szempontból már a 60-as években megindult, és ezen időszakban alkotott tanulmányai és könyvei az egyetemes magyar történetírás kiemelkedő alkotásainak minősülnek az 1989-es rendszerváltás után is.

A materialista történetszemlélet Arató Endrénél

Arató Endre a nemzeti mozgalmakkal foglalkozó munkáiban kifejezetten a materialista történeti módszert alkalmazva elemezte a kapcsolódó jelenségeket és folyamatokat.

A feudalizmus rendszerében fokozatosan növekvő kapitalista fejlődésnek megfelelően erősödött mind a magyar, mind pedig a nem magyar nemzeti mozgalmak gazdagsága és az ezen létrejövő „jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai" formák felépítménye. A termelési mód megváltoztatásának feladata „csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis létrejövő félben vannak."[22] Mivel a folyamat sehol sem azonos módon zajlott le, ezért a feudalizmus válságára az adott nemzeti mozgalmak a gazdasági és társadalmi fejlettségüknek megfelelő módon adtak választ, és így jutottak el a birodalmi piacon belül az önálló nemzeti piac, azaz az önálló nemzetállam létrehozásának igényéhez. Arató szavaival: „a nyelv és kultúra további nagyobb arányú fejlődése mellett nőtt az áruforgalom, erősödött a csere, mélyült a kapcsolat az azonos népek által lakott, de egymástól széttagolt területek között, megindult [az egy gazdasági

[19] Macek, Josef: A budapesti nemzetközi történészkongresszus. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 4. évf. (1953) 10–12. sz., 291–301.
[20] Pach Zs. P.: Történelem és nemzettudat. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 114.
[21] Pach, i. m. 1977, 349–352.
[22] Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 13. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 7.

egységben élő nemzetiségek gazdaságának fejlődése által] a kelet-európai birodalmak össznemzeti piacainak mind tágabb értelemben vett kifejlődése."[23]

A feudalizmus ellentmondásait – mezőgazdaság, kereskedelem, ipar – részletezi, mely egyben a kapitalizmus kezdetleges elemeinek létrejöttét is jelenti. A termelési viszonyok átalakulásának folyamatai erőteljesen tagolódtak és lényeges eltéréseket mutattak nemcsak a Habsburg Birodalom egyes tartományai között, hanem ezeken belül is.

Arató a nemzeti eszme képzetét megjelenítő kulturális – történelem, irodalom, opera, nyelvkodifikáció stb. – termékeket a gazdasági-társadalmi viszonyok tükröződéseként értelmezte és a közöttük lévő kapcsolatokat elemezte: elsősorban a tárgy és az általa kialakított képzet közötti ellentmondásokat, valamint a képzet hatását annak tárgyára, amelyek újabb ellentmondásokat szültek.

Elemzés alá kerültek az adott közösségek szűk elitjébe tartozók írásai, és az egész figyelembevétele mellett az egyes egyének ideológiai meghatározását elemezte, amely végül összeállt az adott mozgalom ideológiájának egységes képévé. A történetíró azt a képet alakította ki az adott nemzet múltjáról, amely a leginkább alkalmas volt annak tagjait összefogni. A kultúra más résztvevői (pl. az irodalom) pedig azon szorgoskodtak, hogy az így létrejött nemzeti öntudatot terjesszék. A történészek a kor politikai problémáihoz kapcsolódva írták meg ébresztő történeti munkáikat, amelyek által a lehetséges egyének sokaságát az új ideológiai keretbe akarták bevonni.[24] Teljesen más történelmet írtak az állammal rendelkező, mint az annak híján lévő, ill. különböző privilégiumokkal rendelkező nemzeti mozgalmak.

Arató megkülönbözteti az ideológia és a nemzeti mozgalom eredményei közötti szakadékot, amelyben az első egy adott keretek között megvalósítandó cél, a másik pedig az ebben való pillanatnyi helyzetet jelöli ki. Az ideológiai és kultúrtörténeti fejlődés szakaszait a „túlsúlyos mozzanat" alapján határozta meg a szlovák nemzeti ideológia fejlődésének elemzésekor is:

(1) a hungarus és a szláv tudattól a cseh-szlovák és a szlovák tudatig
(2) két felekezet szerint értelmezett nyelv és nemzeti ideológia közötti konfliktus
(3) magyar-szlovák nyelvharc
(4) magyar-szlovák politikai harc

A hungarus tudat átváltozását szlovák nemzeti tudattá Arató olyan fejlődési folyamat reprodukciójaként jelenítette meg, ahol a jellegzetes események egymásutániságát

[23] Arató, i. m. 1960, 13.
[24] Niederhauser E.: Nemzetek születése Kelet-Európában. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 52–55.

követve minden eseményt csak abban az esetben illesztett be a sorba, „ha nélkülözhetetlen feltételét jelenti valamely, a sorban utána következő esemény bekövetkeztének".[25]

A feudális tartalmú nemzeteszme fogalmába tartozó hungarus tudat gondolatkörébe Magyarország minden lakosa beletartozott, függetlenül az egyén beszélt nyelvétől. A szlovák mozgalom ideológiai formáiban (történelem, nyelvtudomány, irodalom stb.) tevékenykedő alkotók munkáinak elemzésekor a modern nemzeti eszme, valamint a feudális indíttatású hungarus gondolati struktúrák állandóan változó képleteit vetette egybe, miáltal megmutatta a korszakban működő egyes szlovák gondolkodók hungarus/szláv tudatának gyengülését és a nemzeti eszme térnyerését. Másrészt a szlovák nemzet hasonló jellegű gondolkodóinak összessége révén produkált és időben meghatározott változások – nemzeti szempontból fejlődés – kerültek bemutatásra az egyes gondolkodók munkáiban. A hungarus/szláv tudat és a nemzeti tudat közötti eltérések mutatják meg a szlovák nemzeti eszme fejlődési ívét.

A feudális tartalommal megtöltött szláv eszmevilág volt az előzménye a modern szlovák nemzeti tudatnak, amit a politikai tradíció és a kiváltságok hiánya magyaráz. Ez alapján a szlávok a Balti-tengertől az Adriai-tengerig éltek; a „nemzet „ősi" voltát bizonyító – egyaránt konstruált – irományok a Nagy Sándor által adományozott privilégium, valamint IV. Károly német-római császár aranybullája voltak. A 18. század végéig a szlovák szerzők munkáikban egyaránt használták a szláv és a szlovák meghatározást, s ezen szlávot és szlovákot is értettek.[26]

Samuel Timon a Nagymorva államot még nem tekintette a szlovák történeti fejlődés kezdetének, mert „leigázta a szlovákokat". Juraj Papánek történeti munkájában már határozottan vállalta a Nagymorva Birodalmat mint történeti előzményt. Leírta a szlovák etnikai területek szépségét, miközben a koncepcióban még mindig elfért a hungarus tudat is: „a szlovákok kezdettől fogva bekapcsolódtak a magyarországi állam építésébe", valamint a „szlovák királyokon kívül felsorolta a Cseh-, Lengyelország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország uralkodóit, a szerb, a bolgár és orosz cárokat", amely a szláv összetartozás-tudatot jelenítette meg.[27]

A feudalizmus válságperiódusában, a 18. század végének időszakában a polgárosodásnak egy nemzeten belül is – vallási alapon – különböző tendenciái és eszmei koncepciói jöttek létre, amelyek egymással versenyeztek a hatalomért. A polgári átalakulás különböző irányzatainak egyes elméletei különböző modern nemzeti eszméket dolgoztak ki, amelyeket – attól függően milyen módon és mértékig voltak

[25] Kon, I. Sz.: A történelmi magyarázat logikájának vitájához. In: Történelem és filozófia. Szerk.: Berend T. Iván – Huszár Tibor – Kulcsár Kálmán. Budapest, Gondolat, 1974. 211–215.

[26] Arató E.: A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975. 101–109.

[27] Arató, i. m. 1975, 107.

hajlandók kiterjeszteni a nemzetfogalmat – „saját objektív létezési és fejlődési feltételeikből" alkottak meg.[28] Az 1790-es évektől a katolikusok a nyugat-szlovák nyelvet, míg a protestánsok a Králicei Biblia nyelvét emelték irodalmi nyelvvé. Ennek megfelelően két nemzetkoncepció jött létre: a katolikus Juraj Fándly Papánek munkáját lerövidítve elhagyta a szláv királyok felsorolását, ezzel pedig kivált a szláv ideológiából. Míg az 1790-91. évi első magyar nyelvi törvényekre érzékenyen reagált, addig a hungarus tudat szerves része maradt koncepciójának: felsorolta a híres szlovák férfiakat, akik a magyar államot szolgálták.

Az evangélikusok nemzetkoncepciójában a szlovák nem vált el a csehtől, így számos közös tradíciót vallottak magukénak. A Nagymorva Birodalom mellett a huszitizmushoz és a cseh testvérek mozgalmához nyúltak vissza. Arató hangsúlyozta, hogy a két, egymással párhuzamosan futó modern ideológia a nemzetet átfogó cél érdekében jött létre, mégis akadályozta a belső integrációt.[29]

Hely hiányában nem áll módomban összefoglalni a többi nemzeti mozgalom fejlődési ívét, azonban pár mondat erejéig alább még visszatérek az ideológia kérdéséhez. Magyarországon a hat nemzeti mozgalom fejlődését időben végigkísérve Arató rámutatott a politikai fejlődés egyes struktúráira, és az így kapott eredményeket a komparatisztika segítségével vetette össze.

A lenini nemzetkoncepció hatása Arató munkásságában

A magyar historiográfiai irodalom tudatában van annak, hogy a 19. század nemzetiségi problematikájának beállítása mennyire az adott történetíró korának szellemét viseli magán. Tény, hogy a történeti Magyarország felbomlása után, sőt napjainkban sem jutott nyugvópontra a történeti szakirodalomban a Monarchiát jellemző nemzetiségi viszonyok megítélése.

A tanulmánynak nem az a célja, hogy Leninnek a nemzetiségről alkotott történetfilozófiai fejlődését kövesse nyomon, hanem csak azokat a főbb lenini elveket szeretném kiemelni, amelyeket Arató Endre használt a 19. századi folyamatok rekonstrukciójakor.

Lenin megállapította, hogy a „prekapitalista formák mint zárványok" megőrződésével a „nyugati tőkeérdekeknek megfelelő alárendeltséget" megtartva tagozódik be félperiférikusan Oroszország a világgazdaságba. Ez a folyamat szervesen összekapcsolódott a „belső gyarmatosítás" fogalmával, amely a különböző régióknak az

[28] Pach Zs. P.: Történetszemlélet és történettudomány. (Cikkek, tanulmányok). Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 267.

[29] Arató, i. m. 1975, 108–121.

orosz centrum általi bekebelezését jelentette. „A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének ún. törvénye szerint a gyarmati periféria világrendszeren belüli pozícióját a tőkés verseny határozza meg, amely ellen a »proletárellenállás« és a rendszeren belüli »ázsiai-kapitalista« függetlenségi ellenállás", vagyis a nemzetté fejlődés egymás szövetségeseivé válhatnak.[30] Lenin elemzésében „a »stratégiai magasabbrendűség« fogalma, vagyis a proletárforradalom, úgy foglalta magába a nemzetek önrendelkezési jogának elismerését, mint a forradalomhoz vezető út egy speciális mozzanatát, amely szövetség »kritikai« alapokon nyugodott".[31]

Arató Endre a társadalmi haladás és a nemzeti mozgalmak közötti ellentét feloldását Lenin elképzelésének adaptálásában látta megoldhatónak. Elismerte, hogy „a burzsoá társadalomban a nemzeti elv történelmileg elkerülhetetlen", de ez a szükségszerűség elismerése nem válhat a „nacionalizmus apológiájává", ezért kötelessége a történésznek, hogy a „demokratizmust védelmezze a nemzeti kérdés minden részletében", amely alatt a következőt értette: „a tömegek felébredése a feudális álomból."[32] A nemzeti kérdés tekintetében támogatta a nemzetek önrendelkezési jogát[33] azzal a megszorítással, hogy azt minden szempontból alárendelte a társadalmi haladás általános érdekeinek.

A 19. század első felének elemzésekor központi kérdéssé vált Arató Endrénél, hogy az a nemzetiségi hagyomány álljon történetírásának középpontjában, amely leginkább képes és ösztönzött volt az önkényuralom demokráciává történő átformálására. A Habsburg önkényuralmat támogató nemzetiségek mozgalmai és a magyar politikai elit által sugalmazott liberalizálódási folyamat közötti értékelés során az utóbbit tartotta a térség államai szempontjából előremutatónak azzal a megkötéssel, hogy a Habsburg Monarchia antidemokratikus elnyomásával szemben folytatott magyar küzdelem mellett a más nemzetiségi mozgalmak ellen irányuló antidemokratikus tendenciákat is elítélte a történeti anyag elemzésekor. Elismerte a nacionalizmus ellentmondásos jellegét: egyrészt haladónak minősítette a nemzeti mozgalmak küzdelmét a társadalmi és politikai elnyomás ellen, másrészt retrográdnak tekintette a nemzeti mozgalmak más mozgalmakkal szembeni elnyomó hozzáállását. A lefektetett irányelvek alapján ítélt a magyar és nem magyar népek nemzeti mozgalmainak elemzésekor.

A modern nemzeti ideológia Janus-arca a gazdasági életben is tetten érhető volt: a magyar ipar, az önálló magyar vámterület, a vasútépítés haladó jelenségnek bizonyult

---

[30] Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Napvilág Kiadó. Budapest, 2008. 446–450., 205–208.

[31] u. o. 209.

[32] Arató, i. m. 1964, 81. L. még: Lenin Összes Művei, 20. köt. Szikra Kiadás, Budapest, 1955. 19.

[33] Krausz T.: Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Adalékok a nemzeti kérdés bolsevik felfogásának történetéhez 1917–1922. Budapest, Akadémiai Kiadó, 9–107.

a magyar nacionalizmus számára, míg a nemzetiségek gazdasági törekvéseit és nemzetté válásukat akadályozta. A magyar nacionalizmus nemzeti piacának tekintette a nemzetiségekkel benépesült Magyarország területeit és az osztrák gazdasági elnyomással szemben felsorakoztatta a magyarlakta és a nemzetiségi területeket is. A Pest–Vukovár–Fiume-vasútvonal célja Magyarország gabonájának tengerentúli területekre való szállítása volt, amely a magyar piac kiépülését jelentette volna, viszont az erősödő horvát mozgalom kezéből ezzel kivette volna a forgalom lebonyolítását.

A feudalizmusból örökölt privilégiumok formái egyre inkább megtöltődtek polgári tartalommal. Az országgyűlésen a rendek határozataiban és az érvelés módjában a feudális mellett mindinkább jelentkezett a modern nemzettudat is. Ilyen volt a magyar nyelv hivatalossá tételének országgyűlési küzdelme 1790–1844 között, amely során a latinnal és a némettel szemben a magyar lett a diplomácia nyelve Magyarországon. Arató munkásságában nyomon követi a modern nemzettudat „árnyoldalait" is, amely születésétől fogva magában hordozza az elmagyarosítás „hódító" tendenciáját és annak következményeit a nemzetiségi területek kultúrájában. Azonban nemcsak a magyar nacionalizmus szerves részét képezte a nemzetiségi tömegek, nyelv és kultúra lebecsülése, hanem a nemzetiségi nacionalizmus is magában hordozta ezt a kettősséget, azaz a „saját" és az „ők" megkülönböztetésével előbbi minden pozitív, míg utóbbi minden negatív tulajdonság birtokosává minősült. Arató a nemzetiségek nacionalizmusa ellen is szót emelt.

A magyar reformkori és forradalom alatti politikai csoportokkal kapcsolatban felállított egy tételt, miszerint a feudalizmus felszámolását és a demokrácia meghonosítását minél következetesebben akaró politikai csoport szoros kapcsolatban állt a nemzeti/nacionalista eszme radikalizációjával. Ez alapján négy csoportot különböztetett meg. Az aulikus arisztokrácia a fennálló rendszer konzerválására törekedett, és számára a latin hivatalos nyelv akár meg is maradhatott volna. Széchenyi és köre az ellenzéki csoporthoz viszonyítva türelmesebb eszközökkel akarta véghezvinni a magyarosítást, de a feudalizmus felszámolását is következetlenebb módon akarta, mint a liberálisok. A radikálisok nemzetiségi politikája radikálisabb volt a liberálisokénál, viszont a társadalmi átalakulást is konzekvensebben követelték.[34]

Áttekintve a különböző politikai csoportosulások nacionalizmusát, a továbbiakban a telepítési törvényen keresztül lehet leginkább megérteni az irányzatok nemzetiségi politikájának elhelyezkedését a politikai palettán. Az 1848. évi XXXII. tc. a liberális törvényjavaslatot fogadta el, elvetve mind Széchenyi és körének mérséklő – a túlnépesedett területek lakosait földhöz kell juttatni,

[34] Arató, i. m. 1964, 34–72.

nemzetiségtől függetlenül –, mind a baloldali radikálisok – minden túlnépesedett magyar terület lakosait be kell telepíteni a nemzetiségi vidékekre – javaslatait. Drágos János magyarországi román képviselő kérésére elvetették azt a bizottsági javaslatot, amely szerint a szóban forgó földek nem kerülhetnek nemzetiségek kezére. Arató ezen betelepítési törvényt elhelyezi Kelet-Európa hasonló rendelkezései közé: a törvény szerinte az „ellenforradalmat" támogató szerb felkelés ellen kívánt ily módon védekezni, ezért különbözik az egykorú porosz nacionalista telepítésektől.[35]

A kutatott időszak radikális és liberális politikusai mellett a centralisták, valamint Széchenyi és köre is a nemzeti kánon részévé vált. Ez a történetszemlélet kétségtelenül gazdagabb történeti kép kimunkálását valósította meg a magyar nemzeti mozgalmon belül, mint az 1956 előtti sematikus történetírás, amely haladónak – Kossuth személye mellett – csak a radikálisok állásfoglalásait tartotta.

Így kerülhetett a magyar történeti tudatba – a liberális és radikális mellett – Széchenyi és körének történeti teljesítménye, amely sok formai és tartalmi különbsége ellenére is számos hasonlóságot mutatott a társadalmi változások előbbre vitelében a többi mozgalommal. Az egyes közösségi tudatok haladó jellege – térben és időben korlátozott érdekérvényesítés – sok esetben ellentétes a nemzeti problematika haladó megoldásának kérdésével. 1848 nyarán és szeptemberében Széchenyi és körének elképzelései voltak haladóbbak a nemzetiségi jogok kiszélesítésében. Kossuth a tavaszi és nyári tapasztalatok alapján jutott el a horvátokkal való megegyezés szükségének felismeréséhez. A radikálisok 1849 elején változtattak a nemzetiségek elleni álláspontjukon. A nemzetiségek elleni állásfoglalás mellett viszont a radikálisok elsőként tűzték napirendre a forradalom vívmányainak továbbfejlesztését, és elutasították az udvarral való megegyezést.[36]

Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc bukásának legfőbb okát Arató a „szövetkezett reakciós nagyhatalmak" erőfölényében és a „forradalom gyengeségeiben" látta.[37]

Összehasonlító történettudomány

Arató az egyedi nemzeti mozgalmak formáit nem abszolutizálta, az utólagosan kidolgozott absztrakciókat pedig nem tekintette minden nacionalizmusra vonatkozó szükségszerűségnek, hanem az egyedi nacionalista történelmi utak történésein keresztül fedte fel az általános jellegzetességeket, amelyek még ilyen formákban, témától függően mutatnak speciális, pár nemzetet összefogó jellegzetességeket.

---

[35] Arató, i. m. 1971, 435–439.

[36] Arató, i. m. 1971, 373–419.

[37] Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Szerk.: Mérei Gyula – Spira György. Budapest, Tankönyvkiadó, 1961. 598.

Az egyes nemzeti mozgalmak fejlődésében megmutatkozó hasonlóságok elemzésére csak akkor használta a komparatisztika módszerét, ha az összehasonlított folyamatoknak megvolt az objektív alapjuk: „Kelet-Európa valamennyi nemzete a feudalizmusból átkerült a kapitalizmusba."[38] A kelet-európai nemzetek modern nemzeti mozgalmainak elemzése után került sor az összehasonlító módszer használatára, amely nem pótolta, hanem kiegészítette az egyéb módszereket. Közép-Kelet-Európa nemzeti mozgalmainak elemzése és azok összehasonlító módszere megállja az idők próbáját, ellenben a Kelet- és Délkelet-Európa nemzeti mozgalmainak összehasonlítása már nem. Ennek oka, hogy Arató Endre zárt kronológiai keretet választott ki, aminek következtében az egyenlőtlen fejlődési elvet, azaz hogy az egyes alrégiókban a nemzeti folyamatok bizonyos fáziskéséssel mentek végbe, kevésbé óvatosan kezelte.[39] Ettől függetlenül a vezető nemzetek és a hatalmi struktúra összehasonlításában, valamint a jobbágyság felszámolásának elemzésében – Kelet-Európa térségében – maradandót alkotott.

Elsősorban a Habsburg Birodalom, azon belül is a magyarországi nemzeti mozgalmak összehasonlítása kötötte le figyelmét. Érdeklődésének középpontjában az egyes nemzeti mozgalmak politikáját támogató kulturális jelenségek álltak. Az egy narratívába fűzött résztémák közül kiemelkednek a fő kérdéskomplexumok (a teljesség igénye nélkül): a nemzeti mozgalom társadalmi háttere, a nemzeti ideológia kidolgozása és különböző irányzatai közötti ellentétek, a különböző hatalmi elitek, a nemzeti mozgalmak közötti ellentétek stb.

A nyelvet előtérbe állító nemzetfogalom az etnikumhoz kapcsolódott, mely Schlözer és Herder koncepciója volt, és termékeny talajra hullott a magyarországi nemzetiségek körében. A másik nemzetfogalom a francia, amely döntő ismérvnek az állami területet és az azzal összekapcsolódott történetiséget tekintette, amely elsősorban a horvátokra és magyarokra volt hatással. Az elnyomott népek viszont különböző történeti konstrukciókkal területi-történeti privilégiumokat konstruáltak maguknak, hogy történeti jogot formálhassanak a saját etnikumuk által lakott területre (l. pl. a románok által alkotott dákoromán kontinuitási elméletet). A magyarok is használták mindkét nemzetfogalmat: az etnikait Ausztriával szemben mint a nemesi alkotmány kiszélesítésének indoklását, a területit pedig a nemzetiségekkel szemben.

Magyarország hét nemzeti mozgalma, azaz a jelenségek és folyamatok hét „sorának" párhuzamos vizsgálata során Arató a „konkréttól az absztrakt felé halad",

[38] Niederhauser E.: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Történelmi Szemle 16. évf. (1973) 1–2. sz., 247.
[39] Uo. 248–252.

miközben szétválasztja a jelenségek különféle ismertetőjegyeit.[40] Az összehasonlítandó jelenségeket a legjellemzőbb jegyeik alapján és fejlődési folyamatukban ragadja meg. Magyarország különböző népeinél a kapitalizmus és a nemzeti ideológia folyamatait konkrét történelmi fejlődésükben vizsgálta. Emellett nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy minden olyan helytől és időtől függő történeti sajátosságot megvilágítson, amely befolyásolta az egyes népek történeti fejlődését. Egy jelenség adott történeti keresztmetszetben – Magyarország, Kelet-Európa – történő vizsgálata által jutott el szintetikus történelmi általánosítások megalkotásához.

A hungarus tudat a szlovákokhoz hasonlóan erős volt a szintén semmilyen privilégiummal nem rendelkező ruszinoknál, a társországi szövetséggel rendelkező horvátoknál, és a magukat az erdélyi három rendi nemzet egyikeként definiáló szászoknál. Ezt a tudatot az horvátoknál az illírizmus, az erdélyi szászoknál a német egységgondolat szorította háttérbe. A hungarus tudata a középkorban gyökerezett és a nemzeti emancipáció egyik fontos indokaként jelent meg a történeti munkákban, amellyel visszautasították a magyar leigázási koncepciót. A szerbek és románok között kivételesnek lehet tekinteni a hungarus tudatot. Mindkét népnek I. Lipót ajándékozta az egyházi-nemzeti kiváltságokat.

A nemzeti ideológia feladata a belső nemzeti integráció gazdasági-társadalmi megteremtése volt. A soknemzetiségű piac kialakulásával egy időben megindult az elnyomott és elnyomó nemzet polgársága között a gazdasági küzdelem a pozíciók megtartásáért vagy megszerzéséért, amely során mindkét fél a maga pozícióit féltve felsorakozott az egyik, vagy másik nemzeti mozgalom mögött. A horvátországi kereskedelmi tőkének a horvátok csak egy kis részét tartották a kezükben, de a török háborúk és az olasz ínség által létrejött gabonakonjunktúrát kihasználták; ettől függetlenül a polgárságnak jelentéktelen volt a súlya a nemesség mellett. A szerbek a Törökországból a Monarchiába irányuló kereskedelmet felügyelték: marha, sertés, nyersbőr. A feudális-katonai határőrvidéki rendszer nagyban akadályozta a polgárosodást. A szlovák házaló kereskedők járták az egész országot, de a városokban a tőkeerősebb német és zsidó kereskedők uralták a piacot. Az erdélyi román kereskedők kezében az ún. levantei kereskedelem volt, amely a harmincas években lehanyatlott, mert a Vaskapu szabályozásával a fő kereskedelmi útvonal immár elkerülte.[41]

Az egyes nemzeti mozgalmak integrációját nemcsak a gazdasági széttagoltság akadályozta, hanem az is, hogy a szlovákok kivételével a nemzetiségek nem egy

---

[40] Ivanov, V. V.: Az összehasonlító történeti módszer tartalmának és fejlődésének kérdéséhez. In: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Szerk.: Glatz F.. Budapest, Gondolat, 1977. 256–275. 265–266.

[41] Arató E.: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. (Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Niederhauser E.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 254–255.

összefüggő, kompakt területen, hanem egymástól elszakítva éltek. A horvátok pl. a Habsburg Birodalom több tartományában éltek, a szerbek, románok, ruszinok egy része egy másik birodalomban, a szászok távol a német etnikumtól, a magyarok pedig Magyarországon és Erdélyben.[42]

A Habsburg Birodalomban a nemesi társadalommal rendelkező nemzetek bírtak valamiféle rendi jellegű önkormányzattal, és ezek révén a politikai élet egyes kérdéseibe is beleszólhattak, míg az azzal nem rendelkező nemzetek egy fejlődési szint után politikai jogokat követeltek. A horvátok, szászok, szerbek, és utolsóként az 1840-es években a szlovákok kapcsolódtak be ezen politikai fázisba, ám a ruszin társadalom nem jutott el a politikai követelésekig.

Arató a *Kelet-Európa története a 19. század első felében* című munkájában elmélyülten elemezte a nemzeti elnyomás rendszerét a Kelet-Európa területén ekkor osztozkodó nagyhatalmak esetében, és itt is erősen érvényesítette az összehasonlítást, a sajátos és eltérő vonások megragadását. Ezen művében is elsősorban a „nagyhatalmak" politikai helyzetében megmutatkozó jelenségek és folyamatok kerültek az összehasonlító módszertan középpontjába. A történeti folyamat különböző formáit és tartalmát hasonlította össze: birodalmak vezető nemzeteinek számaránya és a belső hatalmi politika, különböző önkormányzatok és privilégiumok, a nemzetiségek együttélésének időintervalluma, nemzetiségi mozgalmak viszonylagos fejlettségi szintje stb.

Az uralkodói attribútumok minden eszközével négy uralkodó nemzet élt a térségben: a porosz, az osztrák, az orosz és a török. A török rendszer abban különbözött a másik három birodalomtól, hogy nem a birodalom területén formálódó nemzetiségi mozgalmak, hanem a vallási hovatartozás volt a gazdasági-társadalmi megkülönböztetés döntő oka. A másik kettő birodalom területén az uralkodó nemzet – hatalmi és nyelvi – súlyával magyarázta a „brutális eszközökkel" végrehajtott beolvasztási kísérletet. A Habsburg Birodalomban rendkívül alacsony volt az uralkodó osztrák-németek aránya, ezért a birodalmon belüli erősebb nemzetek féken tartására a *divide et impera* politikáját alkalmazták.

A Birodalmon belül Magyarország területén valamivel jobb volt a magyar nemzet aránya, mint az osztrák-németé a Lajtán túl, de mivel a Birodalom központjából irányították a legfelsőbb külügyi, pénzügyi és katonai ügyeket, ezért a magyarosító törekvések politikai-gazdasági alapját „csak" a középfokú hatóság, a nemesek által irányított megye jelentette, amely a szabadságharc előtt enyhébb „általában liberálisabb politikát követett, mint az orosz, vagy a porosz uralkodó osztály".[43] Arató megállapítja, hogy

[42] u. o. 256.
[43] Arató, i. m. 1971, 122.

minden nemzet vagy nemzetiség élt az elnyomás módszerével, ha módjában állt: „Így a magyar az ország nemzetiségeit, az erdélyi szász pedig a királyföldi románokat nyomta el, a lengyel az ukránokat és beloruszokat tartotta uralma alatt, a balti német a letteket és az észteket, végül a görög, amely a Balkánon a kereskedelemben, valamint a konstantinápolyi egyházban vitt vezető szerepe következtében a szerbek, a bolgárok és románok nemzeti fejlődését akadályozta".[44]

Arató Endre tisztában volt azzal, hogy a magyar nemzeti történetírásnak vannak feladatai nemcsak a szomszédok vonatkozásában, hanem az európai, sőt világtörténetírás is megköveteli egy-egy időszak minél behatóbb elemzését. Tudatosan szembement azzal a történetírással, amely a szomszéd nemzeteket teszi meg „ősellenséggé" és az egyes nemzeti mozgalmak fejlődésének összehasonlító vizsgálata nyomán bebizonyította, hogy a térségben ható erőkre adott nemzeti reakciók sokban hasonló válaszokat generáltak. A különbségek elsősorban a társadalmi és gazdasági fejlettség függvényei voltak.

[44] u. o. 99.

SZUDA KRISZTINA ESZTER

A határon túli szlovákság kutatásának problematikája Ján Sirácky munkásságában

Bevezetés

Ján Sirácky szlovák történész 1965-ben megvédett kandidátusi disszertációja *(Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí)* a benne közölt részletgazdag forrásanyag, és az eddig felülmúlhatatlannak számító aprólékos kutatómunka miatt a határon túli szlovákság problematikájával foglalkozó kutatók számára megkerülhetetlen alapművé vált. A vajdasági szlovák településről, Bácspetrőcről (Báčsky Petrovec) elszármazott, s a mai Szlovákia területére emigrált kutató tudományos munkáját küldetéstudatból végezte. Hivatásos történészként ő foglalta össze először szisztematikusan a 18–19. században végbement szlovák belső migráció okait és következményeit, emellett részletesen végigvette az így létrejött szlovák nyelvszigetek kialakulását. Előtte hasonló helytörténeti szinten csak a dél-alföldi evangélikus lelkészek és tanítók foglalkoztak ezzel a témával, mely műveket Sirácky tovább gazdagíthatta főként jugoszláviai és mai magyarországi levéltárakban fellelt dokumentumok közreadásával és azok összehasonlító vizsgálatával. Először próbálkozott továbbá azzal, hogy meghatározza a mai Szlovákia területét elhagyó jobbágyok számát.

A határon túli szlovákság problematikája nem képezte szerves részét Csehszlovákia történetének, bár úgy vélték, hogy fontos odafigyelni a diaszpórák kutatására. A kérdés időről időre feltűnt különböző tematikus újságcikkekben, de általában akkor, mikor inkább a politikai érdekek, semmint a tudományos eredmények kerültek előtérbe. Tehát a hatvanas évek elején még eléggé csekély tényfeltáró információval rendelkeztek a mai magyarországi, romániai, vajdasági, ill. a csekély létszámú bulgáriai szlovákokról. Ezen ismereteket bővítette később az 1968-ban a Matica Slovenská által megalakított Határon Túli Szlovákság Kutatóintézete, ahol a dél-alföldi szlovákokon kívül nagy hangsúlyt helyeztek az amerikai szlovákok történetének kutatására is. Siráckynak lehetősége volt az intézet elnökeként személyesen is felvenni a kulturális kapcsolatot a határon túli szlovákság képviselőivel, s több tudományos és népszerűsítő cikkel is hozzájárult a problematika mind szélesebb körben történő megismertetéséhez.

Tanulmányomban főleg azokat a publikációit, konferencia-előadásait, ill. cikkeit ismertetem, melyek a magyarországi szlovákság problematikájával foglalkoznak. Igyekszem rávilágítani azokra a fogalmakra, általános megállapításokra, melyek

máig meghatározóak a dél-alföldi szlovákság kutatásában, ezáltal pedig komplex képet adni arról, milyen nagyformátumú történésznek számít a szlovákiai és a határon túli szlovákság körében is – legyen az magyarországi, vajdasági, vagy romániai szlovák környezet.

Életrajza[1]

Ján Sirácky 1925. május 29-én született a jugoszláviai Bácspetrőcön (Báčsky Petrovec), mely máig a szerbiai szlovákok legfontosabb kulturális központja. Iskoláit szülőhelyén, majd az 1941-es okkupáció miatt félbemaradt gimnáziumi tanulmányait Nagysurányban (Šurany) végezte, 1944-ben magándiákként érettségizett le. 1944. november 3-án csatlakozott a XIV. Vajdasági Szlovák Brigádhoz, ahol a nemzeti felszabadító harcban való részvételéért kitüntették. 1946-ban egy szlovák nyelvű hetilap, a *Hlas ľudu* (Nép hangja) szerkesztője Petrőcön, majd Újvidéken (Nový Sad) a Jugoszláv Antifasiszta Fiatalok Szervezete helyi kerületi bizottságának munkatársa. Ezután novemberben beiratkozott a pozsonyi Komenský Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára. Egyetemi évei alatt (1949–1950 között) a *Pravda* (Igazság) és a *Kultúrny život* (Kulturális élet) szerkesztője. Tanulmányait 1950-ben doktorátussal fejezte be. Májusban több jugoszláviai szlovákkal együtt bebörtönözték, és 1950 októberében jogtalanul 20 éves fogságra ítélték egy Tito-ellenes koncepciós eljárásban. 1955 júliusában, 5 év börtön után engedték szabadon, mikor a Szovjetunió és Jugoszlávia között normalizálódni kezdett a viszony, de a rehabilitációra 1964-ig várnia kellett. 1957-től tudományos segédmunkatársként helyezkedett el, és a Historický Časopis (Történelmi Folyóirat) szerkesztője lett a Szlovák Tudományos Akadémia (SAV) Történettudományi Intézetében. 1961–1964 között a Szlovák Tudományos Akadémia Kiadójának főszerkesztője. A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe való visszatérése után, 1965-ben védte meg kandidátusi disszertációját *Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí* (A szlovákok levándorlása a Dél-Alföldre a 18–19. században) címmel, mely később még két kiadást megért (1966, 1971).[2] 1968-tól a Matica Slovenská pozsonyi Határon Túli Szlovákság Kutatóintézetének

[1] Életrajzát 70. születésnapja alkalmából szlovák nyelven közreadta Juraj Ando is, a magyarországi szlovákok néprajzának 1996-os kiadványában. Megtalálható online:
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/szlovakok/a_magyarorszagi_szlovakok_neprajza_1996/pages/szlovak/009_70_vyrocie.htm (utolsó megtekintés: 2016.10.05.)

[2] Sirácky, Ján: Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Martin, Matica Slovenská, 1971, 298.

alapítója és első igazgatója, ahol a külföldön élő, de főleg az alföldi szlovákok történetét és néprajzát kutatták.[3] 1973-tól kifejezetten tudományos kutatói tevékenységet folytatott, melynek témája a szlovákság kivándorlása volt. Ennek eredményeképpen nem csak új tényeket tárt fel, de elméleti és módszertani alapokat is lefektetett.[4] Emellett az 1981-ben megjelent *Slováci vo svete I.* (Szlovákok a világban) tanulmánykötetet társszerzőként, az 1985-ben a Matica Slovenská által kiadott *Dlhé hľadanie domova* (Hosszú otthonkeresés) c. könyvet pedig szerzőként jegyzi, Monografikus írásain kívül több szépirodalmi és tudományos munkája is megjelent, melyeket szerb, horvát, cseh, orosz és magyar nyelvről fordított szlovákra. Emellett a következő magyarországi kiadványokban jelentek meg írásai: *Náš kalendár, Ľudové noviny, Čabiansky kalendár, Békési Élet, Magyarországi Szlovákok Néprajza*. 1998. október 28-án hunyt el Pozsonyban. Halála előtt a magyarországi szlovákság kulturális életében véghezvitt áldozatos munkáját megköszönve neki ítélték a *Nemzetiségünkért* díjat.[5]

Munkássága történészként

Történészként ő készítette el először a 18. században létrejött szlovák nyelvszigetek kialakulásának szintézisét. Előtte csak a mai Magyarország területén élő evangélikus lelkészeknek és tanítóknak volt lehetőségük és tudásuk helytörténeti munkákat írni, mivel a magyarországi szlovákok számára nem volt megfelelő nemzetiségi oktatás biztosítva.

Sirácky ezenkívül magyarországi és szerbiai levéltári kutatásai révén szerzett dokumentumok összehasonlító vizsgálatával gazdagítani tudta ezen dél-alföldi evangélikus lelkészek és tanítók munkáit. Kandidátusi értekezésében olyan anyagokat adott közre, mint Szarvas szlovákokkal történő betelepítésével foglalkozó szerződést, az egyes dél-alföldi szlovák települések lakóinak földesúrtól kapott adományleveleit, továbbá új megvilágításba helyezte a Dunántúl, vagy a romániai Bánát szlovák telepítéseit. Az előbb felsoroltak mellett pedig Ľubica Bartalská kutatásai szerint Sirácky 1963-ban korabeli levéltári dokumentumok alapján pontosította a szlovákok letelepedését Bácspetrőcön, amely 1745-ben történt meg.[6]

---

[3] sulinet.hu, i. m. (utolsó megtekintés: 2016.10.05.)

[4] Boldocký, Samuel: Andrej a Ján Sirácky, významné osobnosti z radov vojvodinských Slovákov. In: V tvorivej symbióze medzi Dolnou zemou a Slovenskom. Zborník prác z rovnomennej medzinárodnej konferencie, ktorá sa konala v Nadlaku 20–21. marca 2015. Nadlak, Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2015. 34–39.

[5] http://www.oslovma.hu/index.php/en/kultura/155-kultura1-kultura1/1285-historik-slovenskeho-vysahovalectva (utolsó megtekintés: 2016.10.10.)

[6] Boldocký, i. m. 2015, 35.

A határon túli szlovákok problematikájának kutatása

A szlovák kivándorlás történetével, mely érintette az európai országokat ugyanúgy, mint Amerikát, a müncheni egyezmény előtti Csehszlovákiában nagyon keveset foglalkoztak. Tényként lehet kezelni, hogy a II. világháború után a társadalomtudósok és történészek azt érezték elsődleges feladatuknak, hogy a csehszlovák nemzeti történelem, népismeret, irodalomtörténet, nyelvtörténet kérdését oldják meg és értelmezzék újra. Ezért az első időkben nem volt elég erő és lehetőség mélyebben és komolyabban foglalkozni a kivándorolt, ill. a határon túl élő szlovákok helyzetével.

A két világháború közötti időszakban tapasztalhatunk fellendülő érdeklődést a határon túli csehek és szlovákok, akkori elnevezéssel csehszlovákok életét tekintve, akik a Csehszlovák Köztársaság létrejöttének következtében elkezdtek érdeklődni az új állam iránt. Lényegében kettős érdeklődésről beszélhetünk, hiszen az állam is felfigyelt rájuk, és a kivándoroltak is elkezdtek vágyódni őseik történelme és hazája iránt. Ez az érdeklődés később intézményes kereteket is öltött, melynek első előfutára a Csehszlovák Nemzeti Tanács által létesített külföldi csehszlovákok számára felállított főosztály, mely 1920-tól elkezdte kiadni a *Naše zahraničí* (saját fordításban: A mi külföldünk) tanulmánykötetet, mely a határon túli problematikával foglalkozott. 1928-ban Ján Auerhan vezetésével, s a Külügyminisztérium és a Szociális Segítségnyújtás Minisztériuma segítségével létrejött a Csehszlovák Külügyi Intézet *(Československý ústav zahraničný)*, mely informáló, népművelő és tanító tevékenységet folytatott, s hatalmas dokumentáris anyagot gyűjtött a külhoniakról. Ebből később a szlovákiai kutatók komoly forrásanyagra lelhettek tudományos munkájukhoz.[7]

Az 1919-ben megújított Matica Slovenská mint a szlovák nemzet központi kulturális intézménye, viszonylag élő nemzeti-kulturális tevékenységet folytatott a határon túli szlovákokkal történő kapcsolattartásban, melyben figyelmét főleg az USA-ban, Franciaországban, ill. Jugoszláviában élőkrefordította, s az utóbb említett helyen 1932-ben létrehozta az ottani Matica Slovenskát is. Majd csak a hatvanas évek számítanak igazán mérföldkőnek a problematika feltárásában intézményes keretek között is, melyek meghatározó tényezői voltak a csehszlovák–magyar vegyes történészbizottságok ülésein felmerülő vitás kérdések is.[8]

[7]Sirácky, J.: Súčasný stav a problematika výskumu dejín zahraničných Slovákov. In: Vysťahovalectvo a život krajanov vo svete. Szerk.: Bielik, František – Sirácky, Ján – Baláž, Claude. Martin, Matica Slovenská, 1982. 49–58., 49–50.

[8] u. o. 50–52.

A Határon Túli Szlovákság Kutatóintézetének igazgatója

Tanulmányain, néprajzi, ill. történelmi témájú konferencia-előadásain kívül is tovább foglalkozott a határon túli szlovákság problematikájával, főleg miután megkezdte működését az 1968-ban a Matica Slovenská által létrehozott Határon Túli Szlovákság Kutatóintézete. Ezt megelőzően 1954-ben megszűnt a Matica Slovenská határon túli szlovákokkal foglalkozó osztálya, s csak az „emberarcú szocializmus" alatt javult Csehszlovákia viszonya a határain kívül élő szlovákokkal, főleg mikor a „nemzetiségi politika minden ország belügyének számít" elve már kicsit fellazult. Ezért Sirácky is mint történész tagja lett a prágai Csehszlovákiai Tudományos Akadémián létrejött „Határon túli csehek és szlovákok történelmével foglalkozó osztály"-nak (*Komisia pro dejiny krájanú, zahraničních Čechú a Slovákú*), s titkára a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémián belül működő „Határon túli szlovákok történelmének kutatásával foglalkozó komisszió"-nak. Ezenkívül a Matica ilyen irányú kapcsolattartó és publikáló feladatát az új Szlovák Nemzeti Tanács által kiadott, 1973 decemberéből származó törvény is megerősítette.[9]

A szlovák kivándorlás történetének kutatását azért is volt fontos intézményes keretek közé helyezni, mivel ez egy hosszan tartó történelmi folyamat, s nem lehet csak nemzeti történelemként értelmezni, hanem szélesebb körben, nemzetközi szinten is meg kell vizsgálni, amely ilyen irányú kapcsolatfelvételt és közös munkát is jelent. A hatvanas években ilyen nagy volumenű együttműködést a jugoszláviai szlovákokkal tudtak létrehozni, melynek eredménye több monográfia, tanulmánykötet és konferencia volt. A hetvenes években ezek a nemzetközi összefogások tovább folytatódtak a Magyar Népköztársaság etnológusaival közösen szervezett békéscsabai néprajzi konferenciákon (1975), melyekből később tanulmánykötetet is megjelentettek *Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai* címmel 1976-ban.[10] Ezenkívül elkezdődtek a munkák a *Magyarországi Szlovákok Néprajza* kiadványai körül is, mely a szlovák nemzetiségi-népi kultúra szélesebb körű kutatását és az eredmények közzétételét is magában hordozta.[11]

Sirácky mint a téma neves kutatója és ismerője később a már fentebb említett kutatóintézet alapítója lett, és 1990-ig, nyugdíjba vonulásáig ennek első igazgatója is

---

[9] Ando, Juraj. 70. výročie narodenia PhDr. Jána Siráckého, CSc.
http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/szlovakok/a_magyarorszagi_szlovakok_neprajza_1996/pages/szlovak/009_70_vyrocie.htm (utolsó megtekintés: 2016.10.05.)

[10] Nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia előadásai. Szerk.: Kósa László – Krupa András. Békéscsaba, Magyar Néprajzi Társaság – Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Békés megyei Szervezet, 1976.

[11] Siracky, i. m. 1982, 52–54.

volt. Az intézet két részlegből állt: az egyik tudományos kutatással foglalkozott, a másik profiljába pedig a kulturális kapcsolatok ápolása tartozott. Utóbbinak volt vezetője a pitvarosi származású Martin Čeman, akit maga Sirácky választott igazgatóhelyetteséül.

A hetvenes években intézményi igazgató státuszán kívül Sirácky igazi úttörőnek számított a határon túli szlováksággal történő kulturális kapcsolatfelvételben is, ahol személyes közbenjárásával próbált a magyarországi szlovákság vezetőivel tárgyalni és segítséget nyújtani.[12] Így alakult ki az a máig is fennálló lehetőség, hogy a határon túli szlovák tanárok Szlovákiában nyelvkurzusokra járhatnak (*SAS – Studia Academica Slovaca*) Pozsonyban, ill. lehetővé tette szépirodalmi, tudományos kötetek közzétételét a helyi iskolákban, könyvtárakban, színjátszó egyesületekben. A magyarországi szlovák sajtó *(Ľudové noviny)* összeköttetéseket kaphatott szlovákiai sajtóorgánumokhoz, továbbképzésekre járhattak és csereprogramokon vehettek részt. Mivel a határon túli szlovákságnak később fő profilja a hagyományőrzés lett, s az anyanyelv megtartásának fontosságát igyekeztek az iskolán kívül is hangsúlyozni, ezért ekkor sok néptáncegyesület alakult, melyek számára fellépési lehetőséget biztosítottak a kelet-szlovákiai folklórfesztiválokon. Ezzel kezdődhettek el lassan az igazi külpolitikai tárgyalások is, de inkább csak kulturális ügyekben. Sirácky mellett több szlovák tudós, etnológus tartott tudományos esteket határon túli szlovák településeken, ill. aktívan részt vettek több előadássorozat szervezésében és megtartásában, mint pl. az évente megrendezett békéscsabai nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferenciákéban.[13]

Főbb munkái

Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí

1965-ben megvédett 300 oldalas kandidátusi disszertációját[14] máig a szlovák kivándorlás, és a határon túli szlovákság kutatásának mérföldköveként kezelik. Életműve megkerülhetetlen azon kutatók számára, akik ezzel a témával foglalkoznak, ez a munkája pedig egyfajta kézikönyvnek tekintendő. Elsőként próbálkozott azzal, hogy meghatározza a mai Szlovákia területét elhagyó jobbágyok számát. 7 nagy fejezetben dolgozza fel a szlovákok „levándorlásának" okait, körülményeit, végigvéve nemcsak

[12] Ebben az időben a magyarországi szlovákok lapjának, a *Ľudové noviny*-nak Bárkányi Zoltán volt a főszerkesztője, aki részletesen beszámol Siráckyval való baráti kapcsolatáról, és a határon túli szlovákság felé megnyilvánuló gesztusairól cikkében.

http://www.oslovma.hu/index.php/en/kultura/155-kultura1-kultura1/1285-historik-slovenskeho-vysahovalectva (utolsó megtekintés: 2016.10.10.)

[13] u. o.

[14] A cím magyar fordításban: „A szlovákok levándorlása a Dél-Alföldre a 18–19. században"

az egyes országokat (Jugoszlávia, Románia, Magyarország, Bulgária), ahová eljutottak, de külön elemzi az ott kialakított szlovák régiókat, ill. nyelvszigeteket is. A betelepülésükön kívül érdeklődésének tárgya volt a vizsgált problematika történeti-néprajzi, ill. történeti-demográfiai aspektusa is.

Az elsők között próbálta meg összefoglalni a „dél-alföldi szlovákság" kifejezés jelentését, amit úgy definiált, hogy ez a mai Szlovákia területén az irodalmárok közreműködésével honosodott meg, akik ebbe a fogalomba tagolták az összes magyarországi, romániai, délvidéki, és az egykori Jugoszlávia területén élő szlovák lakosságot.

Munkájának megjelenéséig érintőlegesen Szlovákiában is foglalkoztak a határon túli szlovákság helyzetével, de főleg csak újságcikkek szintjén, és csak akkor, mikor ehhez politikai érdekek fűződtek.[15]

A nagyon sokrétű és részletes forrásközreadás után következő első fejezet a szlovák területek és a Dél-Alföld állapotával foglalkozik a 17. században és a 18. század első felében.[16] Ezt egy mélyrehatóan kidolgozott fejezet követi, melyben elemzi a szlovák jobbágyok letelepedésének okait a délebbi területekre. Az első időkben történő telepítéseket főleg a jobbágyszökési összeírásokat tartalmazó dokumentumok alapján rekonstruálja, amelyeket részletesen elemezve konkrétan le is vezet az egyes járásokra lebontva. A fejezet további részében a szezonális munkákat végző, és a földesúri telepítések és kedvezmények csábításának engedve létrejött falvak kialakulását követi nyomon.[17]

A negyedik nagy fejezetben mutatja be a diaszpórákat és nyelvszigeteket, melyek főként az elnéptelenedett területeken alakultak ki, részletesen végigvéve az egyes levándorlási hullámok szakaszait és a főbb történéseket. Több levándorlási hullámot különböztet meg, melyekből az elsőt további szakaszokra is lehet bontani. Legelőször a mai Szlovákia északi megyéiből a délebben fekvő területekre irányult a levándorlás (1690–1711), mely magába foglalta Komárom, Nyitra, Esztergom, Hont és Nógrád vármegyét. 1711-től átlépték az akkori etnikai határt, azaz már érintették Pest, Abaúj és Borsod vármegyéket is. Később a Dél-Alföld következett (Békés, Csanád, Csongrád és részben Arad vármegye), mely a törökök kiűzése után szinte lakatlanná vált, és bár jórészt pusztaság és mocsaras területek jellemezték, de maga a föld kiváló minőségű volt.[18] Siracky munkájában a mai Békés megye benépesítésének legintenzívebb szakaszánál (1720–1750 között) megkülönbözteti a földesúri telepítések két válfaját. Az elsőbe tartoztak azok, akiknek északon is voltak területei, s a déli fekvésű birtokaikra

[15] Siracky, i. m. 1971, 7–10.
[16] u. o. 29–42.
[17] u. o. 49–74.
[18] u. o. 102–127.

hozták alattvalóikat (főleg Nógrád, Hont, Gömör, Zólyom vármegyéből, de Liptó és Turóc területeiről is). A másik típusba pedig azok a név szerint ismert birtokosok tartoztak, akik állami szervektől kapott engedély alapján szerveztek telepítéseket.

A későbbi másodlagos telepítések során létrejött, főleg szlovák evangélikus családok által lakott települések lakosainak a földesúrral kötött szerződéseibe foglalt főbb jogait és kötelességeit Sirácky szintén ebben a fejezetben közli szóról szóra. Ezek között vannak Békéscsaba (1717–1718) és Szarvas (1722) iratai, melyekből főleg a helyiek vezetékneve alapján deríthető ki, hogy mely területekről jöttek, és szintén Sirácky szerint ezen jobbágyok gúnynevei alapján következtethetünk arra is, hogy közülük kik szöktek el az előző földesuruktól.[19]

1720–1730 után, Mezőberény betelepítésével befejeződött az elsődleges telepítés, a későbbi évtizedekben az Alföldön már főként csak másodlagos telepítések következtek be. Ez azt jelentette, hogy a már meglévő falvak szlovák lakossága elvándorolt új települések kialakításának vágyával, ill. olyan településekre, ahol a szlovákok nem voltak számszerű többségben.

Sirácky, dél-alföldi lelkészek munkáit összevetve a statisztikai adatokkal, ill. korabeli dokumentumokkal, bemutatja a Békésszentandráson 1746-ban az evangélikus és katolikus lakosság között kiéleződött vallási ellentéteket, melynek következménye az evangélikus szlovák telepesek továbbvándorlása lett, másodlagos telepítések igényével. Így népesült be a Rudnyánszky József báró birtokában lévő Tótkomlós is 1746. január 8-án.[20]

A fejezet további részében Sirácky végigveszi a már betelepült dél-alföldi szlovák települések lakosságának túlnépesedése miatt bekövetkező továbbvándorlások irányát is, mely 1747–1748 között Apatelek (szlovákul Mokrá, ma Mocrea, Románia), 1754-ben pedig Nyíregyháza volt. A harmadik telepítési szakaszban főként a bácskai és bánáti lakatlan területeket népesítik be a szlovákok (1785, Bácspetrőc, szlovákul Báčsky Petrovac), végül 1802-ben szarvasi, békéscsabai és tótkomlósi szlovákok betelepítik Nagylakot (szlovákul Nadlak, románul Nădlac) is.[21]

A további fejezetekben Sirácky elemzi a német, román, szerb és horvát letelepülőket is, ám ezzel terjedelmi korlátok miatt jelen tanulmányunkban részletesen nem foglalkozunk. Ezek mellett elsőként figyelt fel arra a tényre, hogy az elvándorlás egyes helyeken eltartott egészen 1918-ig. Összefoglalva munkájának tudományos hozadékát, amiért alapműnek számít a határon túli szlovákság problematikájával foglalkozó kutatók számára, azok a részletes statisztikai táblázatok, a többnyelvű szakirodalom

[19] u. o. 127–146.
[20] u. o. 135–137.
[21] u. o. 138–142.

használata, ill. különböző országok levéltáraiban többévnyi kutatómunka során összegyűjtött források elemzése és közreadása, melyekből a legfontosabbak az addig csak részletekben közölt 18. századi szerződések teljes latin és cseh nyelvű szövegei.[22]

Slováci vo svete I.

A magyar fordításban *„Szlovákok a világban”* címmel megjelent tanulmánykötetet Sirácky társszerzőként jegyzi, melynek kiadását a mai Szlovákia területéről történő tömeges kivándorlás századik évfordulójára időzítették. Ezt Vladimír Mináč[23] azzal indokolja a kötet bevezetőjében, hogy ebben az időben belső indíttatásból *„keressük a gyökereinket, aminek köszönhetően jobban meg tudjuk majd érteni életünk értelmét … a kivándorlás nálunk (és egyéb kis nemzeteknél is) nem egy részleges epizód, hanem elválaszthatatlan történelmi esemény, amelynek külső és belső jelentőségei vannak az egész nemzeti történelemre. Nemcsak azokra van hatással, akik elmentek, de azokra is, akik a régi hazában maradtak…”*[24]

Ebben a kiadványban a szerzők a feudális kor szlovák kivándorlásától kezdve követték figyelemmel a szlovák betelepülések fejlődését és történetét egészen 1945-ig a Magyar Népköztársaság, Jugoszlávia, a Bolgár Népköztársaság, és az I. világháborútól a Lengyel Népköztársaság területén. Ez a munka nemcsak a határon túli szlovákokról addig megszerzett információk szintézise, de a szerzők tudományos kutatásaira alapozva egyszerre nyújtott új megközelítéseket és új ismereteket a feltárni kívánt problematikáról. A szociális problémák elleni küzdelmekkel foglalkozó írásokat és a történelmi korokat felölelő tanulmányokat kiegészítik az irodalmi alkotásokról, ill. a népi kultúráról és a dél-alföldi szlovákok etnikai fejlődéséről szóló fejezetek.[25]

Dlhé hľadanie domova

1985-ben jelent meg a magyarul saját fordításban „Hosszú otthonkeresés” címet viselő tanulmánykötet, mely tartalmazza Sirácky addigi pályafutása alatt írt, különböző helyeken, tehát szlovákiai és külföldi tanulmánykötetekben megjelent tanulmányait, ill. néhány olyan előadását, melyek ebben a kiadványban kerültek először nyomtatásba. Mindenhol, ahol előadást tartott, legyenek azok konferenciák, tudományos szimpóziumok, s később, nyugdíjas korában egyéb népszerűsítő előadások, mindig a határon túli szlovákság problematikájával foglalkozott. Ebbe a vaskos kötetbe ezeket gyűjtötték egybe, mely méltón tükrözi a kutató egész életművét. Maga a

[22] u. o. 247–266.

[23] A Matica Slovenská elnöke volt 1974–1990 között. http://www.osobnosti.sk/osobnost/vladimir-minac-385 (utolsó megtekintés: 2017.02.10.)

[24] Ján Sirácky a kol: Slováci vo svete 1. Martin, Matica Slovenská, 1981, 5.

[25] u. o. 304.

tanulmánykötet az átláthatóság érdekében két nagy részre lett tagolva. Ezekből tanulmányom terjedelmi korlátaira való tekintettel csak a legfontosabbakat emelném ki.

Az első fejezet a nagyobb tanulmányokat tartalmazza, melyek két fő témája a 18-19. századi szlovák levándorlás a Dél-Alföldre, valamint a *Dolnozemský Slovák* sajtóorgánum méltatása, s a dél-alföldi és a vajdasági szlovákok körében kifejtett jelentősége és tevékenysége. A második nagy fejezet magába foglalja a szerző különböző tudományos konferenciákon tartott előadásait, ill. tanulmánykötetekben publikált írásait, melyek fontosabb témái a következők: a Matica Slovenská és a határon túli szlovákok kapcsolata; Bácspetrőc történelme és fontosabb személyiségei; a vajdasági szlovákok mint történeti-etnológiai jelenség; a jugoszláviai szlovákság csoportosulásának problematikája a két világháború közötti időszakban; a szlovák kivándorlás és a határon túli szlovákság. Ezek mellett részletesen közli a felhasznált irodalmat, ill. forrásokat, valamint tartalmaz idegen nyelvű absztraktokat (angol, szerb, magyar), névmutatót és tartalomjegyzéket is.[26]

Fontosabb előadásai, tanulmányai, újságcikkei

Dolnozemskí Slováci – Nový domov a stará vlasť

Az 1991-ben megrendezett IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencián egy rövid, ám rendkívül pontos elemzést adott a külhoni szlovákság problematikájának kutatásáról, melyben arról beszélt, hogy az utóbbi időszakban a demokratizálódási folyamatok következtében egyre intenzívebb figyelmet kapott a magyarországi szlovákok sorsa, mind az anyaországi, mind az új államban élő szlovákok részéről. Az előadása során később összehasonlította a szerbek betelepülését a mai Magyarország területére a szlovákok betelepülésével, melyben a közös pontot a vallási üldöztetés miatti jobbágyszökések jelentették. Később összegezte, hogy a téma jobb megértése érdekében át kell tanulmányozni a szlovákok betelepítése után íródott helytörténeti jelleggel rendelkező munkákat, melyek közül főleg Haan, Tessedik és Dedinszky műveire helyezte a hangsúlyt.

Sirácky, baráti kapcsolatainak köszönhetően, melyeket a magyarországi és vajdasági szlovák értelmiség körében tartott fenn, első kézből szembesülhetett az asszimiláció mértékével, mely főleg a magyarországi szlovákság fennmaradását fenyegette. Ezért tanulmányának utolsó bekezdéseiben hangot ad félelmeinek, s azzal zárja sorait, miszerint az asszimiláció hatására már alig vannak, akik a dél-alföldi szlovákság eredeti nyelvjárását beszélnék, lassan a szlovák anyanyelvet véglegesen

[26] Sirácky, J.: Dlhé hľadanie domova. Martin, Matica Slovenská, 1985, 530.

leválthatja a magyar. Ez azt jelentené Sirácky szerint, hogy a magyarországi szlovákság tűnhet el leggyorsabban a Kárpát-medence nemzetiségei közül.

Utolsó mondatában reménykedik, hogy ez nem fog hamar bekövetkezni, főleg nem Békéscsabán, mely nem csak az itteni szlovákság centrumaként tölt be fontos szerepet, hanem az anyaországi szlovák tudósok számára is fontos találkozóhelynek számít.[27]

Dolná zem a Slováci

1995-ben a magyarországi szlovákok lapja, a *Ľudové noviny* hasábjain négy részben közreadott folytatásos cikket közöltek tőle, melynek saját fordításban „Dél-Alföld és a szlovákok" a címe. Az első részben megmagyarázza, hogy kandidátusi munkájában ő a 18. századi értelemben vett dél-alföldi régiót vizsgálja, mely magában foglalta a Duna–Tisza-közét, a békési régiót, a Dunántúl egyes részeit és az akkori Magyar Királyság északi részét, ill. a Vajdaságot (Bácska, Bánát, Szerémség). Emellett kisebb csoportok találhatóak Romániában (Nadlak és környéke), ill. Bulgáriában (Gorná Mitropolja környéke) is. A Duna–Tisza-közét szerinte két további régióra lehet szétválasztani, a Nógrád, valamint Pest megyében megtalálható szlovák betelepülési területekre. Ezzel ő lett az első, aki nemcsak földrajzi, de történelmi viszonylatban is vizsgálta a dél-alföldi szlovákságot (mivel ezek a nyelvszigetek gazdasági és földrajzi-politikai tényezők miatt sem fejlődhettek azonos módon). Rávilágít arra is, hogy a szlovákiai lakosok és a dél-alföldi szlovákok szemléletében mást jelent a Dél-Alföld mint fogalom. A konkrét elképzelések a területről csak akkor alakultak ki, mikor a szlovákiai lakosok kezdték felfedezni az ottani rokonokat, leszármazottakat, és lehetőségük nyílt személyesen is megismerni történetüket.[28]

A második részben Sirácky mindezt pontosítja, további részleteket közölve a forrásokról, melyek segítségével megírta kandidátusi munkáját. Itt említi, hogy már a 17. századtól jártak a délen fekvő gazdag termőtalajú területekre aratási időszakokban a mai Szlovákia területéről szezonális munkát végezni, először csak 1-2 hétre, majd később ez a folyamat már nyolchetesre bővült, és bár keményebb munkát kellett végezniük, hamarabb megkeresték a megélhetésükre valót, mint a túlnépesedéssel fenyegető szlovákiai birtokokon. Továbbá jelzi, hogy a szerbiai szlovákoknál a

[27] Sirácky, J.: Dolnozemskí Slováci – Nový domov a stará vlasť. In: Nemzetiség – Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Szerk.: Ujváry Zoltán – Eperjessy Ernő – Krupa András. Békéscsaba – Debrecen, Ethnica Kiadás, 1991, 403–406. Az eredeti cím saját fordításban: „Délalföldi szlovákok – Új otthon és a régi haza"

[28] Sirácky, J.: Dolná zem a Slováci. In: Ľudové noviny. 37. évf. (1995). 42. sz. https://jadox.oik.hu/jadox/portal/displayImage.psml?offset=null&docID=11901&limit=null&schemaId=null&limit=null&site=null (utolsó megtekintés: 2016.10.10.)

„dél-alföldi" fogalomhasználat nem honosodott meg eddig: tudományos munkákban a magyar „Alföld"-et használják.[29]

A harmadik részben röviden közli a 18. századi levándorlások útvonalát, és a fejezet utolsó bekezdésében arra keresi a választ, hogy az anyaországiak miért nem érdeklődtek eddig intenzívebben a dél-alföldi, így külföldön élő szlovákok sorsa iránt. Tapasztalata szerint csak a közeli rokonoktól kaptak híreket, amelyeket leggyakrabban csak az ottani lelkész, ill. tanár tudott megírni. A *Slovenské národné noviny* és a *Pešťbudínske vedomosti* is közölt híreket a dél-alföldiekről.[30]

Az utolsó részben tovább folytatja ezt a gondolatot, lezárva azzal, hogy a 19–20. században az evangélikus lelkészek és tanítók (mint értelmiség) révén kezdett el a dél-alföldi szlovákság körében is terjedni a nemzeti öntudatra ébredés gondolata.[31]

Kultúrne (čitateľské) potreby a možnosti dolnozemských Slovákov (do začiatku 20. storočia)

1996-ban a *Národopis Slovákov v Maďarsku* (Magyarországi Szlovákok Néprajza) leközölte Sirácky egy tanulmányát, melynek magyar címe: „A dél-alföldi szlovákok kulturális, olvasási szükségletei és lehetőségei a 20. század elejéig".[32]

Az alföldi szlovákság történelmének megismerési folyamatában elválaszthatatlan részt alkot a kulturális fejlődés, és ezen belül az irodalmi aktivitás vizsgálata is, ezért ebben a nyolc oldalas munkában egészen a 18. századtól végigveszi az itteni szlovákság könyvkiadói tevékenységét.

Megemlíti a fontosabb szlovák településeken helytörténeti munkákat jegyző evangélikus lelkészeket, és fontosságukat is kiemeli. Ilyen volt Haan Lajos Békéscsabán, aki megírta a város történetét és Békés vármegye történészeként nagymértékben hozzájárult a dél-alföldi szlovákság történetének tudományos feldolgozásához. Az ő jóvoltából adták ki a régi és új Nagylak történetét is 1853-ban. A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat évkönyvének is szerkesztője volt több évig. Szarvason teljesített szolgálatot Tessedik Sámuel, aki tankönyveket adott ki az evangélikus iskoláknak 1778-tól.

Sirácky felhívja a figyelmet arra is, hogy a területet illetően végig lehet követni az egyéni és a kollektív fejlődést is. Itt jegyzi meg, hogy a történelmi témájú tudományos munkákat felvonultató lelkészek főként a Vajdaságban és Békéscsabán éltek.

---

[29] u. o. 11.

[30] u. o.

[31] u. o.

[32] http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/szlovakok/a_magyarorszagi_szlovakok_neprajza_1996/index_3.htm (utolsó megtekintés: 2016.10.10.)

Míg korábban a dél-alföldi szlovákság az egyes régiókról kalendáriumokból, ill. szlovákiai lapokból szerezhetett tudomást, ehhez képest a 20. század elején már a vallási témájú könyvek is ritkábban keltek el, mivel már kevesebben értették meg a *bibličtiná*-t, vagyis a cseh elemekkel átszőtt szlovák nyelvet. Témánkat tekintve a 20. század elején kezdték kiadni a Vajdaságban az első szlovák nyelvű politikai lapot *Dolnozemský Slovák* címmel (1902–1920 között megszakításokkal jelent meg), mely először akarta egyesíteni az egész dél-alföldi szlovák régiót, amelynek különböző területeit összekötötte a szociális forradalom kérdése is. Ebbe az újságba a magyarországi (Békéscsaba, Tótkomlós, Szarvas), romániai (Nadlak) és vajdasági szlovákok is publikáltak helytörténeti és egyéb témájú cikkeket, mellyel a lap hitvallása részben teljesült. Így szerezhettek újra tudomást egymásról 1918 után az elszakított területeken élő dél-alföldi szlovákok. 1918–1920 között már kéthetente jelent meg. Megújítására csak 1996-ban került sor, ekkor székhelye Nagylakra került.

Slovenský Komlóš v zašlých čias

1997-ben jelent meg a *Z minulosti Slovenského Komlóša 1746–1996* (Tótkomlós múltjából) egy rövid, szlovák nyelvű kötetben, Tótkomlós megalapításának 250. évfordulóján.[33] A tanulmányban Siracky részletesen végigveszi Tótkomlós fejlődését a szlovák nemzet történetének szempontjából 1746–1996 között, főleg a nemzeti-kulturális és nemzeti-politikai erőfeszítéseikre koncentrálva. Szóról-szóra közli az 1746. január 8-án megkötött letelepedési szerződésben foglaltakat – mind a földesúr, mint a jobbágyok feladatait és jogait. Elemzi a Tótkomlóson fellelhető vezetéknevek eredetét – pl. a Venyercsan Vanyarc település elnevezéséből vezethető le –, melyek alapján meg lehet ítélni, ki honnan származott. Rávilágít arra, hogy az alföldi szlovák közösségen belül Tótkomlósnak megkülönböztetett jelentősége volt a saját nemzetiségi kultúra fejlesztésében – az 1907-től létező magyarországi szlovák színjátszás távol az anyaországtól nemcsak kulturális, de nemzeti identitást védő szerepet is betöltött. Ez hozzájárult a két világháború között a tótkomlósiak szlovák nemzeti tudatának erősítéséhez az intenzív magyarosító tevékenységek ellenére.

[33] Siracky, J.: Slovenský Komlóš v zašlých čias In: Z minulosti Slovenského Komlóša 1746–1996. Szerk.: Gerbócová, Jarmila. Tótkomlós, YES – PRESS 2001 Bt., 1997, 9–26. Az eredeti cím, saját fordításban:Tótkomlós a régmúlt időkben.

Slovenský Komlóš, Nadlak a Báčsky Petrovec – tri významné národnokultúrne strediská dolnozemských Slovákov[34]

Ebben a tanulmányban Békéscsaba, Bácspetrőc, Tótkomlós betelepítésének, és a lakosság Tótkomlósról Nagylakra történő áttelepülésének évfordulója közeledtével elgondolkozik a különböző konferenciák jelentőségén, a dél-alföldi egyesületek tevékenységén, és a 18–19. században íródott „helytörténészi" (azaz evangélikus lelkészi) munkák fontosságán. Mivel személyesen is érintett a különböző jubileumokra szánt tanulmánykészítésben, ezért úgy érzi, hogy a szlovák tudósoknak is el kell gondolkozniuk a regionális témákhoz való visszatérésen, és új összefüggéseket kell keresni a többnemzetiségű Alföldön élő szlovákok kölcsönös egymásra hatásáról. Az Alföld, mely 1918-ig egységes volt, az I. világháborút követően szakadt három részre (Magyarország, Jugoszlávia, és Románia között). Az ő értelmezése szerint nemcsak földrajzilag és geopolitikailag volt egységes, de a dél-alföldi szlovákok is egynek, közösnek érezték ezt a területet. Az idők folyamán itt alakult ki egy egyedülálló, meglehetősen erős dél-alföldi szlovák öntudat, amelyet többek között az a tény is dokumentált, hogy az akkori vajdasági szlovák vezetők, Miloš Krno és Vladimir Mičátek 1902-ben elkezdték kiadni Újvidéken (Nový Sad) a *Dolnozemský Slovák* című havilapot, mely az egész dél-alföldi szlovákság politikai lapja lett. 1914-ig megszakítás nélkül kiadták, majd a háború befejeztével 1918-tól 1928-ig jelent meg újra, ám tevékenységét ekkor már csak a jugoszláviai szlovákok között fejtette ki, az ő mindennapi életüket és problémáikat követhetjük nyomon hasábjain.

Sirácky azzal folytatja, hogy 1996-ban megújították az újságot, mely újra a vajdasági, magyarországi és romániai dél-alföldi szlovákok értelmiségének lapja lett, s mely irodalmi, művészeti és tudományos témájú publikációk megjelentetésére szolgált, ezzel újra egységessé téve, ha csak ilyen téren is, a dél-alföldi szlovák régiót.

Ezután főleg Bácspetrőc betelepítését helyezve előtérbe röviden végigveszi a Dél-Alföld betelepítésének körülményeit, és annak okait a 18–19. században. S habár nem tartja magát etnológusnak, korábbi néprajzi munkákból idézve összehasonlítja Bácspetrőc és Tótkomlós sokáig megőrzött falusi jellegét. Később hozzáteszi, hogy Nagylak abban különbözik a fent említett településektől, hogy mivel később és a királyi kamara földjén jött létre, más karaktert vett fel, mely széles utcákat, porták kialakítását jelentette. Folytatja, hogy a komlósi és a petrőci „komunita" (közösség) ennek a falusi

[34] Sirácky, J.: Slovenský Komlóš, Nadlak a Báčsky Petrovec – tri významné národnokultúrne strediská dolnozemských Slovákov. In: Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében. Szerk.: Eperjessy Ernő – Grin Igor – Krupa András. Békéscsaba–Debrecen, Magyar Néprajzi Társaság, 1998, 342–344. A cím saját fordításban: Tótkomlós, Nagylak, Bácspetrőc – a délalföldi szlovákság három jelentős nemzeti-kulturális központja.

jellegnek köszönhetően sokáig ellen tudott állni a más nemzetiségű és más vallási felekezethez tartozó lakosok betelepülésének, melynek segítségével egészen a 19. századig megőrizték szlovák evangélikus jellegüket.

Nagyon érdekes, és máig helytálló kijelentést tesz egy későbbi tanulmányában, melyet témáját tekintve is ehhez a részhez sorolok, s mivel ezt a gondolatot tökéletesen megfogalmazta, megragadva a problematika lényegét, szó szerint idézem: *„A tótkomlósi szlovákok múltját, nemzetiségi-kulturális, társadalmi, gazdasági és politikai törekvéseit nem vizsgálhatjuk elszigetelten, mindez az alföldi szlovákság történelmének és törekvéseinek részét jelentette, közelebbről pedig elsősorban a békési és csanádi szlováksággal állt kapcsolatban.“*[35]

Befejezés

Ján Siracky, bár vajdasági szlovák születésű történész volt, élete legnagyobb részében mégis a mai Szlovákia területén fejtette ki tudományos munkáját, melyben élete hitvallásának tartotta a nem Csehszlovákiában élő szlovákok történetének és sorsának kutatását. Még életének hetvenes éveiben is aktívan tevékenykedett a témában, tudományos munkákat írt, és több néprajzi konferencián is részt vett, ahol a téma kiváló ismerőjeként tovább foglalkozott a problematikával. Munkájának szemléletét általánosságban a szlovák nemzetiség kiszolgáltatottsága határozta meg, és ahol tudott, később a kutatóintézet igazgatójaként személyesen is közbenjárt a határon túli szlovákságért.

Tanulmányomban igyekeztem Siracky életművéből kiválasztani a legfontosabbakat, melyek máig alapműnek számítanak, és melyekben elsőként igyekezett új megközelítéseket hozni a dél-alföldi szlovákság problematikájának vizsgálatába. Ezek a művek a mai kutatók számára is kiváló kiindulópontot jelentenek.

[35] Siracky, J.: A tótkomlósi szlovákok 1918 előtti nemzetiségi, kulturális és társadalmi mozgalmainak történetéhez. I: Békési Élet. Közművelődési és tudományos folyóirat. XVII. évf. (1982) 1. 28–38.

VARGA G. LAJOS

A *Magyar Újság* 1919-ben, és szerepe a kisebbségi magyar társadalom megszervezésében a rendszerváltás idején Csehszlovákiában

Bevezetés

Az 1989-es rendszerváltás után Magyarországon meghonosodott a nyugati típusú polgári demokrácia. Több jobboldali párt az autoriter Horthy-rendszer 1938-ig terjedő időszakát tekinti történelmi előképének, miközben megfeledkeznek az őszirózsás forradalom által létrejött polgári demokratikus Népköztársaságról.[1] Ennek megfelelően az elszakított területeken élő magyar kisebbségek azon csoportjait, pártjait tekintik a narratíva részének, amelyek a Horthy-rendszerrel együttműködtek, miközben elutasítják a polgári demokráciát valló aktivista szellemi műhelyeket vagy kisebbségi pártokat.

Az aktivizmus politikai fogalomként az 1920-as évek első felében a szudétanémetek révén került be a köztudatba. Azokat jelölte, akik elismerték Csehszlovákia létezését, és kisebbségi célkitűzéseiket csak a csehszlovák pártokkal való együttműködés, valamint a kormányba kerülés által vélték megvalósíthatónak. A csehszlovákiai magyar aktivizmus annyiban tér el ettől, hogy nem önálló magyar pártok révén, hanem csehszlovák pártok magyar szekcióiként és kevés sikerrel vállalták fel a kisebbségi ügyet.[2]

Az államfordulat után következő másfél évben jogilag szinte semmilyen lehetőség nem volt a kisebbségi önvédelemre. Az 1918. november 13-án elfogadott ideiglenes alkotmány legnagyobb hiányossága az volt, hogy elmulasztotta az Ideiglenes Nemzetgyűlést népképviseleti alapra helyezni. Ez az oka annak, hogy csupán cseh, valamint szlovák képviselőkből állt a 256 tagú testület, és az általuk elfogadott,

[1] Hajdú Tibor: Az őszirózsás forradalomról a rendszerváltás után. Múltunk 63. évf. (2018), 3. sz. 24–42, 24–37.

[2] Simon Attila: Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013, 9, 11–18.

1920. február 29-én hatályba lépő Alkotmánylevél nem tükrözte a kisebbségek alkotmányjogi igényeit.[3]

A korabeli kisebbségi magyar társadalomban Csehszlovákia létezését elutasító negativista, és az azt elfogadó aktivista politika közti ellentét már 1919-ben megjelenik. Az 1919-ben, Magyarországon létrejövő Friedrich-kormány a negativista tendenciákat bátorította, mert ez fért meg revizionista-irredenta politikájával. Ez a tendencia jellemzi a Horthy-rendszer egészét.

A 20. század második felében Turczel Lajos történész a kisebbségi magyar nacionalizmus és a nemzeti tudat Janus-arcát igyekezett elkülöníteni a kulturális életben. Egyazon platformra tette a negativista és aktivista jelenségeket, és a köztük lévő kulturális tevékenységet rangsorolta attól függően, hogy milyen értéket képviseltek kulturálisan a csehszlovákiai magyar társadalomban.[4] Először kerülhettek be a kisebbségi magyarság nemzeti történettudatába azok az aktivista pártok és csoportok, amelyek pozitívan befolyásolták a kisebbségi magyar kulturális fejlődést.

Simon Attila történész politikai szempontból elemezte az aktivizmus jelenségét és arra jutott, hogy a „többségi nemzet politikai pártjaival való együttműködést, sőt akár az ország kormányzásáért viselt felelősséget" is a negativista politikai stratégia „legitim" alternatívájának kell tekinteni. A csehszlovákiai magyar közösség társadalmi-gazdasági erejének megerősítésében vállalt szerep alapján rangsorolta a magyar politikai csoportosulásokat.[5]

Az 1919. április 15-én létrejövő *Magyar Újság* publicistái lezárt tényként tekintettek Csehszlovákia létrejöttére, míg a nemzetiségi kérdés országos megoldását nyitott kérdésnek látták, amelyre – elképzelésük szerint – hatással tudna lenni egy „helyes" történelmi-társadalmi elemzésen alapuló program.

A csehszlovákiai magyar demokratikus mozgalom történetének tisztázásához meg kell vizsgálni: mennyire tudott a *Magyar Újság* az új társadalmi berendezkedésben felvázolni a magyar kisebbség számára egy alternatív társadalmi létet, és ez milyen hatással volt, s hova fejlődött az adott korszakban, valamint milyen befolyása volt az egyéb mozgalmakra 1919. április 15-étől egészen októberig. Ezen időszak alatt fejlődött ki és lehetetlenült el országos szinten a magyar kisebbség számára az a politikai alternatíva, amit a *Magyar Újság* támogatott.

---

[3] L.: Gyönyör József: Közel a jog asztalához. A csehszlovák állam kezdeti nehézségei, területi gyarapodása, ideiglenes alkotmánya, alkotmánylevele és annak sorsa. Pozsony/Bratislava, Madách, 1992, 7–56.

[4] Turczel Lajos: Két kor mezsgyéjén. A magyarországi irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között. Bratislava, Madách, 1983, 41–153.

[5] Simon, i. m. 2013, 10–11.

Ma ez a kérdés fontos és időszerű, mert egy demokratikus mozgalom kisebbségi kényszerpályája és az anyanemzete közti kapcsolatok 1920 utáni alakulásának kiindulópontját világítja meg. A csehszlovák magyar demokratikus mozgalmak vizsgálata nélkül nem lehet tudományosan feltárni az 1918–1920 közötti időszak sorsfordulójának történetét.

A pozsonyi *Magyar Újság*

1918 előtt a felső-magyarországi megyékben az olvasóközönség a népszerű budapesti sajtót részesítette előnyben,[6] ezért az ezen a területen megjelent magyar nyelvű újságok és folyóiratok nagy részének színvonala provinciális volt. A magyarországi sajtó kizárása miatt keletkezett konjunktúrát a régi és új alapítású helyi lapok igyekeztek kihasználni. A Károlyi-féle Népköztársaság bukása után nagyszámú élvonalbeli emigráns újságíró és értelmiségi kapcsolódott be a csehszlovákiai magyar sajtó kiépítésébe. Több új sajtótermék megjelenésével megnőtt a kereslet a hozzáértő szerkesztők és munkatársak iránt, és ennek egy részét az emigráns sajtómunkások töltötték be, akik a modern lapszerkesztés normáival „megteremtették a szintén európai nívójú szlovenszkói sajtót”.[7]

A *Magyar Újság* a Csehszlovák Köztársaság polgári demokratikus ideája iránt elkötelezett újságok kategóriájába tartozott. Nehezen meghatározható, hogy egy lap mitől számított állam által fenntartottnak.[8] A kutatott 1919-es évre vonatkozóan nem találtam semmilyen forrást arra nézve, hogy Samuel Zoch zsupán támogatta-e anyagilag a nyomdát. A kérdés alapvetően az, hogy az újság létrejötte mennyiben volt egy mozgalom belső fejlődésének eredménye, és mennyiben a központi hatalom kiszolgálása. Ebből a szempontból nem mellékes a nyomda megrendelői bázisa, hiszen a megrendelői bázis kihatott vagy legalábbis kihathatott az újság jellegére is. Zoch zsupán-kormánybiztos időszaka alatt a megyei és városi aprónyomtatvány-igényeket az Angermayer-család nyomdája elégítette ki. Ez néhány egy-két lapos, sokszorosított szöveg kinyomtatását jelentette. Ettől anyagi szempontból sokkal

---

[6] Szvatkó Pál: A sajtó. In: Magyarok Csehszlovákiában 1918-1938. Szerk.: Borsody István. Budapest, Az Ország Útja kiadása, 1938, 138–148.

[7] Fábry Zoltán: A szlovenszkói író. In: Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar irodalom első fejezetéhez 1918–1938. Szerk.: Uő. Bratislava, Slovenské vydávadateľstvo krásnej literatúry, 1964, 55.; l. még Turczel Lajos: A csehszlovákiai magyar sajtó fejlődése 1919 és 1945 között. Magyar Könyvszemle, 97. évf. (1981), 4. sz., 299–316.

[8] Emigráns újságokat és újságírókat illetően lásd Turczel Lajos: Magyarországi emigráns írók és újságírók Csehszlovákiában. In: Arcképek és emlékezések. Szerk.: u. ő. Pozsony, Madách – Posonium 1997, 164–195.

fontosabb lehetett a nyomda számára, hogy a megjelent különböző – később többnyire pártpolitikai – újságok nagy részét itt nyomtatták. Az 1919-ben Pozsonyban megjelent újságokból 19 német, szlovák és magyar nyelven kiadott napi, heti és havi újság nyomtatásáról van szó.

A *Magyar Újság* hazai munkatársai között említésre méltó Molec Dani ügyvéd, aki az 1764-től megjelenő újság, a *Pressburger Zeitung* főszerkesztője volt 1883–1884 között[9], s aki Junius[10] álnéven írta cikkeit. Klein Jenő[11] 1919-ben a *Práca a vỳroba – (Arbeit und Produktion – Munka és Termelés)* című szlovák–német–magyar nyelvű heti újságnál töltött be főszerkesztői pozíciót, valamint Schulpe György, a korszak kiváló tudományos szakmunkása, akinek elsősorban a szociális és kulturális intézmények témakörében írt munkái érdemelnek figyelmet. Több emigráns író is közölt cikkeket az újságban, többek között: P. T. álnévvel Péterfi Tibor,[12] aki 1918–1919-ben a pozsonyi egyetemen a bonctan tanára volt;[13] Supka Géza a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány prágai követe.[14] A kevésbé ismertek közül Nánássy György, Bedő Sándor, Halmos Béláné említhető. Sajnos az újság arculatát meghatározó álnevek (Antares, Szigma, Sower, Szesa és Russophil) mögött megbújó személyek azonosságát még nem sikerült felkutatnom.

A Pozsonyban megjelenő első *Magyar Újság* (1919–1928), független aktivista újságként szerepel az összefoglalásokban. A nyomdatulajdonos Angermayer-család lapjaként indult, majd a negativista Magyar Nemzeti Párt elnöke, Szent-Iványi József lett a főszerkesztő (1925. január 10 – 1926. június 6.), aki reálpolitikai elképzeléseivel közeledett a német aktivizmushoz, és támogatta a csehszlovákiai magyarság kulturális alapjainak lerakását. Leköszönése után az újság független politikai napilapként jelent meg, miközben állította, hogy a „Magyar Újság és Szent-Iványi József politikája továbbra is szerves egészet, természetes összefüggést" jelent.[15] Szent-Iványi József a negativista Magyar Nemzeti Párt elnökeként lehetőséget látott a kisebbségi magyarság társadalmi-gazdasági megerősítésére. Természetesen az ügynek a

[9] Angermayer Károly: Pressburger Zeitung története. Pozsony, Angermayer Károly Könyvnyomdai Intézete, 1896, 9.

[10] Gulyás Pál: Magyar írói álnév lexikon. A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978, 235.

[11] Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig. Összeállította: Kemény György. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1942, 245.

[12] Gulyás, i. m. 1978, 612.

[13] Új magyar életrajzi lexikon P–S. Főszerk.: Markó László. Budapest, Magyar Könyvklub, 2004. 288.

[14] u. o. 1318.

[15] Gál István: Szent-Iványi politikája. Magyar Újság, 1926.6.6., 1.

magyarországi kormányköröket nem tudta megnyerni, mégis a magyar kisebbségi kérdésben kormoly eredményeket ért el.[16]

A *Magyar Újság* első száma 1919. április 15-én jelent meg Pozsonyban, felelős szerkesztője Angermayer Lajos, főszerkesztője és a nyomda tulajdonosa Angermayer Károly, aki egyben Pozsony város bizottsági tagja is volt. Napilapként jegyezték, s cikkeinek többségét álnéven adták ki. Az újság a polgári demokratikus reformok mellett tette le a voksát, amivel elsősorban az értelmiségi tömegbázisát szerette volna megszilárdítani, szélesíteni. A csehszlovák vezető körökkel való sikeres megegyezés esetén mint győztes mozgalom, számítottak a bázis szélesítésére a kispolgári és paraszti rétegek körében. A megértéses politika személyi szimbólumai T. G. Masaryk és Samuel Zoch voltak.

Az újság egyszerre három irányban fejtette ki tevékenységét: nemzetiségi alapon a társadalom demokratikus átneveléséért, a csehszlovák vezető körök bizalmának megnyeréséért és a nemzetiségi sérelmek orvoslásáért lépett fel.

Az újság reálpolitikai elképzelései

Az 1918 előtti gazdasági és politikai életben vezető szerepet játszó magyar polgári társadalom nem egykönnyen törődött bele az új államhatalom által kialakított helyzetbe. Az új államba való legkedvezőbb beilleszkedést egyre inkább a csehszlovák vezető körökkel való megegyezésben vélték megtalálni.

A *Magyar Újság* a demokratikus elköteleződésű magyar értelmiség polgári lapja volt, és az első számban már világosan megmutatkozott, hogy a magyar társadalom politikai megszervezésében igyekszik biztosítani a mozgalom számára a vezető szerepet. A széles látókörű munkatársi gárda a csehszlovákiai magyarságot érintő minden alapvető kérdésben állást foglalt. A pontos és távlatos elemzések stratégiai pontokként voltak felfoghatók, amelyekkel az értelmiség tudott leginkább azonosulni. A politikai lapnak a vezércikk állt a rendelkezésére ahhoz, hogy sajátos arculatát, eszmei-politikai álláspontját kifejezze. A beköszönő cikkben szemléletesen tükröződik egy csehszlovákiai magyar koncepció, amelynek fokozatos eszmei tisztulása következtében kirajzolódik egy sajátságos politikai, társadalmi, kulturális jövőkép.

Természetesen, az újság minden szerzője nemzeti tragédiaként élte át a magyarság kisebbségi sorsát és kiszolgáltatottságát, mégis ebből a drámai helyzetből nem arra következtettek, hogy olcsó sérelmi politikát kellene választaniuk, hanem a „megértéses" politika által igyekeztek részt vállalni az új állam felépítésében. Ettől várták az

[16] Lásd: Angyal Béla: Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002, 120–152.

elviselhetetlen helyzetbe került magyarság erőgyűjtésének és felemelkedésének hatékony szolgálatát.[17]

A *Magyar Újság* előfutárának tartotta a polgári radikálisok 1918 előtti pozitív tevékenységét a régi Magyarország „sivár politikai állapotok által" létrehozott légkörében.[18] A megörökölt társadalmi szerkezet demokratikus – a csehszlovák demokrácia következtében elkerülhetetlen – megváltoztatását tűzte ki célul, hogy a különböző rétegek kulturális egyensúlya helyreállhasson, és létrejöhessen egy egységes magyar nemzetiségi kulturális alap. A kultúra minden „értékes kincsét" át kell vinni a demokratikus társadalomba és a „kulturális színvonal-különbséget" ki kell egyenlíteni, hogy a magyar nemzetiségi „társadalom különböző rétegei sokkal jobban" értsék meg egymást, miáltal „az együttélés nem lesz oly nehéz nem lesz oly elviselhetetlen" – hangzott a felhívás.[19] A rétegek közötti kulturális-nemzetiségi egyenlőség megteremtésével felvázolták a magyar kisebbség számára azt a követendő utat, amelyben a tudományos megalapozottságú elemzés fogja segíteni a „szellemi megújhodás" folyamatát.[20] Ez a magyar kisebbségi társadalom kulturális rendszerének és intézményeinek demokratikus elvek alapján való kiépítését jelentette.

Az egyes politikai irányzatokat magyarázva utasították el mind a régi Magyarország konzervatív, mind a Tanácsköztársaság szocialista/kommunista rendszerét. Több cikkben is a demokrácia céljait, elveit összevetették a liberalizmus, szociáldemokrácia elveivel és a gazdasági, társadalmi összehasonlításból a demokrata szellemi áramlat került ki győztesen. Egyedül a szociáldemokrácia volt hasonló társadalmi berendezkedés számukra, de ettől is elhatárolódtak, és magasabb rendűnek ítélték a demokraták szociális elképzeléseit, amiket a „szolidarizmus" fogalmával azonosítottak. A kisebbségi magyarság társadalmára egységes szervezetként tekintett a „szolidarizmus" eszmeisége, vagyis „az egész társadalom egyenletes fejlődése, a gyengébbek fokozottabb védelme" jelenti a szociális és kulturális gondolkodás alapját.[21]

A szervezett pártok hiánya nem jelentette a politikai tevékenység hiányát, s az újság magára vállalta azt a társadalmi feladatot, hogy a Csehszlovákiához került magyarok érdekeinek védelmében együttműködött az új hatalommal. Természetesen a reálpolitika együtt járt a csehszlovák állam iránti lojalitással. Az országos szinttel ellentétben a megyei és helyi politika szintjein nem lehetett megkerülni a magyarok valamilyen szintű

[17] A kiadó cég: Beköszöntő. Magyar Újság, 1919.4.15.,1.

[18] Sower: Az új korszak szelleme. Magyar Újság, 1919.4.15., 2–3.

[19] Sower: A társadalom átalakulása. Magyar Újság, 1919.4.16., 1–2.

[20] Dr. Warth: Husvéti gondok. Magyar Újság, 1919.4.20. 1–2.; Vö.: Jászi Oszkár: Magyar kálvária – magyar föltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai. Budapest, Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 38.

[21] dr. B.B.: Társadalmi egyensúly. Magyar Újság, 1919.6.6., 2.

bevonását a hatalomba.[22] Vavro Šrobár, Szlovákia Teljhatalmú Minisztere a vármegyei és városi bizottság élére Samuel Zoch volt modori lelkészt nevezte ki. A megyei bizottság összetétele alapján a Zoch által kijelölt 56 képviselőből 28 személy földbirtokosként jelölte meg foglalkozását, akik elsősorban közjogi alapra helyezték politikájukat, s a csehszlovák intézkedéseket érvényes békeszerződés híján elutasították.[23] A negativista magatartás egyik vezető tagja, egyben a korábbi ispán, Bartal Aurél[24] úgy jellemezte a korabeli politikai aktivitásukat, hogy a közjogi felszólalásaikban megjelenő „magyar virtus »csak azért is«, »megmutattuk«" nem segítette a magyar társadalom politikai-gazdasági hatalmának átmentését az új államalakulatba, még ha „elveink és elvi álláspontunk… még oly tiszteletre méltóak is" voltak.[25]

Ezzel szemben a városi bizottságban helyet foglaló bizottsági tagok, köztük Angermayer Károly, a „reálpolitika" alapján küzdöttek a magyarság érdekeiért. Ezt a szellemiséget karolta fel a *Magyar Újság*. A politikai stratégia középpontjába a demokratikus társadalmi és nemzetiségi eszmék kerültek, amelyek az ideologikus hozzáállás következtében alig voltak kidolgozva. Egy gyorsan változó világban nem sok értelme lett volna kialakítani egy sziklaszilárdságú koncepciót. Inkább a masaryki realista politikai eszmény[26] alapján és mindig az adott politikai helyzetből kiindulva lettek megfogalmazva a célkitűzések, amelyeknek egyik legfontosabb eleme a „megértéses politika" volt. A *Magyar Újság* ennek szellemében elfogadta – mert mást amúgy sem tehetett volna –, hogy a csehszlovák vezető körök „rendezzék be új államukat alaposan és eréllyel", de eközben egy dolgot elengedhetetlennek tartott, vagyis azt, hogy „az erénynek párosulnia kell tapintattal".[27] Ez alatt elsősorban a demokratikus és nemzetiségi elvek társadalmi érvényesítését értették, mert a „legnagyobb színekben pompázó politika is haszontalanság […] ha rosszak a birtokviszonyok, egészségügyi viszonyok, törvénykezés, gyenge az iskolai nevelés, nincs biztosítva a nemzeti termelés zavartalan menete."[28]

A vezető csehszlovák demokratikus körök és a városi bizottság között több fontos kérdésben kialakult egyfajta párbeszéd (pl. iskolaügy). Ennek következményeképpen kezdték kiépíteni kapcsolataikat a köztársasági elnökkel és az iskolai ügyekben tett

[22] Simon, i. m. 2013, 23–24.

[23] Pozsonyvármegye bizottságának kinevezése. Magyar Újság, 1919.5.1. 2–3.

[24] Bartal Aurél felszólalását az első vármegyei bizottsági ülésen l.: Pozsony megye magyarságának állásfoglalása. Komáromi Lapok, 1919.5.17., 1–2.

[25] OSZK Kt., Szüllő-hagyaték, Fond X/62.

[26] Vö.: Bohumil Doležal: A csehek és a kis nemzet problémája. Budapest, Limes – Tudományos szemle, 18. évf. (2005), 2. sz., 39–44.

[27] Junius: A cseh nemzet válaszúton. Magyar Újság, 1919.7.23., 2.

[28] dr. N. E.: Politika és társadalom. Magyar Újság, 1919.6.13., 1–2.

látogatások alkalmával a különböző miniszterekkel és államtitkárokkal, akiktől a kisebbségi sérelmek orvoslását várták. A városi bizottság ígéretet kapott Habermann oktatási minisztertől, hogy a Pozsonyban megtartandó iskolai konferenciára elküldi szakértőjét,[29] ami végül nem valósult meg. Ezenkívül az újság felvállalta az elbocsátott tisztségviselők és tanárok visszavételének kérdését is.[30]

A *Magyar Újság* kisebbségi támogatottsága

Az újság mint a városi bizottság politikájának szócsöve nagyon sokat tett a magyar nemzetiségi társadalom felvilágosítása érdekében: a napi politikába kevésbé szólt bele, de annál szélesebb mederben fejlesztette az elméleti-eszmei kibontakozást. Az elsősorban az értelmiségnek íródott, demokratikus programot hirdető cikkek nem tudtak hatékonyan hatni a társadalom szélesebb rétegeire és a negativista újságok tulajdonosaira sem. Milyen eszmei alapon ajánlotta fel az együttműködést a negativista hozzáállású lapoknak? Csehszlovákia keretei között, demokratikus alapon, amely csak abban az esetben lehetett volna kedvező talaja az együttműködésnek, ha Magyarországon polgári demokratikus államforma jön létre.

A megyei bizottság legfontosabb szócsöve a *Híradó* volt, legnagyobb múltú magyar nyelvű újság Pozsonyban, amely a negativista politikát támogatta, és egy olvasói levél különösen éles kritikában részesítette a *Magyar Újság* által propagált toleráns nemzetiségi hozzáállást. A *Híradó* szerkesztősége nem határolódott el a megjelent cikktől, de nem is tehette, mert elsősorban a negativista politikai megnyilvánulások fórumaként funkcionált az újság. Ilyen értelemben a megyei bizottsági ülések fontos politikai értékkel bírtak a *Híradó* olvasóközönsége számára. Hevült a magyar kisebbség hősiessége láttán, s a nemzeti elhivatottság jól megfért Csehszlovákia pusztulásának szükségszerűsége mellett. Természetesen ennek tendenciájában csökkenő mérték figyelhető meg, de az 1919-es év végéig megmaradt ez a hevület.[31] A két mozgalom egyre jobban eltávolodott egymástól, amire a cikk is csak ráerősített, mert a *Magyar Újság*-tól azt veszi rossz néven, hogy „bántalmazza, sértegeti, végig korbácsolja legszentebb érzelmeinket, midőn a történeti ismeretek nagyképű fitogtatásával tanulságos példákat sorol fel arra nézve, hogy milyen fiatal és fiatalságánál fogva mennyire gyönge lábon álló ez a szegény magyar nyelv" a magyar–szlovák nyelvi határon, vagyis Pozsony városában és megyéjében. A *Magyar Újság*-ot hazaárulónak

[29] Aktualitások. Interview Zoch Samu zsupánnal. Magyar Újság, 1919.8.9., 1.
[30] Junius: A cseh nemzet válaszúton. Magyar Újság, 1919.7.23., 2.
[31] Filep Tamás Gusztáv: Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Pozsony, Kalligram, 2010, 85–172.

tünteti fel a levél írója, és elutasítja a nem kért tanácsot, amit szöveghűen idéz is: „Amit rövid 2-3 nemzedék elért, ezt tartsátok meg bölcsen és ne kockázzátok el oktalanul."[32]

A *Magyar Újság* alapos elemzésre épülő társadalmi helyzetfelismerései a társadalmi ellentmondások feltárásával igyekezett megtalálni a lehető legjobb megoldásokat. Az ellenfelek vádló cikkein, de még inkább a város nemzetiségi megoszlásának időbeli változásán is le lehet mérni elemzéseik és megoldásaik jelentőségét. Pozsonyt 1918 előtt magyar, majd a hatalomváltás után szlovák városnak igyekezett beállítani a mindenkori hatalmi elit, de nemzetiségi sokszínűségét az a körülmény határozta meg, hogy a város környékét magyar, szlovák és német nyelvű lakosság vette körül. Az 1930-as népszámlálás idején Szlovákia 79 bírósági járásából már csak 20 járásban haladta meg a magyarok aránya a nyelvhasználati jogok szempontjából alsó határnak számító 20%-ot.[33] Pozsony városa már nem tartozott ide.

A *Magyar Újság* hangja egyre élesebbé vált, midőn mind jobban kibontakozott reálpolitikai elképzelése. A negativista politika eszméit elutasítva élesen támadta azok vezető csoportját, akik fejüket „struccok módjára homokba temetik". Az életképes terv kidolgozását és megvalósítását követelte tőlük és megállapította, hogy ők „nem is védhették meg a magyar nemzet örökös jogait [...] nem engedte legnemesebb érzetük: a gyűlölet, hogy emberileg érezzenek, amikor képzelt vezér hatalmuk sorsa önvédelemre szorult".[34]

Egyetlen hathatós orvosságnak a csehszlovákiai magyarság társadalmi-gazdasági átmentésének általuk kidolgozott programját tartották.

A megértéses politika törékenysége

A magyar nemzetiségi élet prosperálásához nélkülözhetetlenül szükséges alapok között a leglényegesebbel szeretnék foglalkozni, azaz az iskolakérdéssel. Ezen téma okozta az első nagyobb törést a realista politikát vivő társadalmi csoport és az állam vezető körei között. A köztársaság megalakulása után az iskolaügy területén radikális változások következtek be, amelynek következtében az elemi és középiskolák nacionalizálására került sor.[35]

A képviselőtestület és az egyetem vezetősége komoly politikai és társadalmi küzdelmet folytatott a magyar iskolák és az egyetem megmentéséért. Az

---

[32] Pedagogus: „Mikor kezdtünk magyarul tanulni?". Beküldött cikk. Híradó, 1919.5.11. 2–3.

[33] Simon A.: Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010. 19–21.

[34] A struccok. Magyar Újság, 1919.5.3., 1.

[35] Popély Gyula: III. A magyar tanügy kálváriájának kezdetei Szlovákiában az impériumváltás után (1918–1920). Irodalmi Szemle, 47. évf. (2004) 3. sz. 73–94.

Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1919. július 11-én tette közzé az egyetem jogi kodifikálásáról szóló törvényt, amely az egyetemi előadások nyelvének vagy a cseh, vagy a szlovák nyelvet jelölte ki. A másik sérelmet 1919. augusztus 22-én, a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium rendelete okozta, amely elbocsátotta az állásukból a Csehszlovákia által még át nem vett iskolákban oktató tanárokat. A masaryki kisebbségi politika helyi letéteményeseként tekintett Zoch, a demokrácia humanizmusával nem tudta összeegyeztetni a rendeletet, és beadta a Teljhatalmú Minisztériumba felmondólevelét. Šrobár augusztus 30-án tért vissza Prágából, és elfogadta az „elbocsátó levelet", de előtte még Zochnak sikerült összehívnia egy rendkívüli közgyűlést, amely a köztársasági elnökhöz küldendő deputációról döntött. T. G. Masaryk fogadta is őket szeptember 6-án, de különösebb eredmény nélkül távoztak vissza Pozsonyba.[36] Ettől fontosabb volt a pár nappal később, szeptember 10-én megrendezett elnöki értekezlet, amelyen az elnök dicséretben részesítette az iskolai nacionalizálás fő aktorait.[37] Végül az egyetemet az 1919. szeptember 21–25. közötti napokban hivatalosan is átvette a csehszlovák állam. Ezek után, Molec Dani az újságban felállított egy hármas hierarchikus szerkezetet, mely szerint az „államhatároknál erősebbek a nyelvhatárok és ennél még erősebbek az érzelemhatárok". Ezen érzelmek összeolvasztására a kormánynak meg kellett volna „az alkalmas pillanatot ragadni", azonban a kisebbségi iskolarendszerrel kapcsolatos végső konklúzió az, hogy abba a „nemzeti mivoltunk bele nem pusztul".[38] A csehszlovákiai demokráciára leselkedő egyik legnagyobb veszélyt a nemzetiségi problémában látták, mert nem lett összeegyeztetve a „haza és haladás" problematikája.

Az újság legfontosabb célkitűzése, az iskolák fenntartása ezekkel az intézkedésekkel komoly sérelmet szenvedett. A csehszlovák nemzeteszme törvényi szabályozásáért az Alkotmányozó Gyűlésben helyet foglaló képviselők államnacionalista elképzelései voltak a meghatározók, akik a kisebbségek számára legfeljebb az egyéni és a közösségi nyelvhasználati jogok szintjén voltak hajlandók engedményeket tenni. Ettől kissé balra tolódott Masaryk elnök és Samuel Zoch nacionalizmusa, amely nagyobb teret engedett volna a kisebbségek kibontakozásának.[39] Vígh Károly történész rámutat arra, hogy nem lehet elvitatni Masaryk elnök demokratikus, humanista hozzáállását a nemzetiségi kérdésben, de egyben a fogadott nemzetiségi audienciákon

[36] Popély Gy.: Az Erzsébet Tudományegyetem végnapjai az impériumváltás után. Irodalmi Szemle, 43. évf. (2000) 1–2. sz. 74–87, 79–83.

[37] Popély Gy.: III. A magyar tanügy kálváriájának kezdetei Szlovákiában az impériumváltás után (1918–1920). Irodalmi Szemle, 47. évf. (2004) 2. sz., 67–84, 70–75.

[38] Junius: A nemzetiségek az egységes csehszlovák államban. Magyar Újság, 1919.9.23., 2.

[39] Simon Attila: Az elfeledett aktivisták. Kormánypárti magyar politika az első Csehszlovák Köztársaságban. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2013, 20.

jól megfontolt taktikai okokból „igyekezett leszerelni magasztos megfogalmazásaival a sokszor ellenzéki és kritikai hangot is megütő nemzetiségi képviselőket."[40]

A városi bizottság és szócsöve, a *Magyar Újság* kényszerpályán mozogva próbálta megszervezni a kisebbségi magyarságot. Csehszlovákia vezetői számára a demokratikus Magyarország hiányában súlytalanokká váltak, nem számítottak partnernek.

A magyarországi politika hatása az újságra

Az I. világháború után a forradalmak fő problémája a nemzetiségi és magyarlakta területek elszakításának megakadályozása, valamint a nagyhatalmakhoz és szomszédos államokhoz fűződő viszony javítása volt. Az alapkérdések csak az elvek szintjén változtak. Magyarország felosztása ellen az őszirózsás forradalom vezetői az Egyesült Államok által hangoztatott wilsonizmus[41] alapján igyekeztek védekezni, amit a békekonferencia is elfogadott, de az egyes győztes nagyhatalmak teljesen átértelmeztek. A Tanácsköztársaság permanens forradalomba és szovjet-orosz katonai segítségbe vetett reménye szintén illúziónak bizonyult.

A *Magyar Újság* írógárdájában egészen 1919 szeptemberéig úgy gondolták, hogy Magyarország is demokratikus társadalmi berendezkedésű országgá válik, mert az „entente a középeurópai államok demokratikus belső átalakulását kívánta, mint a béke előfeltételét". Ezt támasztotta alá a párizsi békekonferencia első ülésén elfogadott polgári demokratikus eszme kiterjesztése Európa keleti felére, és ez az esemény motiválta az újságot arra, hogy „az új idők gondolatvilágával behatóbban"[42] megismertesse a magyar kisebbséget. A Tanácsköztársaság után elutasították a Peidl Gyula vezette szakszervezeti kormányt – a Tanácsköztársaság továbbélését látták benne – és alapvető feltételnek tekintették az 1918-as polgári demokráciához való visszatérést, vagyis a kormány kibővítését a különböző társadalmi rétegek és politikai irányzatok bevonásával: „koalíciónak van létjogosultsága, amely az októberi forradalom alapján áll, amelyik külpolitikailag a cseh- román-délszláv- magyar- védelmi szövetség híve".[43]

A Friedrich-kormány alatt a magyarországi konzervatív társadalmi csoportok igyekeztek minimalizálni a régi Magyarország vezető köreinek a felelősségét a háborúért, és egyúttal a két forradalmat okolták minden baj okozójának. Ezzel a sajtóban

[40] Vígh Károly: T. G. Masaryk és a magyarok. Irodalmi Szemle, 51. évf. (2008) 4. sz. 72–94, 87.
[41] Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984, 135–155.
[42] Sower: Az új korszak szellem. Magyar Újság, 1919.
[43] Nánásy György: Szakszervezeti kormány. Magyar Újság, 1919.8.3., 1.

használatba került egyfajta nacionalista-revizionista demagógia.[44] Az újság elutasította a felelősség áttolását a két forradalomra, miközben beismerte, hogy „Károlyiék és a bolsevizmus katasztrofális uralma Magyarország jelenlegi sivár helyzetének okai közt szomorúan előkelő helyet foglalnak el", de a régi Magyarországgal való összehasonlításban alulmaradnak. Két pontban jelölte meg a régi Magyarország óriási mulasztását: „szociális bajok" orvoslása és nemzetiségi szempontból pedig az 1868-as „párját ritkító nemzetiségi törvényünk" elszabotálásában.[45]

Magyarország román megszállása, a kibontakozó fehérterror és a politikai bizonytalanság légkörében, az újság megpróbált kiutat találni a kisebbségi magyarság számára összhangban az újság által várt magyarországi demokratikus végkifejlettel. A mind jobban kibontakozó konzervatív társadalmi berendezkedéssel szemben megfogalmazta a demokrácia minimumát, amit még elfogadhatónak ítélt. Ezek bizonyos pontig közeledést jelentenek a magyarországi viszonyokhoz, s az októberi forradalom kormányzatánál mérsékeltebb demokratikus intézményeket jelentenek. 1919. augusztusának végén a konzervatív, jobboldali erők különböző kereszténynek és nemzetinek mondott pártok létrehozásával azt a benyomást keltették, hogy Magyarország politikai kibontakozása a demokratikus eszme mentén, keresztény alapon fog fejlődni – ami végül meg is történt, persze nem oly mértékben, ahogy az újságnak még elfogadható lett volna. Úgy gondolták, hogy demokratikus berendezkedés esetén elfogadható a „keresztény erkölcsiség", feltéve ha „ezen az alapon épült, rajta megszilárdult s megtisztult nemzeti gondolat" eszmeiségével párosul.[46] Másrészt elfogadták volna még a „demokratikus királyság" államformáját is, de az újság attól tartott, hogy „a magyarországi viszonyok új alakulása a demokratikus szellem veszélyeztetését, sőt kiirtását" fogja jelenteni.[47]

1919 szeptemberére a magyarországi konzervatív politikai erőknek sikerült összefogniuk, ezért a liberális-demokratikus erők is közös platformot hoztak létre egy legalább liberális politikai rendszer létrehozása érdekében. Az újság követte a magyarországi fejlődési irányt és közeledett a szociáldemokráciához, hiszen a választójogi küzdelemben és az 1918-ban létrejövő Népköztársaság idején már volt közös múltjuk. Ezt a politikai manővert azzal magyarázták, hogy nem azt kell keresni, „ami elválaszt egymástól, hanem inkább azt, ami egyesít."[48] A *Magyar Újság* ettől az

[44] Márkus László – Vásárhelyi Miklós: Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról 1919–1932. 1. köt., Budapest, Magyar Újságírók Országos Szövetsége, 1975, 8–12.

[45] Magyarország siralmas állapota. Távolabbi okai. Magyar Újság, 1919.8.15., 2.

[46] A szolidarizmus gondolata. A keresztény és nemzeti eszme. Magyar Újság, 1919.8.29., 3.

[47] Magyarország siralmas állapota. Távolabbi okai. Magyar Újság, 1919.8.15., 1–2.

[48] Antares: Egyenetlenség. Magyar Újság, 1919.9.21., 2.; Tesbér József: A szélsőséges szocializmus és a valódi szociális demokráciáról. Magyar Újság, 1919.9.24., 1–2.

időtől kezdve nem próbálta látványosan összeegyeztetni Magyarország politikai változásait és az általa vélt demokratikus minimumot.

A békekonferencia 1919 októberében Budapestre küldte Sir George R. Clerk angol diplomatát, akinek a közreműködésével létrejött 1919. november 23-án az ún. koncentrációs kormány, amely az első lépés volt a nagyhatalmak által törvényesített ellenforradalmi rendszerhez.

Összegzés

A *Magyar Újság* szellemi műhelye nagyon közel állt a század eleji magyar radikalizmus eszmeiségéhez. Az újságírók az elsők között érezték át a rájuk nehezedő hatalmas felelősséget, és igyekeztek a lehető legjobb megoldásokat megtalálni az újrakezdéshez. Hiányolták a többség és kisebbség közötti politikai kiegyezés elmaradását.

A csehszlovák demokráciát adottságnak fogták fel, amellyel a forradalom eredményeinek megóvása érdekében még akkor is együtt akartak működni, ha az állam némely nacionalista vonását elítélték. A demokratikus átalakulás mint cél oly fontossá vált a Tanácsköztársaság, még inkább az ellenforradalmi mozgalom kisebb-nagyobb győzelmei után, hogy elnézték azt az elégedetlenséget, amelyet kulturális téren, az egyetem és az iskolák terén el kellett szenvedniük az államtól. Ettől függetlenül nem lett elfogadva kritikátlanul a nemzetiségi sérelem.

A kisebbségi magyar demokratikus mozgalom kiformálódása a tömegek körében nem kapott nagyobb visszhangot és a csehszlovák állam sem támogatta egy erős demokratikus magyar párt létrejöttét, ráadásul a magyarországi események jobban kedveztek azoknak a szellemi mozgalmaknak és pártoknak, amelyek elutasították Csehszlovákia létét.

GYÚRÓSI PÁL

Az 1918-as szlovák államfordulat megítélése a szlovák politikai elit körében 1928-ban

1918 jelentősen átalakította Kelet-Közép-Európa politikai térképét. Rendszerváltások sora formálta a régió történelmét, a térség meghatározó birodalmai megszűntek, ill. átalakultak, miközben új államok jelentek meg. Csehszlovákia megalakulásában is döntő fontossággal bírt a háború utolsó éve. Jelen tanulmányban azt kívánom bemutatni, hogy a szlovák politikai elit egyes tagjai hogyan vélekedtek az 1918-as eseményekről 1928-ban, milyen jelentősebb narratívák léteztek az államfordulat leírására, ill. hogyan próbálták ezt felhasználni a saját politikai pályájukban. A kiválasztott politikusok (Vavro Šrobár, Milan Hodža, Vojtech Tuka),[1] bár különböző időszakokban, de mindannyian kiemelkedő szerepet töltöttek be Szlovákia történelmében.

A Csehszlovák Köztársaság létrejöttének 10. évfordulója lehetőséget adott arra, hogy a – még mindig – szubjektív visszaemlékezésekben és értékelésekben már megjelenjen az összefoglalás és értékelés szándéka. Emellett az 1928-ban megjelent publicisztikai művek jól kifejezték a Köztársaság meghatározó gondolatait, főbb politikai narratíváit.

1918 – a fordulat éve

A közös csehszlovák állam létrehozásának igénye a 19. század közepéig, többek között František Palacký cseh történész munkásságáig vezethető vissza, aki a Monarchián belül kívánatosnak tartotta a csehek és szlovákok lakta területek egyesítését.[2] A gyakorlati megvalósítás lehetőségét a Nagy Háború hozta el, amikor a cseh és a szlovák emigráció, ill. a hazai mozgalmak egy része a független és közös állam létrehozását tűzte ki célul. Ebben az első fontos mérföldkő a világháború alatt az 1915-ös clevelandi egyezmény volt, amelyben az Egyesült Államokban működő

[1] Vavro Šrobár (1867–1950) a szlovák nemzeti mozgalom ismert tagja volt, 1918 novemberében megalakította az ideiglenes szlovák kormányt, majd ugyanebben a hónapban a csehszlovák kormány tagjaként megbízatást kapott a „teljhatalmú szlovák minisztérium megalakítására". Milan Hodža (1878–1944) politikai pályafutását a dualizmus-kori magyar országgyűlésben kezdte, majd több minisztériumot is vezetett a Csehszlovák Köztársaság kormányaiban, mint a csehszlovák Agrárpárt egyik legjelentősebb szlovák politikusa. 1935 és 1938 között Csehszlovákia miniszterelnöke volt a korszak egyetlen szlovák kormányfőjeként. Vojtech Tuka (1880–1946) az 1939-ben létrejött Szlovák Állam miniszterelnöke volt 1939 és 1944 között. Háborús bűnösként elítélték, majd 1946-ban halálra ítélték és kivégezték.

[2] Benedek Gábor: Történelem és politika Palacký életművében. In: Palacký, František: A huszitizmus története. Fejezetek a cseh nemzet történetéből. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1984. 673–691.

Szlovák Liga megállapodást kötött a különféle cseh szervezeteket tömörítő Cseh Nemzeti Szövetséggel, hogy létrehozzák a két nemzet államszövetségét.[3]

A clevelandi egyezmény mellett az 1918. május 30-ai pittsburgh-i egységokmány jelentette a jövőbeli közös állam másik fontos előzménydokumentumát. A politikai képviseletet és szervezőmunkát a Csehszlovák Nemzeti Tanács látta el, amelyben szintén volt szlovák képviselet (Milan Rastislav Štefánik). Az elszakadás pártján álló szlovák politikai élet első hazai megnyilvánulása az 1918. május 1-jei liptószentmiklósi nyilatkozat volt. A szociális követeléseket, a háború azonnali befejezését és a demokratikus jogok biztosítását kívánó dokumentumban megjelent a „csehszlovák törzs magyarországi ágának" önrendelkezési jogára való kitétel is. Ugyanebben az évben a szlovák politikai élet jelentősebb képviselőinek május 24-ei gyűlésén határozatot hoztak, hogy szakítanak Magyarországgal és célul tűzték ki a csehekkel közös, önálló állam megalakítását. A következő jelentősebb közjogi esemény Ferdiš Juriga szlovák nemzetiségű magyarországi parlamenti képviselő október 19-ei országházi felszólalása volt, amelyben kijelentette, hogy a szlovákok „kiválnak a Szent István-i korona kötelékéből".[4]

Csehszlovákia megalakulása szempontjából a legfontosabb dátum 1918. október 28., amikor a bécsi fegyverszünet-kérés hírére összegyűlt cseh lakosság előtt a prágai Nemzeti Bizottság otthon maradt képviselői[5] kikiáltottak Csehszlovákia megalakulását. Az öt aláíró – „október 28-a férfiai" – között megjelent Vavro Šrobár is, aki a közös csehszlovák állam szlovák felét reprezentálta.[6]

Juriga parlamenti felszólalása után a következő, kifejezetten szlovák szempontból jelentős közjogi lépés az október 30-i turócszentmártoni deklaráció volt. A Szlovák Nemzeti Tanács által elfogadott dokumentum az önrendelkezési jogra hivatkozva állt ki a csehekkel közösen létrehozandó állam mellett. A deklaráció[7] szerint Magyarország határain belül csakis a Szlovák Nemzeti Tanács jogosult képviselni az egységes cseh-szlovák nemzet szlovák ágát. A nyilatkozat a népek önrendelkezésére hivatkozva kéri a teljes függetlenséget, a jövőre nézve pedig kéri az azonnali békekötést, ill. a nemzetközi jog által biztosítható hosszú távú békét.

---

[3] Palotás Emil: Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 105–106.

[4] Palotás, i. m. 113–114.

[5] A prágai Nemzeti Bizottság képviselői és az emigrációs központ, a Csehszlovák Nemzeti Tanács nevében eljáró Edvard Beneš éppen tárgyalásokat folytattak Genfben a két hatalmi központ egymáshoz való viszonyának megállapításáról.

[6] Palotás, i. m. 113.

[7] Bencsik Péter: Csehszlovákia története dokumentumokban. Budapest, Napvilág Kiadó, 2016. 57–59. (A szlovák nemzet deklarációja [ún. mártoni deklaráció])

Fontos megjegyezni, hogy a deklaráció elfogadásakor a résztvevők nem tudtak az október 28-i prágai eseményekről. Ez csak október 30-án este, Milan Hodža megérkezésével változott, aki közölte, hogy Prágában kikiáltottak a csehszlovák államot.[8] Ekkor két ponton módosítottak a nap folyamán elfogadott szövegen: lemondtak a békekonferencián az önálló szlovák képviseletről, ill. a szöveg egy részét hozzáigazították Csehszlovákia prágai létrehozásának tényéhez. A már elfogadott szöveg megváltoztatásának megítélése eltérő, a prágai eseményekhez való igazításban többen a szlovák önrendelkezés feladását látják.[9]

Csehszlovákia megalakítása ugyanakkor – különösen a Magyarországhoz tartozó részeken – nem ment zökkenőmentesen. Az 1918. november 13-án aláírt belgrádi konvenció nem rendelkezett az északi területekről. A szlovákok lakta területeket fegyveresen kellett elfoglalnia Prágának, miközben tárgyalások is folytak a magyar kormány és a csehszlovák kormány képviselete (Milan Hodža) között.

Az államfordulat néppárti megítélése Vojtech Tuka „Vacuum iuris” című cikke alapján

Az 1918-as politikai rendszerváltást bemutató első mű a néppárti Vojtech Tuka által írt cikk. Az elhelyezést az időbeli megjelenés indokolja, mivel Tuka rövid írása a tizedik évforduló évének első napján, azaz 1928. január 1-jén jelent meg. A cikk a *Slovak* című politikai lapban látott napvilágot, amely a Szlovák Néppárthoz volt köthető. Az első oldalon megjelent véleménycikk nemcsak a néppárti Tuka álláspontját tükrözte, hanem az egész formációét. A két világháború közötti időszakban a Néppárt legfontosabb követelése a szlovák országrésznek járó autonómia volt, amelyet részben a fentebb bemutatott előzménydokumentumokra (clevelandi egyezmény, pittsburghi egységokmány), ill. a mártoni deklarációra alapoztak. A Néppárt 1927-ben lépett be Antonín Švehla harmadik kormányába, amelyet a cikk megjelenését követő belpolitikai csatározások miatt hagyott el 1929-ben.

Tuka a cikkében nemcsak egyszerűen – politikai vagy gazdasági okokból – nagyobb önállóságot követelt Szlovákiának, hanem kétségbe vonta a mártoni deklaráció jövőbeli érvényességét, amellyel tulajdonképpen megkérdőjelezte a közös csehszlovák állam létét is. Ezt arra a titkos kiegészítésre alapozta, amely állítólag a mártoni deklaráció záradéka volt, amelynek értelmében a közös állam csupán egy tíz éves időszakra szólt volna.[10] Eszerint 1928. október 31-én – tehát a tíz éves évforduló

[8] Kováč, Dušan: Szlovákia története. Pozsony, Kalligram, 2011, 194–195.

[9] Lásd: Palotás, i. m. 114. ill. Kováč, i. m. 195.

[10] Itt kap jelentőséget Hodža október 30-ai esti érkezése és a deklaráció átírása, hiszen a változtatás ténye ismert volt, így a feltételezett záradék eltüntetése akár hiteles politikai érvként is működhetett.

utáni napon – Csehszlovákia szlovák részében rendkívüli állapot, ún. „vacuum iuris" lesz, megszűnik a cseh uralom közjogi alapja.[11] Tuka szerint ezt a „törvényüres" állapotot, csakis „a szlovák nemzet önrendelkezési jogának megvalósulása" szüntetheti meg. A cikk szerint a szlovák nemzetnek lehetősége és joga van arra, hogy ismét részt vegyen „a köztársaság másik feléhez való viszony kialakításában".[12] A szöveg ugyanakkor nem tér ki arra, hogy az önrendelkezési jog a teljes önállóságot vagy a köztársaságon belüli autonómiát jelenti.

Csehszlovákia megalakulásában Tuka cikke – ill. a Néppárt felfogása – szerint nagy szerepe volt a mártoni deklarációnak. Ebből a szempontból az 1918. október 28-ai prágai, ill. a külső és belső ellenállás más fontos eseményei és megállapodásai is a háttérbe szorultak. A szlovák önállóság, majd a köztársasághoz való csatlakozás a Turócszentmártonban összegyűlt Szlovák Nemzeti Tanács érdeme és döntése volt, amit csak az adott politikai szükséghelyzet magyaráz. A párt érvelésében a deklaráció által kihirdetett politikai rendszerváltás nem feltétlenül lezárt esemény, különösen a csehekhez való viszony szorul felülvizsgálatra. A Néppárt számára a szlovák politikai rendszerváltás központi eseménye a turócszentmártoni deklaráció Szlovák Nemzeti Tanács általi elfogadása volt. Ennek a dokumentumnak a részleges megváltoztatása jelenthette volna az önálló Szlovákia jövőjének megalapozását.

A tizedik évfordulóra készített cikk rövidtávú következményei jelentősek voltak. Tuka börtönbe került (bár hivatalosan nem emiatt, hanem a Magyarország érdekében történő kémkedés miatt), miközben a Néppárt elhagyta a kormányt. Ugyanakkor hosszabb távon a párt népszerűsége nem változott érdemben, mint ahogy viszonylag állandónak volt mondható a teljes korszakban: 1925-ben 23, 1929-ben 19, 1935-ben pedig 22 mandátumot szerzett a választásokon. Bár 1925-ben a Néppárt bizonyult a legerősebb pártnak Szlovákiában, ugyanakkor 1935-ben az Autonomista Blokkban induló párt csupán a szlovákiai szavazatok 30%-át gyűjtötte össze, miközben a centrista pártok 36%-ot szereztek.[13] Tuka írásának következményeit (a kormány elhagyása) látva feltételezhető, hogy a cikk célja éppen az volt, hogy a Néppárt lépéskényszerbe hozza a kormányt az autonómia erélyesebb követelésével, mert a kormányban való részvétel eredményei nem elégítették ki a pártot.

[11] Bencsik, i. m. 114.
[12] u. o.
[13] Palotás, i. m. 274–275. ill. 284–285.

Helyszíni emlékek Vavro Šrobár volt teljhatalmú szlovák minisztertől[14]

A szlovák politikai rendszerváltás értékelése nemcsak a Néppárt számára volt fontos, hanem a centrista politikusok[15] számára is. Vavro Šrobár, aki jelen volt Csehszlovákia kikiáltásánál Prágában 1918. október 28-án, 1928-ban jelentette meg emlékiratainak első kötetét, amelyben a csehszlovák hatalomváltás eseményeit dolgozta fel. Šrobár a csehszlovákizmus híve, a korszak egyik legismertebb szlovák politikusa volt.

Bár Šrobár – Tukához hasonlóan – szintén Csehszlovákia létrejöttének tizedik évfordulóján jelentette meg könyvét, a politikus narratívájában egészen máshogy jelennek meg az 1918-as események. Eltérő megítélése már a címben észrevehető (A felszabadított Szlovákia. Emlékek az 1918–20 közötti évekből), ahol nem egy kiragadott esemény kap központi szerepet, hanem egy hosszabb időszak. Šrobárnál a Köztársaság megalakítása, ill. a szlovákok csatlakozása nem köthető egy egyszeri alkalomhoz, hanem folyamatként jelenik meg. Emellett a szlovák részek felszabadítása elsősorban Prágának köszönhető, nem pedig a Szlovák Nemzeti Tanács vagy bármely más szlovák érdekképviseleti szerv hazai tevékenységének.

Természetesen már a megjelenési formája miatt sem lehet összehasonlítani Šrobár közel 500 oldalas könyvét Tuka rövid cikkével. Ugyanakkor Šrobár műve nemcsak terjedelme miatt tekinthető jóval szélesebb merítésűnek. A könyv nemcsak 1918 eseményeit meséli el kimerítően, de bemutatja a csehszlovák sorsközösség fontosabb múltbéli mérföldköveit is. Šrobár számára gyakorlatilag a Nagymorva Birodalom[16] jelentette az első csehszlovák államot, megítélése szerint az azt követő ezer évben is számos kapcsolat létezett a két nép között.[17] Bár – Tukához hasonlóan – Šrobárnál is megjelenik a nemzetek önrendelkezésére való hivatkozás,[18] számára a túlzott „magyarizáció", a „magyar imperializmus", ill. a demokratizálódás hiánya (általános választójog) hozta magával a Monarchia összeomlását, amely szükségessé tette az önálló állam létrehozását. Kimerítően foglalkozik a háborút megelőző magyar belpolitikai fejleményekkel, amelyek során szerinte rendre azok az irányzatok győztek,

---

[14] Šrobár, Vavro: Osvobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918–1920. Čin, Praha, 1928. (A felszabadított Szlovákia. Emlékek az 1918–20 közötti évekből)

[15] Azok a személyek és pártok tartoztak ide, akik Szlovákia különállását nem tekintették elérendő célnak vagy egyenesen károsnak ítélték meg azt. A centrista politikusok jellemzően valamely cseh párt szlovák tagozatának tagjaként politizáltak, ahogyan Šrobár és Milan Hodža is. Mindketten a cseh Agrárpárt – a korszak legerősebb formációja – tagjai voltak.

[16] A Csehszlovák Nemzeti Tanács tagjai is felhasználták a Nagymorva Birodalmat, mint történelmi előképet.

[17] Šrobár, i. m. 8.

[18] Šrobár, i. m. 15.

amelyek a magyar imperializmust képviselték (Kossuth Széchenyi ellenében, ill. Tisza Kálmán politikája). Kritikái megfogalmazásában szinte kizárólag Kristóffy József 1927-ben megjelent *Magyarország kálváriája* című könyvére támaszkodik, művének első része ez alapján mutatja be a háború előtti Magyarországot.[19]

Šrobár számára a Monarchia – elsősorban magyar – nemzetiségi elnyomása megakadályozta a belső ellenállás kibontakozását, ezért a cseh és a szlovák lakosság kisebb szerepet játszott a birodalom felbomlasztásában. Az ország megalakulása – bár elismeri a belső fejleményeket – elsősorban az emigráció tevékenységének köszönhető.[20]

Témánk szempontjából ugyanakkor elsődleges fontosságú, hogy Šrobár hogyan látta az 1918-as hazai eseményeket. A szerző számára a szlovák területek legfontosabb eseménye a május 1-jei liptószentmiklósi kiáltvány volt. Véleménye szerint ez volt az első egyértelmű szlovák kifejezése annak, hogy népe a csehekkel együtt akar tartani.[21] Nem meglepő, hogy Šrobár kiemelkedő jelentőségűnek mutatja be a kiáltványt, hiszen maga is aláírta azt, miközben a mártoni deklaráció elfogadásakor október 30-án nem volt jelen. Ehelyett Ferdiš Juriga október 19-ei parlamenti felszólalását idézi fel könyvében, amelyben a politikus bejelentette a szlovákok elszakadását Magyarországtól.[22]

Šrobárnak az egyes nyilatkozatok és deklarációk csak Csehszlovákia megalakulása elvi alapjainak lerakása miatt fontosak. Gondolatainak lényegi részét – ahogyan azt könyvének címe is kifejezi – az ország létrejöttének gyakorlati megvalósítása jelenti. Šrobár számára ebben az időben egyesülnek a külföldi és csehországi, valamint a szlovák belpolitikai események, amelyeket lényegében saját maga köt össze.

Véleménye szerint, annak ellenére, hogy a szlovákok távolodni akartak Budapesttől, a politikai vezetőknek nem volt tervük sem a Monarchia győzelme, sem a veresége esetére. Šrobár az október 28-ai prágai eseményeket követően visszatért Szlovákiába, hogy ott is kiharcolja a függetlenséget. Valójában ekkor kezdődik az ország létrehozásának gyakorlati véghezvitele: Šrobár ideiglenes kormányt alakít Szlovákiában, majd teljhatalmú miniszterként felel az országrészért, miközben északnyugat felől cseh katonák érkeztek Magyarország területére.[23] Célja, hogy a cseh katonákkal felszabadítsa Szlovákiát, magyar politikusokkal egyáltalán nem kíván tárgyalni.[24] A szerző részletesen bemutatja, hogy november második felében

[19] Šrobár, i. m. 19–96.

[20] Šrobár, i. m. 97. A szerző számára a nemzetiségi elnyomás megakadályozta ugyan a hazai politikai mozgalmak kialakulását, összességében mégis erősítette az önálló állam megalakításának igényét.

[21] Šrobár, i. m. 109.

[22] Šrobár, i. m. 110.

[23] Šrobár, i. m. 185–215.

[24] Ez a későbbiekben majd Hodža tevékenysége miatt lesz fontos.

milyen területeket foglaltak el, ill. milyen helyi mozgalmak támogatták, amikor Šrobár a szlovák ügyekért felelős teljhatalmú miniszter volt.[25]

Šrobár élesen kikel azokkal a szlovákokkal szemben, akik Magyarországot támogatták vagy egy mérsékeltebb hozzáállást tanúsítottak az országgal szemben. A szerző kritikáját Milan Hodža sem kerülhette el. A könyv szerint a későbbi miniszterelnök mindvégig kitartott a Monarchia mellett, a csehszlovák alternatívát nem meggyőződésből támogatta.[26] A liptószentmiklósi kiáltványról szóló részben is kiemeli, hogy Hodža nem volt jelen annak aláírásakor. A későbbi miniszterelnök legnagyobb hibája az volt, hogy a magyarokkal tárgyalásokat folytatott november végén és december elején, miután a magyar katonaság visszaverte a cseh támadásokat az ország északnyugati területein.

Šrobár művének további részében bemutatja az ország létrehozásában szerepet játszó legfontosabb tetteit[27], amelyek ugyanakkor csupán 1918-ra vonatkoznak. A későbbi időszakra (1919–1920) vonatkozó írásokat a második kötetben kívánta bemutatni, amit azonban csak 2005-ben (!) adtak ki.[28]

Šrobár – Tukával ellentétben – valóban meghatározó szerepet játszott az ország létrehozásában, így művében ki tudta használni, hogy többször is az események középpontjában volt. Narratívájában a (cseh)szlovák politikai rendszerváltás elkerülhetetlen volt, de létrehozása hosszú időt vett igénybe, több jelentősebb állomással. A szerzőnek nem volt célja egy pártpolitikai program megfogalmazása, inkább saját történelemszemléletét és politikai beállítottságát kívánta bemutatni. Šrobár érezhetően nem értett egyet a húszas évek végének politikai folyamataival; könyve alapján ekkoriban olyan emberek kerültek előtérbe, akiket ő maga negatívan ítélt meg.

[25] Šrobár, i. m. 227–260.
[26] Šrobár, i. m. 96. ill. 299–328.
[27] Šrobár, i. m. 329–467.
[28] Oslobodené Slovensko. Pamäti z rokov 1918-1920. Druhý zväzok pamätí Vavra Šrobára zachytáva jeho politickú činnosť v rozpätí rokov 1918 až 1920. AEP-Academic Electronic Press, 2005.

Milan Hodža válasza: a politikus, aki mindent megtett hazája függetlenségéért[29]

A volt teljhatalmú miniszter a legélesebben Milan Hodža 1918-as tevékenységét kritizálta, ami nem is maradt megválaszolatlanul. A *Slovenský Denník*[30] szerkesztősége 1929-ben jelentette meg dokumentumgyűjteményét, amelyben összegyűjtötték Hodža korábbi cikkeit, tanulmányait, ill. előadásait (jellemzően 1928-ból). A későbbi miniszterelnök írásai – Šrobárhoz hasonlóan – számos eredeti dokumentumot (levelek, táviratok) is tartalmaztak. A könyvet kiadó szerkesztőség szerint a dokumentumgyűjtemény megjelentetésének legfőbb indokai a Hodžát ért folyamatos támadások voltak. Hodža összegyűjtött műveiben ezekre válaszolt, amelynek köszönhetően képet kaphatunk saját elképzeléseiről is az 1918-as politikai átalakulást illetően.

A könyv alcíme, „Dr. Milan Hodža tárgyalásairól szóló dokumentumgyűjtemény, amelyeket a csehszlovák kormány megbízottjaként folytatott a Károlyi-kormánnyal 1918 novemberében és decemberében, annak érdekében, hogy a magyar katonaság elhagyja Szlovákia területét". Tulajdonképpen már az alcímből is „kihallatszik", hogy Hodža könyve a Šrobár által felvetett vádakra válaszol. A volt teljhatalmú miniszter nevét a bevezetőben még nem említve kiemeli az őt ért támadáskat. Később az egyes dokumentumokban már kifejezetten Šrobárt megnevezve válaszol a „vádakra".

A könyv bevezetője a kiadás megindoklása mellett kifejti, hogy Hodža 1918. novemberi és decemberi budapesti tárgyalásai milyen jelentősek voltak, hiszen éppen ezeknek köszönhetően valósulhatott meg Csehszlovákia megalakulása a szlovák területeken. A dokumentumgyűjtemény érvelése szerint bár több 1918-as esemény is megalapozta Szlovákia létrejöttét (májusi deklaráció, Ferdiš Juriga parlamenti felszólalása, mártoni deklaráció), a gyakorlati hatalomváltás helyzete egészen más volt a cseh és morva területeken, mint Magyarországon.[31] Szerinte a Šrobárékkal megalakult szlovák kormány csak a szlovák területek nyugati sávját birtokolta, tovább nem tudott haladni a magyar katonai és közigazgatási jelenlét miatt.[32]

---

[29] Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918. Dokumentárny výklad o jednaniach Milana Hodžu ako čs. splnomocnenca s Károlyiho maďarskou vládou v listopade a prosinci 1918 o ústup maďarských vojsk zo Slovenska. Bratislava, Nákladom Redakcie Slovenského Denníka, 1929. [Szlovák elválás a magyaroktól 1918-ban. Dr. Milan Hodža tárgyalásairól szóló dokumentumgyűjtemény, amelyeket a csehszlovák kormány megbízottjaként folytatott a Károlyi-kormánnyal 1918 novemberében és decemberében, annak érdekében, hogy a magyar katonaság elhagyja Szlovákia területét.])

[30] A *Slovenský Denník* az Agrárpárt szlovákiai lapja volt, amelyet 1918–1938 között adtak ki Rózsahegyen, majd Pozsonyban.

[31] Hodža, i. m. 13.

[32] Hodža, i. m. 14–15.

Az ország megalakulása szempontjából Hodža számára a kulcsdátum 1918. december 6. Ekkor sikerült megegyeznie a magyar honvédelmi miniszterrel[33] a demarkációs vonal kijelöléséről, amivel meg tudta akadályozni, hogy magyar közigazgatási felügyelet alatt népszavazást tarthassanak a szlovákok lakta területek hovatartozásáról. Mindezt úgy, hogy megfelelő méretű haderő nem állt rendelkezésre, mert az itáliai csehszlovák légió hazaérkezésére még várni kellett, miközben a csehországi alakulatok önmagukban kevesek voltak a terület elfoglalásához.[34] Hodža szerint később a megegyezés érvényességét magyar és csehszlovák oldalról is kétségbe vonták, mégis ez a megegyezés játszott meghatározó szerepet a szlovák területek elszakadásában.[35] A könyv további részei is leginkább ezt a témát járják körül. Ez döntő kérdésnek számított Hodža számára, hiszen a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásait többen is ellenezték (Beneš is), amiért Prága november végén dezavuálta is őt, azaz intézkedéseit és tárgyalásait érvénytelenítette. Ennek köszönhető, hogy Hodža dokumentumgyűjteményének nagy részében a tárgyalások jogalapját és szükségszerűségét emeli ki.

Éppen ezért művének első nagy egysége Hodža 1918-as budapesti tárgyalásait mutatja be részletesen, pontosan kifejtve a megelőző politikai-katonai szituációt. Először a szlovák helyzetet vázolja fel,[36] amely „máshogy látszik Párizsból, Prágából és Budapestről is". Hodža ismerteti Beneš álláspontját is, aki szerint nem szabad Károlyiékkal tárgyalni, mert az csak erősíti a kormány nemzetközi elfogadottságát, holott a belgrádi konvenció nem rendelkezett az északi területekről. A későbbi külügyminiszter és államfő álláspontját Karel Kramář csehszlovák miniszterelnök véleményének bemutatásán keresztül próbálja tompítani, akinek szemszögéből kézzelfoghatóbb volt a probléma, hogy a magyar katonaság visszaverte a kisebb cseh támadásokat a nyugati területekről (november 15.).[37]

Hodža legfőbb érve a tárgyalások megkezdésére tehát a magyar katonaság jelenléte és létszámfölénye, valamint a Károlyi-kormány terve volt, miszerint a magyar adminisztráció fennhatósága alatt kívántak népszavazást tartani a területen.[38] Hodža fontosnak tartja kiemelni, hogy a magyar oldal felé csakis úgy tudta elképzelni a tárgyalásokat, ha azoknak Magyarország integritása nem lesz alapja. Saját dezavuálását azzal magyarázta, hogy a sajtó félrevezette a prágai kormányt, ami így rossz

[33] Bartha Albert (1877–1960), aki 1918. november 9. és december 12. között volt Magyarország hadügyminisztere.
[34] Hodža, i. m. 15.
[35] Hodža, i. m. 16.
[36] Hodža, i. m. 21–24.
[37] Hodža, i. m. 22–23. Éppen ezekről a csehszlovák támadásokról írt Šrobár.
[38] Hodža, i. m. 35.

következtetéseket vont le a budapesti képviselet tevékenységéből. Végül Hodža december 1-jén kapta meg a táviratot, amelyben megfosztották őt a további tárgyalások lehetőségétől[39], további tárgyalásait nem hivatalosan folytatta tovább.[40] A szerző ekkor még tovább részletezi budapesti tartózkodásának dilemmáit. Bár az Antant már korábban (1918 nyarán) elismerte szövetséges hadseregnek a csehszlovák hadsereget, ugyanakkor továbbra sem jelöltek ki határokat, amelyet elfoglalhattak volna.[41] Mivel Párizsból nem jött utasítás a demarkációs vonal kijelölésére, Hodža úgy érezte, nem várhat tovább. Véleménye szerint legalább egy ideiglenes vonalat muszáj volt meghatározni. Értékelése szerint a december 6-án véglegesített demarkációs vonal sikeres volt, hiszen szinte a jövőbeli Szlovákia egész területéről kivonatta a magyar katonaságot.[42]

Ennek ellenére Hodža kiemeli, hogy a demarkációs vonal nem lehetett az új határok alapja. Összességében a későbbi miniszterelnök nem tagadja, hogy tárgyalt volna a magyar kormánnyal, amit Šrobár minden körülmények között elvetett. Éppen ellenkezőleg, Hodža véleménye szerint ezeknek a tárgyalásoknak köszönhetően hagyták el a magyar katonák az északi területeket akkor, amikor a belgrádi konvenció nem terjedt ki a szlovákok által lakott vármegyékre.

Összegzés – az értékelések jellege a politikai rendszerváltás 10. évfordulóján

Az 1918-as szlovák hatalomváltás tizedik évfordulóján több reflexió is megjelent szlovák politikusok tollából. Ezek a művek a politikusok vagy pártjaik céljait szolgálták, a saját politikájuk alátámasztására születtek. Ennek köszönhetően, bár teljes narratívák képződtek, ezek szelektív módon gyűjtötték össze és értelmezték a tíz évvel azelőtti eseményeket. Bár mind a három ismertetett mű valódi eseményekre és dokumentumokra támaszkodik, interpretációjuk igencsak szubjektív és egyoldalú. Egységes szemlélet még az egy politikai oldalhoz köthető politikusok (Šrobár, Hodža) között sem alakult ki.

Bár Tuka cikke is a tíz évvel azelőtti eseményeket mutatja be, valójában művében a jövőre vonatkozó politikai lépéseket mutatja be. Ezzel szemben Šrobár felvázolja a csehszlovák államiság történelmi gyökereit, ismerteti Magyarország dualizmus-kori nemzetiségi politikáját, majd részletesen bemutatja az 1918-as eseményeket. Ezek között szinte kizárólag csak azoknak az eseményeknek tulajdonít fontosságot,

[39] Hodža, i. m. 52.
[40] Hodža, i. m. 56–57.
[41] Hodža, i. m. 57.
[42] Hodža, i. m. 64.

amelyekben saját maga is részt vett vagy politikájához közel állónak gondolt. Bár terjedelemben a Hodžáról szóló könyv Šrobáréhoz áll közelebb, témájában a legszűkebb keresztmetszetet adja az 1918-as eseményekről. Ilyen szempontból a mártoni deklaráció sem kap központi szerepet, holott éppen Hodža volt az, aki a prágai események hírét elvitte Turócszentmártonba.

A két centrista politikus könyvében jól látszik, hogy műveik politikai életpályájuk egy kifejezett szakaszához kötődnek. Šrobár számára a húszas évek egyértelműen politikai jelentőségének csökkenését hozták, így könyvével korábbi teljesítményét próbálja előtérbe állítani, amin egy bizonyos mértékű sértettség is érezhető. Hodža éppen a Šrobár által felvetett vádakra válaszol dokumentumgyűjteményében, amelyben magyarázatot próbál nyújtani 1918. novemberi és decemberi budapesti tárgyalásaihoz.

A több politikai oldalról is bemutatott rendszerváltás az 1918-as események fontosságát támasztotta alá, ugyanakkor nem alakult ki egységes narratíva a hatalomváltást illetően. Míg Tuka az 1918-as turócszentmártoni deklarációt és a Szlovák Nemzeti Tanács döntését állította a középpontba, addig Šrobár a külföldi csehszlovák ellenállást, Prága katonai segítségét és a magyar elnyomást hangsúlyozta, miközben Hodža a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokat és a sikeres gyakorlati lépéseket emelte ki. Utóbbi két szerző esetében elsődleges fontosságú saját politikai tevékenységük, hiszen mindkettőjüknél az az esemény kap központi szerepet, amelyben maguk is részt vettek.

SZALAY GÁBOR

Timothy Snyder véres övezete. A holokauszt 21. századi (át)értelmezése?

Timothy Snyder és párhuzamos valóságai

Timothy Snyder amerikai történész, aki munkásságában elsősorban Kelet-Európa történetével és a holokauszttal foglalkozik. A Brown Universityn diplomázott, majd 1995-ben Oxfordban doktorált. Kutatásokat folytatott Párizsban, Bécsben és Varsóban. Jelenleg a Yale történészprofesszora. Számos könyvet írt, melyekből háromnak már a magyar kiadása is megjelent. Ezen művei: *Véres övezet* (2012), *A vörös herceg – egy Habsburg főherceg titkos életei* (2015), és a *Fekete föld* (2016).[1]

Jelen tanulmány a *Véres övezet* és − kisebb részben − a *Fekete föld* című munkáival foglalkozik bővebben, mivel ezen műveiből ismerhetjük meg történészi koncepciójának alapvetéseit, a holokauszthoz, és egyáltalán a 20. század első felének eseményeihez való viszonyulását. Minderre azért van szükség, mert Magyarországon eddig, nyugodtan mondhatjuk, elkerülte a történész szakma figyelmét; és nemcsak hazai reflexiója hiányzik Snyder műveinek, de még bővebb szakmai ismertetésével sem találkozhatunk, leszámítva a nyomtatott és elektronikus sajtó különböző felületein megjelent kisebb ismertetőket. Ezzel szemben külföldön több recenzió is napvilágra került a szerző munkásságát illetően.[2] Jelen tanulmányban tehát nem egy

---

[1] Snyder tanulmányairól, tudományos előmeneteléről, valamint az eddig megjelent könyveiről, publikációiról és az azokért kapott elismerésekről lásd a Yale honlapján elérhető CV-jét: http://history.yale.edu/sites/default/files/CV/complete_cv_with_links.pdf. (utolsó megtekintés: 2016.01.10.)

[2] A teljesség igénye nélkül csak néhányat említenék. A *Véres övezet*-ről:

Neal Aschersontól: https://www.theguardian.com/books/2010/oct/09/bloodlands-stalin-timothy-snyder-review. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Anne Applebaumtól: http://www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/.(utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Joshua Rubensteintől: http://www.nytimes.com/2010/11/28/books/review/Rubenstein-t.html. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Richard J. Evanstől: https://www.lrb.co.uk/v32/n21/richard-j-evans/who-remembers-the-poles. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Sönke Neitzeltől: http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/buecher/rezensionen/sachbuch/timothy-snyder-bloodlands-im-kerngebiet-des-todes-11630096.html. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.).

A *Fekete föld*-ről:

Richard J. Evanstől: https://www.theguardian.com/books/2015/sep/10/black-earth-holocaust-as-history-timothy-snyder-review. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

újabb figyelemfelkeltő anyag létrehozására törekszünk, hanem a snyderi koncepció néhány elemére reflektálnánk és hívnánk fel a figyelmet.

Az első gondolat, ami felvetődik a könyvek elolvasása után, hogy mintha Snyder célja – akarva vagy akaratlanul – párhuzamos valóságok létrehozása lenne. Ezen valóságok adott esetben nemcsak a két kötetet állítják szembe egymással, hanem akár egy fejezeten belül is ellentmondásokat szülnek. Erre elöljáróban csak egy kiragadott példát hoznék. A szerző a *Véres övezet* elején fogalmazza meg azt a kijelentését, miszerint Hitlert a többi német nacionalistától az különbözteti meg, hogy szerinte a németek Németországon belüli egyesítését és Lengyelország feletti uralmát további lépéseknek kell követnie. Ez pedig az európai zsidóság megsemmisítése és a Szovjetunió elpusztítása.[3] E kijelentéssel nem lehet vitatkozni, azonban a szerző következő fejtegetései olyan zavart kelthetnek az olvasóban, amely nemhogy a laikus érdeklődőt, de még a történészt is megtréfálhatja. A többi fejezetben ugyanis próbálja részleteiben feltárni, hogyan jutott el a náci politika a végső megoldás megvalósításának realizálásáig. Eközben, talán a különböző részletekben történő eltévedés okán, arra a következtetésre engedi jutni az olvasót, mintha a zsidók tömeges kiirtásának gondolata csak azon események bekövetkezte után – vagyis 1941 második felében − született volna meg, melyekből Hitler maga is láthatta az addig sikeres menetelés megtorpanását.[4] Ez, mint tudjuk, tévedés, elég csak az először 1925-ben kiadott *Mein Kampf*-ban megfogalmazott hitleri gondolatokra hivatkoznunk.[5]

Erisz almája

Jóllehet az amerikai történész munkái mindig nagy visszhangot váltanak ki, narratívája egyes kiindulópontjainak sarokkövei szilárdan állnak. Helyesen méri fel, hogy a II. világháborút és a holokausztot az I. világháborúig, ill. az azt lezáró békeszerződésekig kell visszavezetni. Megállapítása szerint a nagy háború feldúlta az integrált globális gazdaságot, a korabeli ember pedig soha többé nem tapasztalhatott akkora prosperitást, nem ismerhetett meg hasonló szabadkereskedelmi létet, mint a

---

Michael R. Marrustól: https://www.nytimes.com/2015/09/06/books/review/timothy-snyders-black-earth.html?_r=0. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Adam Gopniktól: http://www.newyorker.com/magazine/2015/09/21/blood-and-soil. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Michael Wildttől: http://www.sueddeutsche.de/politik/geschichte-des-holocaust-ausschnitt-der-wirklichkeit-1.2688311. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.).

[3] Snyder, Timothy: Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában. Budapest, Park Könyvkiadó, 2012. 32.

[4] u. o. 223.

[5] A holokauszt *Mein Kampf*-ból történő levezetéséről teljes szakmai egyetértés nincs, azonban az nem lehet érv, hogy konkrétan nincs leírva benne a zsidók kiirtása, hiszen később sem találunk egyetlen olyan Hitler által szignózott parancsot sem, amelyben konkrét parancsot adna a zsidók elpusztítására.

„boldog békeidőkben". Az európai polgárháború,[6] vagy ahogy újabban a centenáriumi megemlékezések alatt is elhangzott, európai testvérháború[7] a kapitalizmus rendjét is felbomlasztotta, és meggyengítette a nagy birodalmakat.

A szerző nagy hangsúlyt fektet a békeszerződések ismertetése során, valamint a *Véres övezet* és a *Fekete föld* egészét nézve is Lengyelország szerepére.[8] Már a lengyel–szovjet háborút és az 1921-es rigai békeszerződést is részletesen tárgyalja, annak későbbi hatásait is előrevetítve. Helyesen állapítja meg, hogy az első világháború után (újra) létrejövő Lengyelország megváltoztatta a kelet-európai hatalmi egyensúlyt abban az értelemben, miszerint ahhoz nem volt elég nagy, hogy nagyhatalom legyen, ahhoz viszont igen, hogy minden terjeszkedni kívánó nagyhatalomnak gondot okozzon.[9] A lengyel államiság azonban olyan területen jött létre, amelynek állaga, mint később kiderült, eléggé cseppfolyós. Nyugati határait az antant rendezte, keleten pedig a szovjetekkel vívott háború alakította ki.[10] Ennek következtében soknemzetiségű országgá vált, népessége ugyanis 5 millió ukránnal, 3 millió zsidóval, 1 millió fehérorosszal és 0,5-1 millió némettel gyarapodott – ahogyan azt Snyder is írja.[11] Lengyelországnak tehát már a puszta létezése is problémát okozott Európa két kontinentális nagyhatalma számára, egyúttal ütközőpontot is jelentett Németország és a Szovjetunió között. Ezen körülmények miatt a régi-új Lengyelország létének ünneplésére nem sok ideje maradt a lengyeleknek, hiszen maximális fordulatszámon működő diplomáciai gépezetre volt szükségük, hogy kellő távolságot tartsanak a két nagyhatalomtól – több-kevesebb sikerrel.

---

[6] Az I. világháborúhoz, valamint a békeszerződések következményeihez térképekkel gazdagítva lásd: Taylor, A. J. P.: Az első világháború képes krónikája. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, valamint Keynes, John Maynard: A békeszerződés gazdasági következményei. Budapest. Európa Könyvkiadó, 2000. (Memoria Mundi sorozat)

[7] Testvérháborúként jelenik meg a centenáriumi megemlékezéseket beharangozó nemzetközi konferenciáról megjelent könyv címében is: Európai testvérháború. Markó György – Schmidt Mária (szerk.) Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014.

[8] Lengyelország ilyetén előtérbe helyezése nem egyedülálló a 20. század eseményeinek tárgyalása során, hiszen az úgymond nyugati történetírásban elterjedt módszer a lengyel tényező „túlhangsúlyozása". Ezzel szemben a térség többi országa − balti országok, Románia, Bulgária, Magyarország, vagy akár Moldova (melynek története már önmagában megérdemelné, hogy önállóan foglalkozzunk vele) − kevésbé foglalkoztatja a nyugati, de legalábbis az angolszász történészeket. Elgondolkodtató, hogy míg egy brit történész, Norman Davies tollából már 1979-ben megszületett egy széles körben ismert, ezeroldalas monográfia Lengyelország történetéről, addig ugyanez nem mondható el a többi említett országról.

[9] Snyder, i. m. 2012, 28.

[10] Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001. (História Könyvtár. Monográfiák. 16.) 220.

[11] Snyder, i. m. 2012, 29.

”Sátáni paktum” vagy szükségszerű megállapodás?

A geopolitikai helyzet az 1930-as években tovább fokozódott Hitler hatalomra kerülésével. A szerző ezen évtized történéseinek tárgyalásával ingoványos talajra lép, és néha mintha bele is süppedne. A *Fekete föld* és a *Véres övezet* ugyanis azt a benyomást kelt(het)i az olvasóban, mintha Snyder koncepciójában Lengyelország kizárólag arra predesztináltatott volna, hogy az áldozat szerepét töltse be a két totalitariánus Góliát, a náci Németország és a Szovjetunió markaitól szorongatva. Így jut el aztán arra a következtetésre, miszerint a két totális hatalom a gonosz szövetségének 1939. augusztus 23-án megkötött paktumában leírtaknak megfelelően megsemmisíti a tehetetlen és védtelen Lengyelországot, s felosztja egymás között Kelet-Európát.[12] Ez a konklúzió azonban – ahogy Snydernél sajnos számos esetben történik – túlságosan leegyszerűsítő és homályos, így némi „finomhangolásra” szorul.

Először is nézzük meg milyen is volt a nemzetközi helyzet a paktum megkötése körüli időszakban! Hitler hatalomra kerülése után a Komintern VII. kongresszusa meghirdette a népfrontpolitikát, vagyis Európa kommunista pártjai engedélyt kaptak, hogy a szociáldemokratákkal összefogjanak a nemzetiszocializmus terjeszkedésének megállítása érdekében.[13] Ennek megvalósult példája Franciaországban a Léon Blum vezette kormány volt.[14] Azonban a népfrontpolitika sem volt alkalmas eszköz arra, hogy 1938 tavaszán gátat szabjon Ausztria Németország általi bekebelezésének, sőt 1938 szeptemberében Csehszlovákia feldarabolásának a Szudéta-krízis során, melyhez a müncheni egyezménnyel – vagy ahogyan gyakran nevezik: a „müncheni árulással” – hozzájárult Chamberlain brit és Daladier francia miniszterelnök, valamint Mussolini is. Snyder viszont a tárgyalt két művében nem igazán boncolgatja ezen egyezmény előzményeit és főleg nem következményeit, ill. a francia és a brit kormány felelősségét – vagy inkább felelőtlenségét – sem elemzi részleteiben.[15]

---

[12] Bővebben lásd a két könyv egy-egy konkrét fejezetét: Snyder, i. m. 2012. „Nemzetiségi terror” c. fejezete (117–149.), még inkább „Molotov és Ribbentrop Európája” c. fejezete (149–187.); illetve Snyder, T.: Fekete föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő. Budapest, XXI. Század Kiadó, 2016. „Berlin, Varsó, Moszkva” c. fejezete (52–86.)

[13] A népfrontpolitikáról lásd: Harsányi Iván: A Népfront – hetven év távolából. Eszmélet. 18. évf. (2006) 70. sz.

[14] A francia népfrontról bővebben lásd: A Népfront Franciaországban, 1934–1938: tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok. Harsányi Iván – Jemnitz János – Moharos Éva (szerk.). Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1995.

[15] A müncheni egyezményről, illetve a hozzá vezető eseményekről és következményeiről egyébként bő egy éve jelent meg magyarul David Fabernek, a korábbi brit konzervatív miniszterelnöknek, Harold Macmillan unokájának egy vaskos kötete: Faber, David: München – A megbékélési politika válsága, 1938. Budapest, Park Kiadó, 2015.; illetve l.: München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok. Szerk.: Harsányi Iván – Jemnitz János – Székely Gábor. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

(A britek és a franciák tétlenségét mindössze két mondattal elintézi. Eszerint Lengyelország magányosan harcolt, Nagy-Britannia és Franciaország pedig hadat üzent ugyan Németországnak, de a német hadjárat alatt nem kezdeményezett semmilyen jelentős katonai akciót.)[16] Ezt követően 1939 márciusában Franco tábornok bevonult Madridba, véget vetve ezzel a három évig tartó polgárháborúnak, ami a köztársaságiak bukását hozta magával.[17]

Összegezve elmondhatjuk, hogy ha Sztálin és a szovjet vezetés körülnézett 1939 nyarán, akkor azt láthatta, hogy a Rajna-vidék 1936-os remilitarizálása után, a megbékélési politika jegyében a britek és a franciák képesek voltak feláldozni Ausztriát és Csehszlovákiát, valamint lényegében szabad kezet adtak Hitlernek Délkelet-Európában. Ezt tetézte még a lengyelek hajthatatlansága – élükön a Piłsudski eszmeiségét követő Józef Beck külügyminiszterrel –, miszerint a Szovjetunióval nem kell különösebben tárgyalni, jobb egyenlő távolságot tartani a két szomszédos nagyhatalomtól.[18] Ilyen nemzetközi környezetben fordulhatott elő, hogy Sztálin arra a megállapításra jutott, vagy szerződést köt a náci Németországgal, vagy rövid időn belül egy háború kellős közepén találja magát egy olyan Vörös Hadsereggel, mely még ki sem heverte Tuhacsevszkij és társai likvidálását, valamint a nyugati „baráti" országok sem biztos, hogy a segítségére sietnek. Mindezt mérlegelve kell tehát az 1939. augusztus 23-án megkötött egyezményről beszélnünk, kerülve a szélsőségen leegyszerűsítő magyarázatokat és a kérdés ideologizálását, aminek sajnos az amerikai történész sem tudott maradéktalanul eleget tenni.[19]

A *Véres övezet* földrajzi fogalma és kritériumai

Érdemes elidőznünk amellett is, mit tekint Snyder „véres övezetnek". Ha röviden akarnánk a *Véres övezet*-et, sőt a *Fekete föld*-et is jellemezni, azt mondhatnánk, hogy azok egyetlen cél érdekében íródtak, hogy igazolják a szerző elképzelését egy általa megalkotott koncepció, és földrajzi térségeket összekapcsoló fogalom létezéséről, ill.

---

[16] Snyder, i. m. 2012, 149.

[17] A spanyol polgárháborúról l.: Preston, Paul: The Spanish Civil War. Reaction, Revolution and Revenge c. könyvét. (London, HarperCollins, 2006)

[18] Krausz Tamás: Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Előadások, esszék és tanulmányok. Budapest, Russica Pannonicana, 2011. (Ruszisztikai Könyvek XXXIII.) 112.

[19] A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésének 70. évfordulója kapcsán Magyarországon is kibontakozott egyfajta vita, ehhez l. pl.: Mitrovits Miklós: Egy paktum furcsa évfordulója. Élet és Irodalom. 53.. évf. (2009) 36. sz..; Ungváry Krisztián: Egy paktumról. Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 38. sz; illetve Karsai László: Időutazás Hitlerrel, Sztálinnal és Trockijjal. Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 40. sz.; Sz. Bíró Zoltán: Érvek és paktumok. Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 41. sz. A vitáról jó összefoglalót és további érveket nyújt Székely Gábor: Egy vita margójára. Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 43. sz.

annak legitimálásáról. Az amerikai történész a „véres övezet" fogalmával azokat a területeket szándékozik jelölni, amelyek 1933 és 1945 között egy-egy időszakban mind a német, mind a szovjet rendőri hatalomnak és a vele járó tömeggyilkossági politikának alá voltak vetve. Ezek a területek nagyjából megfelelnek azoknak a helyszíneknek, ahol a németek 1941 és 1945 között zsidókat öltek.[20] Ezzel az értelmezéssel azonban céljával ellentétben nem egy alapot hoz létre, amiből aztán logikusan ki tud bontakozni egy egész, ami akár egy újfajta megközelítéssel és tények hozzáadásával gazdagíthatná is a történelemkutatás adott területét. Nem. Definíciója ugyanis azt sugallja, mintha a 20. századot meghatározó két rendszer, a náci és a szovjet típusú azonos lenne. Ezzel pedig elvezet bennünket az örök vitához az arendti totalitárius rendszerekről, amely munkára egyébként Snyder előszeretettel hivatkozik mindkét könyvében.[21] Manapság egyébként azt is sokan elfelejtik, hogy Arendt a hitlerizmus és a sztálinizmus között vont párhuzamot (ami már a megjelenés évét nézve is egyértelmű), a hruscsovi és a brezsnyevi éráról már más elképzelései voltak. Vagyis a nácizmus és az egész államszocialista rendszer között vélt párhuzam teljességgel fals, még a németországi születésű amerikai filozófus értelmezésében is.

Bár a fenti meghatározás is eléggé homályos, a „véres övezet" földrajzi határainak kijelölésére tett kísérlete csak még inkább összezavarja az olvasót. A Yale professzora ugyanis elgondolkodik azon, hogy még milyen országokat is sorolhatna be az általa létrehozott kategóriába. Magyarország esetében szerinte azért beszélhetnénk a „véres övezetbe" való sorolásáról, mert igaz ugyan hogy eleinte a németekkel szövetségben harcolt a háborúban, de később a németek megszállták az országot, utána pedig a szovjetek foglalták el. Itt egyrészt megint csak megmutatkozik a nyugati történészek Lengyelország-központúsága Kelet-Európát illetően, a térség többi országára vonatkozó megfelelő ismeret hiánya mellett. Másrészt Snyder ismét a leegyszerűsítés módszerét használja, talán bele sem gondolva az olyan fogalmak definíciójába, mint háborús szövetséges és megszállás. Azért, hogy ennek fontosságát megértsük, nem is kell messzebbre mennünk Magyarországnál. Elég csak felhívnunk a figyelmet arra, milyen éles viták, sőt az értelmes, tudományos diskurzus helyett sajnálatos módon már egymás mellett való elbeszélés zajlik a témában Magyarországon a közvéleményben, valamint történészi körökben is.[22]

---

[20] Snyder, i. m. 2012, 469.

[21] Hanna Arendt *The Origins of Totalitarianism* c. munkája először 1951-ben jelent meg az Egyesült Államokban, amit aztán 1958-ban kiegészített újabb gondolataival. Magyarul csak 1992-ben, az Európa Kiadó gondozásában látott napvilágot, *A totalitarizmus gyökerei* címmel. Arendt, H.: A totalitarizmus gyökerei. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992.

[22] A felszabadulás vagy megszállás kérdéséről szóló vita szinte minden évforduló alkalmával a felszínre tör, de még a témával kapcsolatos publikációk, könyvek megjelenése során is. Ehhez l.:

Románia véres övezethez való tartozásán is elmélkedik a szerző, mivel az ország zsidóságának számottevő része elpusztult, és a szovjetek is megszállták a háború végén. Snyder azonban – tegyük hozzá: helyesen – „elhessegeti" ezt a gondolatot, mivel, ahogy ő is írja, keleti szomszédunk inkább nevezhető a náci Németország szövetségesének, mint a német agresszió áldozatának, valamint zsidóságának kiirtásáért is inkább maguk a románok a felelősek, semmint a náci halálosztagok. Jugoszlávia esetében ellenben ismét elrugaszkodik a valóságtól és a szakmaiatlanság útjára lép amikor leírja, miért is nem tartozhat az a „véres övezetbe", mondván Jugoszláviát nem szállta meg a Szovjetunió és – bár a holokauszt és a tömeges megtorlások is sújtották polgárait – az ottani zsidóság csekély számú volt.[23]

Ez a gondolatmenet súlyos kérdéseket vet föl. Először is szembemegy egész koncepciójával és azon keretekkel, melyeket önnönmaga állított fel, amikor érvelésének bizonyításához tulajdonképpen negligálja Jugoszlávia nem zsidó lakosságát. Hiszen ezzel azt állítja, csak akkor tartozhat egy adott ország a „véres övezetbe", ha annak számottevő zsidó lakosságát kiirtották a háború alatt. Jugoszlávia pedig, bár 20. századi története során − a délszláv háborúkat leszámítva – a legnagyobb emberi és anyagi veszteségeket szenvedte el, „csak" néhány zsidó polgárát vesztette el.[24] Másrészt − továbbra is a számoknál maradva − felvetődik a kérdés: hol van a határ, ami fölött azt mondhatjuk, hogy hatalmas veszteségei voltak egy országnak, az alatt viszont csak kisebb-nagyobb áldozatot hozott? Tízezer, százezer, vagy egymillió, és ha eggyel több, vagy kevesebb már másik kategória? Szakmailag – és természetesen emberileg – értelmezhetetlen, sőt mondhatjuk felháborító ez az álláspont. Az már egy másik kérdés, hogy nyilvánvalóan mélyebb társadalmi, gazdasági hatásai voltak a háborúnak egy olyan országban, amely az egész világ emberveszteségeinek egymaga a felét adta, mint például Norvégiában, ahol, bár nem kevés számú német katona állomásozott, de egy Quisling vezette kollaboráns kormánnyal az élen kevésbé került bele a háború poklába.

Eszmélet. 27. évf. (2015) 106. sz., valamint „Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk.: L. Balogh Béni. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015. Eme vita részleteiben, mivel az nem szerves része témánknak, nincs lehetőségünk elmélyedni, annyit azonban megjegyeznénk Magyarországnak a snyderi véres övezethez való tartozását vagy nem-tartozását illetően, hogy az állam tekintélyes náci segítség és ösztönzés nélkül is meg tudta oldani több százezer magyar ember elpusztítását.

[23] Snyder, i. m. 2012, 469.

[24] Az európai országok II. világháborús emberveszteségeihez l.: http://terkepek.adatbank.transindex.ro/legbelso.php?nev=230. (utolsó megtekintés: 2017.03.18.)

Az *Endlösung* és a holokauszt snyderi definíciója

Snyder koncepciójában a legtöbb vitát gerjesztő gondolatot és ellentmondást a *végső megoldás* kérdéskörének tárgyalása során találhatjuk meg. Fejtegetései során – talán a részletekben való elveszés okán – gyakran egymással teljesen ellentétes kijelentéseket próbál számára logikusnak tűnő gondolati egységbe fűzni. Az első probléma már a fogalomhasználat, vagyis inkább az *Endlösung* fogalmának tartalmi háttere mögött szembetűnik. A szerző számára ugyanis a *végső megoldás* nem „csupán" a wannseei konferencián[25] elfogadott jegyzőkönyvet és annak végrehajtását takarja, hanem tulajdonképpen egy állandóan mozgásban lévő, változó koncepciót. Az amerikai történész szerint az *Endlösung*-ot öt elkülöníthető szakaszra tagolhatjuk, amelyből az utolsó szólt konkrétan a zsidók módszeres megöléséről, az első négy pedig különböző helyekre való deportálásukat – így Lengyel Főkormányzóság, Madagaszkár,[26] Szovjetunió – takarta. Ennek „tisztázása" után, a fogalmi zűrzavart növelve, az általa öt részre osztott *Endlösung* végső változatának nevezi a holokausztot. Az általa fellazított holokauszt-fogalom cseppfolyósságát tovább erősíti annak hangsúlyozásával, hogy az amúgy is csak egy háború után kitalált fogalom (mintha ez a történelmi távlatban mérve valóban rövid idő – hetven év − bármit is levonna a soá megtörténtének súlyosságából), az 1990-es években általában, bár semmiképpen sem mindig a zsidóknak a németek általi tömeges megsemmisítését értették rajta. Végül deklarálja, hogy az ő értelmezése szerint a holokauszt az európai zsidók németek általi, 1941 és 1945 között fegyverrel és gázzal végrehajtott legyilkolását jelenti.[27] Ezzel a mondattal még egyet is érthetnénk – bár az említett két eszközön kívül a halálra éheztetés is fontos szerepet játszott – az előzmények ismerete nélkül. Véleményem szerint a szerző ezzel a terminológiai bűvészkedéssel veszélyes útra téved, hiszen azzal, hogy a holokausztot egy önkényesen, az ember kénye-kedve szerint változó/változtatható fogalomként határozza meg, úgy tetszik, mintha megpróbálná annak tartópilléreit kihúzni.

[25] A wannseei konferenciához l.: Roseman, Mark: The Wannsee Conference and the Final Solution: A Reconsideration. New York, Metropolitan Books, 2002.; illetve Gerlach, Christian: The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews: http://holocaust.umd.umich.edu/news/uploads/Gerlach_Wannsee.pdf. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

[26] A Madagaszkár-tervhez lásd: http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-madagascar-plan-2. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

[27] Snyder, i. m. 2012, 473.

A genocídium kifejezés használatának problémája

Ezt látszik alátámasztani Snyder genocídiumhoz való hozzáállása is. A *Véres övezet* végén megmagyarázza, hogy miért a tömeggyilkosság, és nem a genocídium kifejezést használta könyvének megírása során. Szerinte a kifejezés használata elkerülhetetlen és eldönthetetlen vitákhoz vezet. A Rafal Lemkin[28] által megalkotott szó ugyanis nem megfelelően konkretizált és egyértelműsített jogi szempontból, ami esélyt ad arra, hogy különböző politikai és ideológiai meghatározások mentén értelmezzük, mi számít genocídiumnak. Erre hozza példának a törökök hozzáállását az örmények I. világháború alatti tömeges legyilkolásához. Továbbá itt említi azt is, hogy az 1930-as évekbeli ukrajnai éhínség, a *holodomor* (magát a fogalmat sem használja egyébként, mondván az nem terjedt el a nyugati irodalomban) a szovjeteknek köszönhetően nem meríti ki a genocídium fogalmát, hiszen gondoskodtak róla, hogy az ne vonatkozhasson politikai és gazdasági csoportokra. Ezen érvelés szerint tehát a genocídium szó használata inkább besorolja annak használóját, mintsem értelmes vitát gerjesztene.[29]

A hadviselő cinkosok háborúja, avagy az öldöklés öt formája

A fogalmi észrevételek után térjünk rá arra, hogyan is értelmezi a Yale történészprofesszora a II. világháborút, és benne a holokausztot. A *Véres övezet* végére jutva Snyder azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha számára nem is a II. világháború lenne a kötet „főszereplője". Ehelyett megpróbálja azt beleszuszakolni egy általa konstruált földrajzi területen („véres övezet") adott időkeretben (körülbelül az 1930-as évek elejétől a háború végéig) végrehajtott sorozatos mészárlások láncolatába (bár a *Fekete föld* esetében ez nem ilyen nyilvánvaló). Magyarázatát ugyanis leszűkíti a „véres övezet", tehát a balti államok, Lengyelország, a mai Ukrajna és Oroszország egy részére, és megállapítja, hogy az „öldöklés" öt formában zajlott ezen a területen. Az első a sztálini modernizálás, a Szovjetunió öngyarmatosítása révén játszódott le a Gulág kiépítésével és a mezőgazdaság kollektivizálásával, ami éhínséget okozott. A második az 1937–38-as nagy terror, amely során a szovjet vezetés a kollektivizálást elszenvedett parasztságot jelölte meg mint legfőbb veszélyt, ill. bizonyos nemzeti kisebbségeket ellenséggé nyilvánított.

---

[28] Rafal Lemkinről és jogi munkásságáról, tényked éseiről l.: http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3b7255121c&query=genocide%20convention. (utolsó megtekintés: 2017.03.21.); illetve a genocídiumról, annak büntetéséről szóló ENSZ-konvenció szövege: http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CrimeOfGenocide.aspx. (utolsó megtekintés: 2017.03.21.)

[29] Snyder, i. m. 2012, 474.

Majd csak ezt követi Snydernél 1939, amikor is – mint írja – a szovjetek és a németek együtt rohanták le Lengyelországot, és felszámolták a felvilágosodást, 1939 és 1941 között pedig 200 ezer lengyel állampolgárt öltek meg, ezen belül aránytalanul nagy számban a képzetteket, akik az európai kultúrát képviselték, és egy esetleges ellenállás élére állhattak volna. A következő szakasza az öldöklésnek 1941-ben kezdődött, miután a németek felrúgták a szövetséget és megtámadták a Szovjetuniót, a két ellenség azonban egyfajta hadviselő cinkosság keretében gyilkolta a polgári lakosságot. A németek által megszállt Belorussziában a szovjetek támogatták a partizántevékenységet, a németek pedig viszonzásul több mint 300 ezer embert végeztek ki.[30]

Mielőtt továbbmennénk az öldöklés következő formájára, reflektálnunk kell Snyder fenti gondolatmenetére, amely számos pontatlanságot tartalmaz, felcseréli az ok-okozati összefüggéseket és összemos dolgokat, zűrzavart teremtve ezzel ismét nemcsak a laikus olvasóban, de talán még a történészben is. Először is az az állítás, hogy együtt rohanta le Lengyelországot a náci Németország és a Szovjetunió, nem igaz. A németek, ahogy azt már általános iskolában megtanulja az ember, 1939. szeptember 1-jén indították meg a támadást, aminek következtében kitört a II. világháború.[31] A szovjetek szeptember 17-én nyomultak be a németek által szinte már teljesen földre kényszerített Lengyelország területére és foglalták el a Molotov–Ribbentrop-paktumban számukra kijelölt területeket.[32]

Másrészt, bár Snyder máshol sem hangsúlyozza, ezen fejtegetésével nemhogy a nyugati és a keleti hadszíntéren folyó háború különbözőségére nem hívja fel a figyelmet, hanem a hadviselő cinkosság magyarázatával majdhogynem azért is a szovjetek a felelősek, amit a németek a Szovjetunió területén követtek el. Ezzel szemben ami 1941. június 22. után történt a keleti területeken példátlan a világtörténelemben. A keleti háború a náci Németország számára a kezdetektől különleges, totális háború volt. A nemzetiszocialisták fogalmainak[33] megfelelően a Szovjetunióban alacsonyabb rendű fajok éltek, ezek egy részét meg kellett semmisíteni, másik részét pedig rabbá kellett tenni.[34] Ebbe a tragédiába illeszthető bele a soá története, amelyről fontos megjegyeznünk, hogy elsősorban egyetemes történet,

[30] Snyder, i. m. 2012, 477–478.

[31] Winkler, Heinrich August: Németország története a modern korban II. Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 71.

[32] Kenéz Péter: A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig. Budapest, Akkord Kiadó. 2008, 187.

[33] A náci nyelvhasználathoz lásd: Papp Kornélia: A Harmadik Birodalom nyelve – Victor Klemperer nyelvkritikája c. írását:
http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/778/. (utolsó megtekintés: 2017.03.21.)

[34] Djukov, Alekszandr: Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein. Budapest, Russica Pannonicana, 2011. (Ruszisztikai Könyvek XXV.) 9.

és nem nemzeti történetek összessége. Maga a népirtás, benne a zsidó genocídium, mint gyakorlati probléma a maga egészében a Szovjetunió elleni megsemmisítő háború célja és megnyilvánulása. A holokauszt gyakorlati megkezdése és megvalósítása tehát a Szovjetunió elleni háború immanens része, a náci népirtás speciális területe volt.[35] Ennek megfelelően a németek és szövetségeseik, bár végső céljukat nem sikerült elérniük, a háború végére hatalmas pusztítást vittek véghez a Szovjetunió területén. Ne felejtsük el, hogy a német támadás megindulásakor ide tartoztak bizonyos lengyel és balti területek, valamint Besszarábia és Észak-Bukovina is! A szovjet emberveszteségekbe tehát beleértendők a fenti területek áldozatai is. A Szovjetunió háborús veszteségeiről számos különböző adattal rendelkezünk, de napjainkban az elfogadott szám 26-28 millió fő körül mozog, amit 8-9 millió katonai és 18-19 millió polgári áldozat ad ki. Ennek mértékét még döbbenetesebbé teszi, hogy a németek által megszállt területeken minden negyedik ember meghalt.[36] Természetesen ebbe a statisztikába kell beleillesztenünk az elpusztított zsidók tömegét is. A háború kitörésekor, 1939-ben a Szovjetunió 170 millió lakosából 3 millió volt zsidó nemzetiségű,[37] vagyis az összlakosság kevesebb mint 2 %-a. A már említett 1939/40-es területgyarapodásoknak köszönhetően a Szovjetunió zsidó nemzetiségű lakossága 2 millió fővel növekedett. A német támadás időpontjában, 1941-ben tehát kb. 5 millió zsidó nemzetiségű állampolgárral rendelkezett a Szovjetunió. Azoknak a száma, akik a németek által elfoglalt területeken rekedtek, 2,9 millióra tehető, a népirtásnak pedig 2,8 millió fő esett áldozatul. Ez az adat természetesen magába foglalja azt a 120-180 ezer zsidót is, akik a Vörös Hadseregben szolgálva estek el.[38]

Ezután jön Snyder következő öldöklési formája: „Hitler a korszerűség gyarmati jellegű megszüntetését szánta a Szovjetunió és Lengyelország sorsául, több tízmillió emberélet kioltása árán".[39] Ez Snyder szerint – ahogy azt még az idézett mondatot követő bekezdésében fejtegeti − tulajdonképpen magának az élettér*(Lebensraum)*-elméletnek a megvalósítását jelenti.[40] A szerző itt keveredik újabb önellentmondásba, hiszen, ahogy eddig is láthattuk, a keleti háború egyedülállóságát kevésbé hangsúlyozza, így azt a látszatot kelti, mintha folyamatosan negligálná a kezdetektől

[35] Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein. Szerk.: Krausz Tamás – Barta Tamás. Budapest, Russica Pannonicana, 2014. (Ruszisztikai Könyvek XXXIX.) 17.

[36] Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Egyetemi tankönyv. ELTE Ruszisztikai Központ. Pannonica Kiadó, 2001. 543.

[37] A Szovjetunióban a zsidóság nem csupán vallási közösséget jelentett, hanem önálló nemzetiség volt.

[38] Krausz Tamás: Antiszemitizmus – holokauszt – államszocializmus. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004, 56–57.

[39] Snyder, i. m. 2012, 478.

[40] A *Lebensraum*-ról Snyder is részletesen ír a *Fekete föld* „Élettér" c. fejezetében, l.: Snyder, T.: Fekete föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő. Budapest, XXI. Század Kiadó, 2016, 29–52.

létező tömeggyilkosságok előre eltervezettségét. Ennél a pontnál viszont azt mondja, hogy az négy részből tevődik össze: villámháború keleten, aminek következtében a németek korlátlan urai lesznek az elfoglalt területeknek egészen a Kaukázusig, majd az éhségterv – *Hungerplan* –, a végső megoldás, és végül az általános keleti terv, a *Generalplan Ost.* Azonban a szovjetek sikeres védekező háborúja, majd ellentámadásaiknak köszönhetően a háború megfordulása miatt a négy összetevőből „csak" a végső megoldást tudták Hitlerék a legteljesebb mértékben megvalósítani.[41]

A fenti gondolatsor azonban ismét több kérdést is felvet. Ha a *Véres övezet*-ben végig azt próbálja bizonyítani, hogy a II. világháború csupán a nagyobbik rossz (náci Németország) küzdelme a kisebbik rossz (Szovjetunió) ellen, és a különböző megsemmisítési tervek is csak fokozatosan, egymásra ráépülve és súlyosbodva alakultak ki, akkor miért jut arra a végkövetkeztetésre, hogy a fentiekben említett tervek már a Szovjetunió megtámadása előtt készen álltak, és Hitler célja a keleti területek teljes megtisztítása volt az élettér elméletnek megfelelően?

A helyzetet pedig tovább bonyolítja, hogy a *Fekete föld*-ben részleteiben is kifejti, hogy a náci gyilkológépezet milyen módon gázolt végig Leningrádtól Moszkván át Sztálingrádig.[42] Ha pedig a németek Kelet-Európát érintő terveivel kapcsolatban bármilyen kétségünk is lenne, elég megnéznünk Martin Bormannak, az NSDAP pártkancelláriája vezetőjének – egyben birodalmi miniszternek – a feljegyzését, amelyet Hitler, Göring, Rosenberg, Lammers és Keitel megbeszéléséről készített, és amelyben könyörtelen ridegséggel és kendőzetlenül vázolja a náci törekvéseket. Ennek elolvasása ugyanis kijózanítóan hat a snyderi „lebegtetés" után.

Eszerint kerülni kell a felesleges nyilatkozatokat, nem kell mindent az egész világ tudomására hozni, mert ameddig hatalmuk, mármint a németeké, elér, addig mindent megtehetnek, azon túl viszont már úgysem tudnának semmit tenni. Megállapítja, hogy a Krímet meg kell tisztítani az összes idegentől, és németekkel kell benépesíteni. Ezenkívül leszögezi, hogy a hatalmas tortát úgy kell felszeletelniük, hogy azt először uralhassák, másodszor igazgathassák, és harmadszor kizsákmányolhassák. A szovjetek által meghirdetett partizánháborúval kapcsolatban pedig azt a megjegyzést teszi, hogy az legalább lehetőséget nyújt a németek számára, hogy minden velük szemben állót kiirtsanak. A megdöbbentő kijelentéseket fokozza, mikor kijelenti, hogy az Uráltól nyugatra soha többé nem jöhet létre katonai hatalom, még ha ezért 100 évig is kell harcolniuk. Szerinte megkérdőjelezhetetlen alapelvnek kell

[41] Snyder, i. m. 2012, 479.

[42] Snyder, i. m. 2016. „A nagyobbik rossz" c. fejezete 190–230.; illetve „Németek, szovjetek, lengyelek, zsidók" c. fejezete 230–265.

maradnia: sohasem szabad megengedni, hogy a németen kívül bárki is fegyvert viseljen ezen a területen.[43]

Ezek után, röviden vázolva az amerikai történész koncepcióját megállapíthatjuk, hogy szerinte létezik egy jól elkülöníthető terület Európán belül, a "véres övezet", amely magába foglalja a mai Észtországot, Lettországot, Litvániát, Fehéroroszországot, Lengyelországot, valamint Ukrajna és Oroszország egyes részeit. E külön térhez sajátos időrendszer is tartozik, amelynek köszönhetően ez a térség a teljes egész egy részéből egyetemes rendszerré növi ki magát, amelynek csak egy alfejezete a II. világháború és a holokauszt.

Forráshasználat és hivatkozási módszer

Snyder forráshasználatáról és hivatkozásainak módjáról bővebben is szót kell ejtenünk. Mindkét mű gazdag bibliográfiával rendelkezik, melyek összeállítása önmagában dicséretes is lenne. Azonban a *Véres övezet* esetében, ahol 16 különböző archívum anyagának felhasználását tünteti fel, számos esetben, amikor pontosan egy levéltári anyagra való hivatkozás lenne a kívánatos, egy másodlagos forrást vesz igénybe, vagy egyáltalán nem is hivatkozik. Jól példázza ezt a *Véres övezet* „Emberség" című fejezete, ahol 34 oldalon keresztül vonja le következtetéseit, részletesen számszerűsíti az áldozatokat, de a 20 hivatkozásából csupán egy-kettő vonatkozik a megöltek számára. Bár hozzá kell tenni, hogy egy korábbi fejezetben, az „Etnikai tisztogatásokban" több helyen is feltünteti, honnét származnak az adatok, azonban ezeket számos esetben egy másodlagos irodalomból veszi át ő is, és nem közvetlen forrásokat jelöl meg.[44]

A szekunder forrásokat illetően is találunk kivetnivalót. A szerző ugyanis számos esetben úgy használja kiváló történésztársai munkáit, hogy azzal saját igazát bizonyítsa. Ennek köszönhetően eléri, hogy a hivatkozott szerzők gondolatait egy bizonyos kontextusba helyezve – ami természetesen a snyderi narratívát hivatott alátámasztani – azok ellentmondásba kerüljenek ezen történészek akár évtizedek óta képviselt nézeteivel. A *Fekete föld* hivatkozásai már következetesebbek, valamint megfigyelhető az a törekvés, hogy minél hitelesebb, immanensebb forrásokat használjon. Ennek okán a *Véres övezet*-hez képest kisebb mértékben jut vitatható következtetésekre, ill. kevésbé keveri az ok-okozati összefüggéseket, hiszen egy

[43] Martin Bormann feljegyzése Hitler, Göring, Rosenberg, Lammers és Keitel megbeszéléséről. In: Európa-tervek. 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe. Szerk.: Németh István. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 441–443.

[44] Az Emberség c. fejezet hivatkozásait l.: Snyder, i. m. 2012, 520–521.; az Etnikai tisztogatásokét pedig l.: u. o. 514–516.

követi jelentés, személyes beszámoló, vagy Hitler saját gondolatai nyilvánvalóan megmutatják a tényeket.

Részben a források efféle könnyed kezelésének is köszönhető, hogy mindkét művében eljut odáig, miszerint a Szovjetunió a náci Németország bűntársaként tűnik fel. Ezt a teóriáját a *Fekete föld* Az államrombolók és Kettős megszállás című fejezeteiben fejti ki.[45] E koncepció szerint – ahogy a fentiekben már említettük − a Molotov–Ribbentrop-paktum segítségével a két fél felosztotta egymás között Európa azon részét, amit Snyder „véres övezetként" jelölt meg. A szovjetek a saját zónájukban 1939 és 1941 között lerombolták az államot, így mintegy megágyaztak az 1941-es német betörés utáni szörnyűségeknek. Ezen országokban a két világháború közötti államrendszer felszámolása után a szovjetek két év alatt még nem tudták megszilárdítani a kiépülő rezsimet, ezért a második megszállás, amit a németek hajtottak végre, minden akadály nélkül végbe tudott menni. Ez Snyder kettős megszállás elmélete. Hipotézisét továbbgondolja, és arra a megállapításra jut, hogy ez a kettős megszállás, tehát részben a szovjet államrombolás, eredményezte ezekben az országokban a zsidók teljes, vagy majdnem teljes pusztulását. Ezzel szemben az olyan országokban, mint Dánia, ahol az állam nem szenvedte el a szovjet rombolást, többé-kevésbé függetlenségét is megőrizte, és képes volt gyakorolni azokat a jogokat, amiket egy államnak kell, a zsidók jó eséllyel életben maradtak.

A gondolatmenet csúcspontja, amikor a szerző megállapítja, hogy egy németországi zsidó, aki esetleg még a háború vége felé Auschwitzba is eljut, nagyobb eséllyel maradhatott életben, mint az a zsidó, aki a „véres övezetben", vagy a Szovjetunióban tartózkodott. Bár ez első hallásra abszurdnak hangzik, részigazságokat mégis találhatunk benne.[46] A probléma azonban ott van, hogy bár a történtek minél teljesebb, sokoldalúbb bemutatása a célja, rendkívül leegyszerűsítő, olykor teljesen félrevezető konklúziókig jut el.

Pozitívumok

A negatív kritikák mellett néhány pozitívumot is meg kell említenünk. A *Véres övezet*-ben az Einsatzgruppékról szólva megemlíti, hogy tagjaik nem egytől egyig tudatlan emberek voltak, ahogy azt egyesek szeretnék bemutatni, hiszen a huszonöt Einsatzgruppe- és kommandóparancsnok közül tizenötnek volt doktorátusa, főleg jogi és bölcsész. A *Fekete föld*-ben pedig azt is leírja, hogy ezen egységek mellett nagy-

[45] Snyder, i. m. 2016, 110–158.; ill. 158–190.
[46] Snyder, i. m. 2016, 269.

számú német rendőrségi és katonai egység is részt vett nemcsak a zsidók elleni erőszakos cselekményekben, de a helyi civil lakosság elleni bűncselekményekben is. Ezen kívül nagy hangsúlyt fektet az érintett országok állampolgárai felelősségének a kiemelésére is: konkrét eseményekre, személyekre hivatkozva bemutatja, hogyan vettek részt a saját polgártársaik elleni bűncselekményekben például a balti országok, vagy Lengyelország és Ukrajna lakói. Snyder így eloszlatja azt a tévhitet, miszerint minden rosszat csak az SS és az Einsatzgruppék követtek el, a megszállt országok állampolgárai pedig kizárólag csak áldozatok lennének. A pozitív végkicsengést azonban árnyalja, hogy a szovjetekkel való kollaboráció elfedésével magyarázza általánosságban azt, hogy számos helyi lakos később együttműködött a nácikkal, tehát kvázi belekényszerültek a későbbi helyzetükbe.

Összegzés

A tanulmányban a *Véres övezet* és a *Fekete föld* néhány kiragadott, problémásnak vélt gondolatsoráról tettünk említést, de még számos kérdést fel lehetne vetni Timothy Snyder e munkáival kapcsolatban. Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk: az amerikai történész azon szándéka, hogy a 20. század történetének nemcsak nyugat-európai, hanem kelet-európai bemutatására is törekedjen, ill. annak hangsúlyozása, hogy a holokauszt nem kizárólag Auschwitzcal azonosítható, üdvözlendő törekvés. Azonban az a koncepció, ahogyan mindezt bemutatja, és az a mód, ahogyan eljut saját konklúziójáig, számos esetben tévútra vezet. Ebből fakadnak vitatott, vagy akár hibás megállapításai is. Az említett két kötetet abból a szempontból tehát mindenképpen hasznosnak kell neveznünk, hogy rengeteg kérdésfeltevésre és vitára sarkallja az embert.

LAJOS MÁTÉ

A Független Horvát Állam területét garantáló nemzetközi szerződések a történetírás és a korabeli sajtó tükrében

Jelen tanulmány elsősorban a II. világháború során fennálló Független Horvát Állam (Nezavisna Držva Hrvatska; NDH) kikiáltását követő nemzetközi szerződésekre koncentrál. Az NDH kikiáltásának előzményein és a határait garantáló nemzetközi szerződéseken keresztül az Usztasa Mozgalom függő helyzetét és az állam függetlenségének megítélését vizsgálja, szembeállítva azt az usztasa sajtóban és Ante Pavelić közvetlenül a II. világháború után írt visszaemlékezéseiben foglaltakkal, melyek Horvátország teljes önállóságáról írtak.

Az 1929. január 6-i királydiktatúra bevezetése után a Horvát Jogpárt elnöke, Ante Pavelić elhagyta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság területét, és az emigrációban elkezdte szervezni a délszláv állammal szemben álló elemeket. 1930-ban Olaszországban a horvát emigráció több tagjával megalapította az Usztasa Horvát Forradalmi Szervezetet, melynek célja a nagyhorvát állam függetlenségének kivívása volt fegyveres harccal. A közel 500 fős emigráns szervezet[1] diverzáns és terrorakciókat hajtott végre az időközben átkeresztelt Jugoszláv Királyság ellen. A merényletekkel egy horvát nemzeti felkelést akartak kiprovokálni, melynek a végső célja a Bosznia-Hercegovinával és Dalmáciával kiegészült Horvátország függetlenségének kikiáltása volt. Az Usztasát több, Jugoszláviát gyengíteni vagy felbomlasztani kívánó állam is támogatta, így például Olaszország és Magyarország, ezen kívül számos európai országban, ill. az amerikai kontinens északi és déli részén is tevékenykedtek a szervezet tagjai és szimpatizánsai.

1934. október 9-én az usztasák a Belső-macedóniai Forradalmi Szervezettel (Vnatrešna Makedonska Revolucionerna Organizacija; VMRO) közösen merényletet követtek el Marseille-ben a Franciaországba érkező Sándor jugoszláv király ellen, amibe az uralkodó a helyszínen belehalt. A jugoszláv államfő meggyilkolása nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, mivel a délszláv államban nem tört ki felkelés, és az ország nem hullott darabjaira. Az Olaszországban tartózkodó Pavelićet a merénylet után Torinóban börtönbe zárták, az usztasákat pedig a Lipari-szigetekre szállították. Az olasz támogatás így csökkent, Mussolini azonban nem adta ki az

[1] Matković, Hrvoje: Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb, Naklada Pavičić, 1994, 29.

usztasa vezért és követőit remélve, hogy a későbbiekben még fel tudja őket használni Jugoszlávia ellen.

Az usztasák ezek után a nagypolitikától, főleg az olasz politikától függtek. 1936 áprilisában, míg folyt az abesszíniai háború, és a Népszövetség gazdasági szankciói még éltek Olaszország ellen, Pavelić szabadon távozhatott a börtönből.[2] 1937. március 25-én Olaszország és Jugoszlávia megkötötte a belgrádi egyezményt, mely a két állam közötti politikai és kereskedelmi kapcsolatokat rendezte. A szerződésben Olaszország ígéretet tett továbbá az usztasák mozgáskörének szűkítésére, támogatásuk befejezésére, ill. a jugoszláv fél engedélyezte a merényletben nem kompromittálódott tagok hazatérését, mellyel az olaszországi emigráció fele, kb. 250 fő élt is.[3] Pavelićet őrizetbe vették Sienában, a Lipari-szigeteken maradt usztasákat pedig Dél-Olaszországba és más szigetekre szállították.[4]

Sándor király halálát követően II. Péter kiskorúsága miatt ideiglenesen Pál régensherceg töltötte be az államfői teendőket egy háromfős régenstanács élén. Pál a belpolitikában változásra törekedett, melynek részét képezte a horvátokkal való kiegyezés is. A régensherceg az egyre erősödő német és olasz külpolitikai agresszió miatt 1939 elején Dragiša Cvetkovićot bízta meg a kormány vezetésével, aki megegyezett a Vlatko Maček vezette Horvát Parasztpárttal (Hrvatska seljačka stranka; HSS), és 1939. augusztus 26-án megegyezést írtak alá, ami többek között az autonóm Horvát Bánság felállítását és a HSS kormányba való bevételét jelentette, ahol Maček miniszterelnök-helyettesként tevékenykedett.[5]

A nyugati fronton elért győzelmek után Hitler 1941-ben a Szovjetunió lerohanása mellett döntött, amihez szüksége volt a Balkán-félsziget biztosítására egy esetleges angol partraszállás elkerülése végett. A németek az időközben (1940. október 28-án) kitört olasz–görög háború mihamarabbi lezárására törekedtek, amihez szükségük volt Jugoszlávia helyzetének tisztázására is, így a délszláv állam egyre fontosabb szereplőjévé vált a német diplomáciának. A nemzetiszocialista vezetés nem szándékozta a jugoszlávokat bevonni a háborúba, így először megnemtámadási szerződést ajánlott a Cvetković-kormánynak, majd pedig a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást.[6] 1941. március 25-én a bécsi Belvedere palotában Dragiša Cvetković jugoszláv miniszterelnök és Aleksandar Cincar-Marković külügyminiszter aláírta az egyezményhez való csatlakozást. A tengely melletti egyre látványosabb elkötelezettség

[2] Pavelić, Ante: Doživljaji. Kako sam osnovao Nezavisnu Državu Hrvatsku. Zagreb, Despot infinitus, 2015, 67.
[3] Matković, i. m. 38.
[4] Pavelić, i. m. 86.
[5] Sokcsevits Dénes: Horvátország a 7. századtól napjainkig. Budapest, Mundus Novus Könyvek, 2011, 510.
[6] Matković, i. m. 43.

miatt március 26-áról 27-ére virradó éjjel az angolbarát tisztek köre Dušan Simović vezetésével puccsot hajtottak végre, melynek során megdöntötték a kormányt, II. Pétert nagykorúsították, és a lemondatott Pál helyére állították. Bár a Simović tábornok által vezetett kormány nem mondta vissza a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást, Hitler mégis Jugoszlávia lerohanása és szétverése mellett döntött.

A délszláv állam területeinek felosztásáról szóló tervezések során felmerült az önálló horvát állam felállításának ötlete is. A létrehozandó Horvátországban azonban a németek és az olaszok más-más politikai szereplőket láttak volna szívesen az állam élén, így míg a Harmadik Birodalom a horvát lakosság körében legnagyobb támogatottsággal rendelkező Horvát Parasztpártot környékezte meg, addig Mussolini és köre az usztasákat favorizálta.

A sikeres puccs után Simović felkérte Mačeket, hogy miniszterelnök-helyettesként vállaljon szerepet az új kormányban, amit a HSS elnöke csak az 1939-es megállapodás garantálásával fogadott el. Időközben a zágrábi német konzul, Alfred Feundt is kapcsolatba lépett Mačekkel, ill. Walter Malletke és Edmund Veesenmayer is Zágrábba utazott, hogy meggyőzzék a horvát állam vezetéséről.[7] Maček inkább a kormánytagságot választotta, nem kívánt a németek bábjaként kormányozni, és április 3-án Belgrádba utazott. A német megbízottak ezek után a Zágrábban tartózkodó usztasa körökkel vették fel a kapcsolatot, akikben kevésbé bíztak, ráadásul Pavelićet Róma emberének tartották.

A puccs után a fasiszta olasz vezetés a talonban tartott Pavelićet vette elő, aki 12 éves olaszországi tartózkodása során először találkozott személyesen Mussolinivel. Az 1941. március 29-ei római találkozón olasz részről Mussolini mellett Filippo Anfuso olasz külügyi államtitkár vett részt. Pavelić a háború után írt visszaemlékezéseiben csupán a háború gyors befejezéséről és Jugoszlávia széteséséről szóló tárgyalást említette meg, továbbá azt, hogy az usztasák készen álltak a horvát állam függetlenségének kikiáltására.[8] Matković a tárgyalásoknál Anfuso visszaemlékezéseit idézi, amiben szerepel az olasz igény Dalmácia annektálására, amiért cserébe Mussolini az usztasák hatalomra kerülését ajánlotta fel. Pavelić elfogadta ezt, sőt a lojalitásáról biztosította tárgyalópartnereit.[9] A megbeszélés után az Olaszországban tartózkodó, kb. 250 fős usztasa csoportot a toszkánai Pistoiába szállították, ahol egyenruhát és fegyvert kaptak.[10] Időközben Pavelić Firenzében tartózkodott, ahonnan április 5-étől kezdve

[7] Matković, i. m. 47.
[8] Pavelić, i. m. 106–107.
[9] Matković, i. m. 45.
[10] Matković, i. m. 45.

minden nap 22 óra után horvát nyelvű beszédet tartott *Radio Velebit* című adásában, melyben a Jugoszlávia elleni felkelésre szólította fel a horvátokat.[11]

Április 6-án megindult Németország és szövetségeseinek támadása Jugoszlávia ellen. A német csapatok április 10-én érték el Zágrábot, ugyanezen a napon Slavko Kvaternik, a Jugoszláviában szervezkedő usztasák egyik vezére, Pavelić nevében kikiáltotta a Független Horvát Államot. Matković kifejti, hogy mivel az emigráció és a hazai usztasák között elég gyér csatornán keresztül áramlott az információ, továbbá Horvátország függetlenségének kikiáltása a németek és a zágrábi usztasa körök konspirációja nyomán jött létre, így ez az akció Pavelić tudta nélkül zajlott le, aki csak április 10-én este szerzett tudomást a történtekről egy bécsi rádió adásából.[12] Április 11-én Pavelić Rómába utazott, ahol Anfusoval, ill. a horvátországi német beavatkozás miatt nyugtalankodó Mussolinivel is tárgyalt. Pavelić visszaemlékezéseiben csupán Mussolini gratulációját említi meg,[13] ezen kívül azonban szóba került a dalmát tengerpart Olaszországhoz csatolása is.[14]

Pavelić és kísérete még aznap este elindult Rómából, és április 13-án lépte át Sušaknál az olasz–jugoszláv határt,[15] a következő napon azonban Karlovacban kellett várakoznia, ahol több megbeszélést is folytatott. Slavko Kvaternik Zágrábból utazott Karlovacba, ahol – mint a háború utáni kihallgatásán tett vallomásából megtudhatjuk – többek között arról is érdeklődött Pavelićnél, tett-e bármilyen ígéretet az olasz kormánynak, amely a horvát függetlenséget csorbítaná, amire Pavelić nemmel válaszolt.[16] Pavelić utána Veesenmayerral tárgyalt, akit a Harmadik Birodalomhoz való feltétlen hűségéről biztosított. Időközben befutott Filippo Anfuso is, aki tartva a németek befolyásától az olaszokkal kötött szóbeli megállapodás betartásáról kívánt megbizonyosodni az usztasa vezérnél.

Pavelić csupán április 15-én érkezett meg Zágrábba. Visszaemlékezései szerint azért utazott lassan, mivel minden városban megállt kíséretével, s beszédeket tartott a tömegek előtt,[17] azonban addig nem utazhatott Zágrábba, míg a németek el nem fogadták őt az állam vezetőjének.[18]

Az érkezését követő napon az usztasa kormány letette az esküt. A kormányban Pavelić a miniszterelnöki és a külügyminiszteri tisztséget töltötte be, ezen kívül

[11] Pavelić, i. m. 107.
[12] Matković, i. m. 50.
[13] Pavelić, i. m. 107.
[14] Matković, i. m. 50–51.
[15] Pavelić, i. m. 108.
[16] Matković, i. m. 52–53.
[17] Pavelić, i. m. 108.
[18] Matković, i. m. 55.

Poglavniknak, azaz az állam vezetőjének is kinevezték. Az új hatalom Horvátország jövőjét a németek és olaszok által létrehozott új Európa keretei között képzelte el, így a függetlenségének elismerését először ettől a két hatalomtól kérvényezte április 10-e után. Április 15-én megérkezett mind Hitlertől, mind Mussolinitól a horvát függetlenséget elismerő és politikai jókívánságaikat közlő távirat, amit a *Hrvatski narod* napilap még aznap leközölt.[19] A Független Horvát Államot ezek után csupán a tengelyhatalmak szövetségesei vagy az általuk megszállt államok ismerték el.[20]

Horvátország függetlenségének elismerése azonban nem eredményezte a határok kérdésének megoldását. Az első határokat rögzítő, államközi szerződést május 13-án Zágrábban írták alá a Harmadik Birodalom és az NDH képviselői. Szlovénia északi részének annektálásával Németország közvetlen szomszédja lett Horvátországnak. A két állam határa a megállapodás értelmében a szlovén határ mentén húzódott.[21]

Nehezebb kérdésnek bizonyult az olasz–horvát határ megállapítása, mivel Mussolini területi követelésekkel lépett fel Horvátországgal szemben, melyekről már az NDH kikiáltása előtt Pavelić is tudott. Bár Hitler már április 12-én jelezte, hogy Németország nem kíván a horvát politikába beleszólni, mivel az az olasz érdekszférához tartozik, ettől függetlenül egyes német körök megpróbálták az olasz követeléseket mérsékelni. Glaise von Horstenau zágrábi német megbízott jelentésében javasolta Hitlernek, hogy Horvátországot támogassák Dalmácia megszerzésében, Olaszország pedig csak a Kotori-öblöt annektálhassa.[22]

Az olasz–horvát tárgyalások megindulása előtt Ciano és Ribbentrop április 24-én Bécsben találkozott, ahol az olasz külügyminiszter a teljes kelet-adriai partvidék Olaszországhoz való csatolását, ill. az Olasz Királyság és Horvátország perszonálunióját indítványozta. Ribbentrop kezdetben nem támogatta tárgyalópartnere elképzeléseit, ám Hitler közbeavatkozása nyomán, aki a horvát kérdés miatt nem kívánta megrontani a német–olasz viszonyt, elfogadta az olasz fél kívánságait.[23]

Április 25-én Ljubljanában megkezdődtek a tárgyalások az olasz–horvát határról Ciano és Pavelić között. Az olasz külügyminiszter ekkor két javaslattal állt elő a horvát miniszterelnöknek. Az első javaslat alapján Olaszország megkapta volna a teljes kelet-adriai tengerpartot Rijekától Kotorig, ill. a szárazföldön Karlovactól

[19] Prijateljske velevlasti Njemačka i Italija priznale Nezavisnu Državu Hrvatsku. Hrvatski narod (1941.04.15.), 62. sz. 1. o.

[20] 1941 áprilisában Magyarország, Bulgária, Szlovákia, májusban Románia, júniusban Spanyolország és Japán, júliusban Dánia, Finnország és a japánok bábállama, a Kínai Köztársaság, augusztusban a szintén japán bábállam Mandzsúria vette fel hivatalosan a diplomáciai kapcsolatot az NDH-val.

[21] Matković, i. m. 64.

[22] u. o. 62.

[23] u. o. 62.

Mostaron át Montenegró északnyugati határát kijelölő vonaltól délre eső területeket is. A másik javaslatban az olasz fél mérsékeltebb területi követelésekkel állt elő, ami csupán a történelmi Dalmácia területének annektálását tartalmazta, viszont szorosabb politikai kötelékeket irányzott elő Olaszország és Horvátország között. Pavelić ezeket az ajánlatokat nem fogadta el, és pár nap haladékot kért.[24]

A tárgyalások tovább folytak a két fél között. Érdekes adalék, hogy Pavelić a tárgyalásokat és annak eredményeit nem említi meg visszaemlékezéseiben, csak egyetlen találkozóról írt, melyet 1941 májusában Monfalconéban, a vasúti váróteremben bonyolított le Mussolinivel és Cianoval. A megbeszélésen a két ország közötti vámunióról nem tudtak megegyezni Pavelić emlékei szerint, mivel nem tudta volna megindokolni ezt a döntést az ország lakossága előtt, ill. beláthatatlan következményei lettek volna országa gazdaságára nézve. A tárgyalás végén Mussolini engedett a vámunió kérdésében.[25]

A végleges szerződést megelőző egyeztetéseken az olasz félnek sikerült elérnie, hogy Horvátország királysággá váljon, és a koronát a Savoyai-ház egyik tagja kapja meg. Pavelić ezért május 15-én egy törvényerejű rendeletet adott ki Zvonimir király koronájáról, melynek értelmében a Független Horvát Állam szuverenitását ez a korona jelképezte.[26] A Rómába érkező horvát küldöttséget május 18-án fogadta III. Viktor Emánuel olasz király, melynek során Pavelić felajánlotta a horvát koronát a Savoyai-háznak, amit a király unokaöccse, Spoleto hercege kapott meg, aki II. Tomiszláv néven vált horvát királlyá.

Május 18-án írta alá az olasz és a horvát kormány a római szerződéseket, melyek többek között rendezték a határkérdést is. A szerződés három dokumentumot tartalmazott:

(1) Az első rész meghatározta a két állam adriai partszakaszon húzódó határait. Ennek értelmében az Olasz Királyság megkapta majdnem a teljes kelet-adriai partszakaszt a Tengermellék Velebit környéki részének, valamint az Omiš és Dubrovnik közötti szakasznak a kivételével. Split, Šibenik, Trogir és a nagyobb szigetek – Hvar és Brač kivételével – mind olasz uralom alá kerültek.[27]

(2) A második dokumentum előírta, hogy Horvátország a tengeren és annak partszakaszán nem tarthatott fenn katonai létesítményeket, ill. haditengerészetet, csupán vámvizsgálatra és rendőri feladatokra alkalmas egységeket. Ezen felül Olaszország

[24] u. o. 63.
[25] Pavelić, i. m. 158.
[26] Kruna kralja Zvonimira predstavlja suverenitet Nezavisne Države Hrvatske. Hrvatski narod (1941.05.16.) 93. sz. 2. kiadás 1. o.
[27] Sokcsevits, i. m. 524.

engedélyt kapott a Rijeka és Kotor közötti tengeri szakaszon, a Kotori-öbölben, valamint a Rijeka–Ogulin–Split-vasútvonalon fegyveres erők állomásoztatására.[28]

(3) A szerződés harmadik egysége többek között tartalmazta az olasz garanciát a horvát határokra, továbbá megtiltotta Horvátországnak bármi olyan nemzetközi egyezményhez való csatlakozását, mely ellentétes lenne ezzel a megállapodással.[29]

Pavelić ugyanezen a napon a Vatikánban XII. Piusszal is tárgyalt. A tárgyalás után a horvát küldöttség katolikus tagjai is bebocsátást nyertek a pápához. Az NDH számára fontos lett volna a Szentszék elismerése, erre azonban a háború végéig sem került sor. Mivel azonban a Vatikán legátust küldött Horvátországba Giuseppe Ramiro Marcone személyében, így *de facto* elismerte a horvát állam létezését. A pápai állam ezen kívül továbbra is hivatalos diplomáciai kapcsolatot tartott fenn a Londonban székelő emigráns jugoszláv kormánnyal.[30]

1941. június 7-én megszületett a megállapodás a horvát–szerb határról is, amit a berghofi Hitler–Pavelić találkozón írtak alá a felek. Az előzetes horvát remények ellenére a Szandzsák nem lett a Független Horvát Állam része. A határ a Száva és a Duna torkolatától a Száva mentén a Drina és a Száva torkolatáig húzódott, majd innentől az 1908-as bosnyák–szerb határ alapján határozták meg az államhatárokat.[31]

Olaszországgal 1941 szeptemberében újabb szerződést írt alá az usztasa kormány a határok kérdéséről. Ezúttal Horvátország és Szlovénia olaszok által annektált területei közötti határvonalat húzták meg.[32]

A Független Horvát Állam fennállása során a legproblémásabb határszakaszt a magyar–horvát határ – azon belül is a Muraköz hovatartozása – jelentette. A kérdésről már 1933-ban tárgyalt Pavelić Eckhardt Tiborral Zürichben. Eckhardt a Magyar Revíziós Liga nevében folytatott megbeszélést az usztasa vezérrel a leendő Horvátországról. Megbeszélésük során egyetértettek abban, hogy amennyiben Horvátország független lesz, a két ország közötti határ a Duna és a Dráva mentén fog húzódni. A Muraköz birtoklásáról szóló kérdésben azonban nem sikerült dűlőre

[28] Ugovor o pitanjima vojničkog značaja u području Jadranskog Primorja. Hrvatski narod (1941.05.19.), 96. sz. 3. kiadás 2.

[29] Ugovor o garancijama i suradnji izmedju Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije. Hrvatski narod (1941.05.19.) 96. sz. 3. kiadás 2.

[30] Matković, i. m. 61.

[31] Poglavnikov put u Njemačku. Zlatna jabuka Hrvatskoj. Nezavisna Država Hrvatska (1941.06.12.) 5. sz. 3–4. o.

[32] Matković, i. m. 64.

jutniuk. Míg Eckhardt visszaemlékezései szerint megállapodtak, a jövőben népszavazás rendezi majd a terület hovatartozását,[33] Pavelić szerint csupán a magyar fél ragaszkodott a tisztán horvát lakosságú területen tartandó referendumhoz.[34]

A Független Horvát Állam kikiáltása után a magyarok és a horvátok határokról szóló megbeszélései kezdetben pozitívan indultak. Bartók László zágrábi magyar konzul április 14-én a Karlovacban tartózkodó Pavelićnek még arról számolt be, hogy a magyar hadsereg jelenléte a Muraközben ideiglenes, Magyarország nem kívánja magához csatolni a területet. A konzul továbbá jelezte az usztasa vezérnek a tengeri kijáratra vonatkozó magyar igényt, melynek értelmében a Magyar Királyság Sušaknál szabad kikötőt kapott volna. Pavelić a kikötőről szóló tárgyalást az olasz–horvát határok megállapítása utánra halasztotta.[35] A római szerződés értelmében elcsatolt területek miatt az usztasa kormány szemében felértékelődött a Muraköz, amiről a magyar fél sem mondott le szívesen a Bánát hovatartozásának elhúzódása miatt.

Május 28-án a magyar delegáció megérkezett Zágrábba a határok megállapítása végett, ám a tárgyalások eredménytelenek maradtak a felek makacssága miatt.[36] Szeptember 10-én a csáktornyai magyar helyőrség kapitánya proklamációt adott ki a terület Magyarországhoz csatolásáról, ám hivatalosan 1941. december 16-án vált a Magyar Királyság részévé, amikor a parlament elfogadta a déli határokról szóló törvényt.[37] A magyar–horvát határról így nem született megállapodás, sőt az egyoldalú magyar lépésnek köszönhetően a két állam viszonya hűvössé vált a háború során. Az NDH 1945-ös összeomlásáig az usztasa kormány nem mondott le a terület Horvátországhoz csatolásáról. Ahogy Mladen Lorković külügyminiszter a horvát Száborban fogalmazott, a horvát határokat nyugaton, délen és keleten már rögzítették, csupán északon nem.[38]

Az usztasa sajtó a németekkel és az olaszokkal kötött szerződéseket hatalmas eredményként értékelte. A májusi egyezményt az évszázados német–horvát barátság hozadékaként méltatta a *Hrvatski narod*.[39]

Pavelićék római útját szintén hatalmas sikerként könyvelték el a *Hrvatski narod* és a *Nezavisna Država Hrvatska* publicistái, így a horvát korona felajánlását a horvát

---

[33] Kádár Lynn Katalin: Királygyilkosság Marseille-ben. Eckhardt Tibor visszaemlékezései. Budapest, L'Harmattan, 2009, 35.

[34] Pavelić, i. m. 16.

[35] A. Sajti Enikő: Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987, 86.

[36] u. o. 88.

[37] Matković 65.

[38] u. o. 66.

[39] Naša prva državna granica. Hrvatski narod (1941.05.14.) 91. sz. 2.

dinasztia megalapításaként magyarázták,[40] mely megerősítette az olasz–horvát szövetséget is.[41] Érdekes adalék, hogy Pavelić a visszaemlékezéseiben egy külön fejezetet szánt a Karađorđević-ház uralkodásának törvénytelen mivoltára, mivel az uralkodót nem az egyetlen erre hivatott szerv, a Szábor választotta meg.[42] A Szábort azonban csak 1942 elején, tehát jóval II. Tomiszláv király megválasztása után hívta össze az usztasa kormányzat.

Ugyan még az állam keleti határait nem garantálta semmilyen egyezmény a *Hrvatski narod* már a Bosznia-Hercegovinával kiegészült horvát államról cikkezett, melyben az NDH területét hasonlította össze 9 korábbi horvát történelmi térképpel. Az összevetés a pavelići Horvátországot hivatott propagálni, mely a horvát történelem során a legnagyobb kiterjedését érte így el.[43] Bár a *Hrvatski narod* leközölte a cikkeiben a római szerződések fegyveres erőkre vonatkozó passzusait,[44] a jelentős horvát lakosságú Dalmácia Olaszországhoz csatolását sem a napilap, sem Pavelić emlékiratai nem említették. A horvát küldöttség pápánál tett látogatását szintén az usztasa vezetés sikereként borítékolták, annak ellenére, hogy a Vatikán nem ismerte el hivatalosan a Független Horvát Államot.

Az usztasa propaganda a bábállami státusz, a német és olasz megszállás, valamint a megalázó római szerződések ellenére a horvát függetlenség visszaállítását és annak megvédését hangsúlyozta, melyet – állításuk szerint – a horvát lakosság egyedül az usztasáknak és legfőképpen Pavelićnek köszönhetett. Az Usztasa így a horvát nemzet egyedüli képviselőjeként szerepelt a sajtóban, mely mögé minden horvát egy emberként sorakozott fel. „*A horvát nemzet megszabadult az idegen járomtól, szabadsága és függetlensége valósággá vált. Szenvedéseit és áldozatait, ellenállását, harcát és a hő mártírok vérét siker koronázta. Teljesült a horvát nemzet leghőbb vágya: a szabad és független horvát állam!*”[45]

A történetírók azonban kihangsúlyozzák azt a tényt, amit az usztasa propaganda próbált figyelmen kívül hagyni, hogy április 10-én Horvátország függetlenségének kikiáltásakor ugyan a horvátok többsége ünnepelte az elszakadást Jugoszláviától, az usztasa kormányzattal szemben azonban már ekkor gyanakvó volt a lakosság zöme.

---

[40] Kraljevina Hrvatska. Hrvatski narod (1941.05.19.) 96. sz. 1. kiadás, 2.

[41] Učvršćuje se položaj Nezavisne Države Hrvatske u okviru Nove Europe. Hrvatski narod (1941.05.19.) 96. sz. 1. kiadás, 2.

[42] Pavelić, i. m. 145.

[43] Država Hrvatska kroz stoljeća. Hrvatski narod (1941.05.19.) 96. sz., 4.

[44] Ugovor o pitanjima vojničkoga značnja u području Jadranskog Primorja. Hrvatski narod (1941.05.19.) 96. sz. 3. kiadás, 2.

[45] Pavelić, i. m. 109.

Vlatko Maček proklamációja ellenére, mely az új hatalomhoz való lojalitásra szólította fel a HSS híveit,[46] 1941 májusáig mindössze 100 ezren tették le országszerte az usztasa esküt.[47] Ha összevetjük ezt a számot azzal, hogy a romániai Vasgárdának 1937-ben kb. 270 ezer tagja,[48] a magyarországi Nyilaskeresztes Pártnak 1939-ben pedig hozzávetőlegesen 300 ezer tagja volt,[49] ráadásul mindkét szélsőjobboldali szervezet ellenzékben működött, úgy kitűnik, az Usztasa Mozgalom csekély támogatottsággal rendelkezett a lakosság körében. A római szerződések tovább csökkentették az új kormány népszerűségét. Az usztasa állammal szembeni fegyveres ellenállás pedig eléggé korán megkezdődött.

Pavelić visszaemlékezései és a Független Horvát Állam propagandája a hangsúlyt a horvát függetlenség kidomborítására és a teljes horvát lakosság támogatására helyezték szándékosan elkendőzve a korabeli események fontos mozzanatait. A tanulmányhoz felhasznált szakirodalmak azonban egységesen rámutatnak arra a tényre, hogy az Usztasa Mozgalom már a harmincas években függő helyzetben működött, továbbá egyetértenek az NDH bábállami státuszával, ill. az usztasa kormányzat kollaboráns szerepével, mely a függetlenség kikiáltását követően alárendelte a horvát érdekeket a tengelyhatalmaknak a hatalom megszerzése és megtartása érdekében.

[46] Proglas dra Mačka. Hrvatski narod (1941.04.10.) 57. sz., 1.

[47] Sokcsevits, i. m. 519.

[48] Iordachi, Constantin: A Vasgárda: Karizma, politika és erőszak Romániában, 1927–1941. Budapest, L'Harmattan, 2017, 307.

[49] Lackó Miklós: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években. Történeti Szemle, 5. évf. (1962) 3–4. sz., 449–469: 461.

KALOUS ANTAL

A gazdasági elmaradottság tárgyalása a rendszerváltás fogalmának fényében[1]

Kísérlet a „rendszerváltás" fogalmának rögzítésére

Munkahipotézisként fogadjuk el Krausz Tamás azon megfogalmazását, mely szerint a rendszerváltás a gazdasági és tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatása.[2] Ebben az esetben egész Közép- és Kelet-Európa legújabbkori történetében két rendszerváltás történt, 1945-tel és 1989-cel.[3]

Az elmaradottság fogalmi tisztázása

A kifejezés hallatán elsősorban az életkörülmények, infrastruktúra fejletlenségére asszociálunk, általánosságban egy ál-naturalista fallácia[4] jegyében a lakosság szellemi és etikai depriváltságára.[5] A strukturális eltérés itt a „fejlett" és „elmaradott" rendszerek *keletkezési idejének* különbségét[6] látszik magára ölteni, a termelékenység emelkedése[7] (mint pánhumanista szociális ígéret egyben, á le Smith) egy utólagosan mérlegelt, a siker elérésének körülményeit tudatosan ignoráló irracionális, kvázi „istenítéletes" eredményetikai *argumentum ad crumenam* fallácia keretében lesz a tőkés termelési mód nem pusztán gazdasági-pénzügyi százalékos számításokban,[8] de

---

[1] Előre kell bocsátanom: ezek egy filozófus szavai és megközelítései lesznek, a történészek és gazdaságtörténészek diszciplináris keretek között összegyűjtött ismerethalmazáról szóló – egyben ideologikus – reflexió.

[2] Vállalva ennek egyik, korunk közmegegyezéseire nézve „botrányos" kifolyását is: ha a termelési viszonyok változása a rendszer változása, akkor 2010-ben *kormány*váltás történt, semmi egyéb

[3] Nem számítva itt a Nagy Októbert, egy elő-'45-öt.

[4] https://www.logicalfallacies.info/relevance/naturalistic/ (utolsó megtekintés: 2019.02.10). Valójában itt a Hegelnek tulajdonított, a fennállót, a társadalmi működések adott szintje szerint logikusan megteremtett mivoltot „megigazoló" alapállásról van szó.

[5] A magyar nyelv értelmező kéziszótára II. k. Budapest Akadémiai Kiadó, 1986. Áttekintő leírás, megengedő az ideológiai tartalmak meghaladottságának tárgyalására. Moralizáló felhang azonban nem található benne. Az elmaradottság negatív értelmezése tárgyalásában hasonló szerephez jut a Nagy Szovjet Enciklopédia „Fejlődés" szócikke (I. kiadás 48. köt. 101–104. Moszkva, OGIZ, 1941. Elvont hegeliano-marxista leírás, egyszerre vonatkoztatható mindenre.)

[6] Bizonyos értelemben: *argumentum ad novitatem.*

[7] L. Szentes Tamás: Az elmaradottság és a fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 8–9. Schumpeter és Hirschmann alapján.

[8] L. a marxi szöveget Marx–Engels Művei 1. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1957. Illetve itt érdekes beszúrni azokat a heterogén gazdasági formákat, amiket a Berend–Ránki szerzőpáros Magyarország története kapcsán leír, illetve a harmadik világ Szentes Tamás szavai szerint „duális" gazdaságainak ilyen jellegét. Berend T. Iván – Ránki György: Nagyipari fejlődés Magyarországon

ezektől absztraháltan egy elképzelt síkban morálisan is „jobb".[9] Erre Marx maga nemcsak a *Tőke I.* Előszavában panaszkodik, hanem a *Hegeli Jogfilozófia kritikájának* Bevezetésében is.[10] Ugyanezen utóbbi szövegben reflektál Marx egyben arra a képzetben foglalt idődimenzióra is, amelyben a „lagging behind" leírása előfeltételezett módon értelmet nyer. Amennyiben a világpiaccal való termelési-elosztási korreszpondencia funkcionális szükséglet, tehát a tőkés termelési módhoz való csatlakozás előrelépés, úgy panasza, mely szerint „mi" (felteszem, a kor német kommunistái) egy olyan rendszer kritikájával foglalkozunk, amely nálunk még el sem jött, azaz „szellemi kortársai" vagyunk egy eljövendő világnak, amitől nem kevesebb, mint két gyökeres és teljes társadalmi átalakulás választ el minket. Ámde saját társadalmi valóságunk még feudális, az idősíkoknak, akár a társadalmi-termelési rendszerek elemeinek egy kusza egymásra csúszó halmazát írja le.

Ám a tőkés rendszer tiszta lapot szeretne; mint Marx írja 1846. december 28-ai levelében Annyenkovnak, a modern rabszolgatartás termelte ki a gyapotot, a modern ipar alapját.[11] Hozzáteendő, az ipar, mikor eléggé kifejlődött, már akadályt látott a porosz utas rendszer maradványaiban, tehát matricídiumot követett el, mint az ógörög mythologia ősisteneinek láncba összeálló patricídiumai.

A világrendszer saját politikai diskurzusában az (akár: ideologikus) elmaradottság legitimatív erőt nyer beavatkozó aktusokra.[12] (Látszatra igen üdítő fejlemény, hogy a különböző, alternatív utakon járó országok lerohanása előtt a kortárs média már rég nem a centrumországok szegényeire hivatkozik, akik nyilván „nem léteznek, tehát róluk szó se essék", hanem a befolyási övezetbe kerítés ügyében mindenkoron az állítólag elnyomás alatt álló és éhező, ellátatlan tömegek nyomorúsága lesz a *casus belli* éppen az ő lebombázásukra és a teljes infrastruktúra megsemmisítésére körülöttük.) A jobboldal és baloldal úgy a gyarmatosítások korában, mint a hidegháború idején, vagy akár napjainkban az elmaradottságot a tőkeerős országok szemszögéből az érdekszférába történő, az adott terület lakosságának véleményét e

1867–1900. Budapest, Szikra Kiadó, 1954; u. ők: Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, Szikra Kiadó, 1955. Szentes, i. m. 1976; u. ő.: A gazdasági elmaradottság. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.

[9] Elsősorban és Marx korában ez a feudalizmussal való szembeállításban volt értelmezhető: most, a megkésett kapitalista fejlődésű országokkal szemben éppen ellenkezőleg, az *argumentum ad antiquitatem* vetődik fel.

[10] http://www.mlwerke.de/me/me01/me01_378.htm (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

[11] Idézi Wallerstein: Marx és az alulfejlettség. Eszmélet, 9. évf. (1997) 35. sz. 152–153.

[12] V. ö. Bagramov, Eduard: Régi fajvédő „elméletek" új köntösben. Budapest, Kossuth Kiadó, 1960. ill. Kolja Lindner eurocentrizmus-definíciójának pontjaival az Eszmélet 119. számában. (*Marx eurocentrizmusa*) Sok hasznos mozzanatot felvillantanak Szentes Tamás elmaradottság-írásai. Lenin idézi, hogy Sir Cecil Rhodes a belföldi nyomorra hivatkozva igenli a terjeszkedést (Lenin, V. I., Szocsinyenyija, T. 22. Sz. 244. Moszkva, Izdatyelsztvo Polityicseszkoj Lityeraturi, 1952.)

tárgyban ki nem kérően bevonó [jobb][13] alapállásról ill. ennek elutasításáról [bal] különböztethető meg[14] – ezt a későbbiekben látni fogjuk.

Az „underdevelopement" konnotációja meglepően gyakran[15] gazdasági, míg a szovjet kiadványokban[16] vagy a rendszerváltás előtti munkákban az elmaradottság orvosi-biológiai[17] fogalom. Azonban míg ez a szóforma, akár a „lagging-behind" és a недоразвитость szóformák egyaránt egy ideáltipikus fejlődési úton megtett távot becsülnek fel, kizárva tehát eltérő utak meglétének lehetőségét, addig az „overdevelopement"[18] a szimpla „developement" biztosította eszközök mentén a természeti források kiaknázását problematizálja; a „developement" egy bizonyos úton haladhat csak, és mindenkori csúcsával azonosítják.

Amennyiben azonban az ennyire monolit és kirekesztő fogalomhasználat mégsem képes mindenre választ adni (különösen feltűnik ez a moralizáló felhangjai és a valóság közötti feloldhatatlan ellentmondás okán) felvetődik, hogy az egy csapásirányú fejlődés elméletének szemszöge rögzített-e önmagában, ez okozza-e látásmódja korlátait.[19] A klasszikus elmaradottság-képzet a centrum helyzetének a perifériáéval való mechanikus, az okok elemzését elhanyagoló összehasonlításából ered. (Az elképzelt „egyetlen" fejlődési út monolitikusságának gyakorlatilag a „varieties of capitalism" iskola sem mond ellent – viszont a voluntarizmusával, mely szerint bármely állam tetszés szerinti tőkés berendezkedési formát felvehet pusztán szándék szerint, a világpiaci rendszer meghatározottságait éppen úgy ignorálni látszik, mint

---

[13] V. ö. pl. Hippler, Jochen: A demokratizálás mint uralmi forma. Eszmélet, 8. évf. (1996) 29. sz. 3. pont http://www.eszmelet.hu/jochen_hippler-a-demokratizalas-mint-uralmi-forma-a-harmad/ (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

[14] Tudósként értékelt személyek esetében az egy csapásirányú fejlődés elmélete bizonyos pozitivista episztemologikus vakfoltot is jelenthet; Szentes 1976-os monográfiája 1. fejezetében 12. o. több kritikai gondolkodót is idéz, akik szerint hibás speciális helyi esetektől elvárni egy hamis egyetemességet.

[15] https://en.oxforddictionaries.com/definition/underdevelopment (utolsó megtekintés: 2019.02.10) Beszédes forrás: https://www.kenyaplex.com/resources/3567-characteristics-of-underdevelopment.aspx (utolsó megtekintés: 2019.02.10). Kis elemzés: https://www.researchgate.net/publication/307138568_The_Causes_of_Underdevelopment_in_the_Third_world_and_Possibility_for_Human_Development (utolsó megtekintés: 2019.02.10)

[16] «Otsztaloszty» 1. kiadás, 43. köt., Moszkva, OGIZ, 1939. 655. 2. kiadás, Moszkva «BSzE», 1955 31. köt. 438. Nincs ilyen szócikk. «Nyedorazvitoszty» 1. kiadás, 41. köt., Moszkva, OGIZ, 1939. 469. Orvosi. 2. kiadás, Moszkva «BSzE», 1954, 29. köt., 361. Átirányít az «Infantyilizm» szócikkhez. Szlovar russzkogo jazika. 2. köt. «russzkij jazik», Moszkva, 1983, 712. Csak példaként említi a gazdasági-műszaki elmaradottságot, általános értelem, átirányít a melléknévi alakhoz, annak „az úton elmaradottság" jelentését tulajdonítja.

[17] A *Pallasz Nagylexikon* 6. k. 58. o. (Bp. 1894.) átirányít az „Atrófia" szócikkhez, 1. k. 300. o. (Bp. 1893.), ám ez tisztán orvosi leírást tartalmaz.

[18] https://populationspeakout.org/the-book/ (utolsó megtekintés: 2019.02.10)

[19] Mint ahogyan D. Sz. Lihacsov kénytelen volt felismerni, hogy Oroszország „keletisége" csak akkor lesz feltűnő, ha nyugatról tekintenek felé. L.: Lihacsov, D. Sz., Isztoricseszkoe szamoszoznanyie i kultura Rosszii.

az egyes területek természetföldrajzi eltéréseit. Így viszont visszaléptek Montesquieu (Le esprit des lois) és Rousseau (Második értekezés) elé, ezek ugyanis elismerték a természetföldrajzi viszonyok visszahatását a gazdálkodás lehetséges módozataira… Ezzel lehetőséget teremt saját kritikájára. Artner Annamária már rávilágított hibáikra.)[20] Ezért beszélhet Prekisch „hamis egyetemességről".[21]

A fejlődést technikai értelemben a tőkés termelési módban látó Marxot igen könnyű lenne tehát az egyetlen-lehetséges-út, azaz ezen esetben az angol mint a kapitalizmus ideáltipikus formája hívének látni és láttatni, amint ezt az őt eurocentrizmussal vádolók teszik,[22] miután annak a kontinens országaihoz képest a tőkés átalakulásban (e szóforma mentesülhetne a „fejlődés-elmaradottság" dichotómia érzelmi tölteteitől) akkoriban a legmesszebb jutott, és ilyetén történetében a legjobban dokumentált kapitalizmusforma volt.[23] Erre hivatkozik Althusser is az elméleti megalapozást körvonalazó írásában,[24] ahol tehát a brit tőkés forma lehetett az az ideális átlag, amely(nek elemzése) absztrakt formájában is felmutathatta a tőkés rendszer általános *differentia specificá*-ját. Ugyanezt a problémát emeli ki Althusser Lenin és a legális marxisták (Sztruve) vitájában is, ahol a tét, hogy létrejöhet-e kapitalizmus Oroszországban.[25]

Ernest Mandel a maga részéről egy homályos kifejtéssel próbálkozik, amelyben belül marad a fejlődés egyféle csapásirányúságának képzetén, és csak az a kérdés számára, miért maradnak el egyesek – a természeti (pl. ásványi, vízrajzi, domborzati, klimatikus) ill. humán (népsűrűség) viszonyokról, melyek gátolhatják vagy segíthetik a „fejlődést", nem látszik tudomást venni.[26]

Szentes Tamás az elmaradottságot tárgyaló írásaiban pedig felhívja a figyelmet azon szerzők áldozathibáztató és egyben kapitalizmus-apologéta tárgyalásmódjára, akik az elmaradott országok kapcsán a világpiaci összefüggések helyett egyoldalúan a helyi lakosságot és a lokális politikát teszik felelőssé azok saját szegénységében.[27]

---

[20] L. pl. www.ksh.hu/statszemle_archive/2019/2019_01/2019_01_005.pdf (utolsó megtekintés: 2019.02.10)

[21] Szentes, i. m. 12.

[22] L. Lindner i. m. Ez az írás gyakorlatilag Marx eltávolodásának a hegeli jog- és történelemfilozófiától is dokumentuma, amennyiben előbbi, Smithtől fellelkesülve, az egyirányú fejlődésben a csúcsot a polgári társadalomban véli megtalálni, utóbbi pedig a világtörténelem szakaszaiban kulturális hegemóniákat vél csak látni.

[23] V. ö.: *A Tőke* I. Előszó az első kiadáshoz.

[24] Althusser et al.: Olvasni a Tőkét. Budapest, Napvilág Kiadó, 2018. 387–392.

[25] u. o.

[26] Mandel, Ernest: Egyenlőtlen fejlődés. Eszmélet, 7. évf. (1995) 25. sz. http://www.eszmelet.hu/ernest_mandel-eyenlotlen-fejlodes/ (utolsó megtekintés: 2019.02.10)

[27] Szentes i. m. 1976, ill. u. ő. i. m. 1965

A „fejlődés" nem egyirányú, mondja el, a „fejletlenség" a világgazdaságtól függő félrefejlődés.[28] A „fejletlenség" ördögi köre: alacsony reálbérek → alacsony fogyasztás → alacsony tőkenövekedési ráta.[29] (Ez a képlet persze még nem veszi figyelembe a jövedelmek társadalmi elosztását és a világrendszeren belüli viszonyokat.)

A fejlődés mint elkanyarodás

Pach szerint a későbbi félperiféria az, amelynek gazdálkodása „elkanyarodott" a gazdasági fejlődés (centrum) irányától.[30] Azonban ha megnézzük, a félperiféria és a centrum közötti különbség a tengerentúli felfedezések és luxusáru-forrásoktól való távolság.[31] Mindazonáltal ez éppenséggel a világ távoli és kifoszthatóó tájaival kapcsolatba került országok gazdasági-társadalmi átalakulásainak terméke; nem mi maradtunk le,[32] hanem ők ültek közel a tűzhöz! (Vessük ezt össze Szibériának a 16. századtól beinduló tulajdonba vétele leírásával! Anyagi értelemben nem hozhatott annyit, mint a rabszolga-kereskedelem és az őslakos kegytárgyak elrablása, ám szükséges lehetett a nyugati irányú terjeszkedés frusztrációjakor.[33] Még inkább vessük össze a portugál hajózási helyzetelőnyt ecsetelő fejtegetéseivel.)[34]

A meghódított területek kizsákmányolása és a termelési technikák fejlődése öngerjesztő folyamattá állt be,[35] míg ezzel a félperiféria második jobbágysága csak a fokozott terhek útján próbálhatta tartani a lépést,[36] sikertelenül. Az elmaradottság

---

[28] Szentes i. m. 1965, 16.

[29] u. o. 23–25. Érdemes megfigyelni ugyanezen mechanizmusoknak a rendszerváltás utáni megjelenését!

[30] Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963.

[31] Előfeltevésem, hogy a következő évszázadokban a döntően agráralapú félperiférias társadalmak az iparosodó és gyarmatárukat importáló centrum termékeiért a közvetítők profitjával terhelt árakat voltak kénytelenek fizetni, azaz a kontinens két fele közötti vagyoni szakadék mélyült.

[32] Itt szeretnék elhatárolódni Szűcs Jenő Közép-Európa-koncepciójától, (l. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Budapest, Magvető Kiadó, 1983) amely lényegében egy pszichologizáló elképzelés keretében egyenest a római limestől datálható mentalitásbeli és csak ebből következően gazdasági határvonalat szeretne látni, amely elkülöníti a félperiféria világát a centrumtól. A vállalkozói-kapitalista attitűdök és Weltanschauung a történelem termékei, csöppet sem örökérvényű, „genetikailag kódolt" dolgok.

[33] Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983. 579.

[34] i. m. 67–72.

[35] L. Berend – Ránki i. m. 1979, 11–13.

[36] Ám a közhelyekkel ellentétben jegyezzük meg, hogy éppen Pach mutatja fel: a feudális kötelezettségek pénzbeli megváltása a későbbi centrum területén már a 13. századtól megkezdődött. (Pach, i. m. 23.) A különbség, olybá tűnik, hogy a tengerek felé nyitott Anglia nemességének alkalma nyílt tőkéjét megforgatni. Az egyoldalú feudális teher feloldásának nyitja lehet, miért nem fajult a polgári forradalom ott az *ancien régime* kivételezettjeivel szembeni olyan leszámolásba, mint a „noblesse oblige" franciaországi Nagy Forradalom.

ideológiai szintje, a reakció a tehetetlen, kiváró taktika volt a félperiféria uralkodó osztálya részéről.[37] Ha megfigyeljük, a négy niederhauseri európai alrégióból háromban, nem lévén sem tőke, sem hajlandóság az ipari átmenetre, állami utasítással, külföldi finánctőke használata által került sor az iparosításra.[38]

Innen jön, hogy a „fejlődés" képzete a *termelési eszközök* ipari irányú fejlesztésének képzete, annak a feudális kötöttségeket felbontó alapmozzanataival!

Gyakorlatilag ebben a pontban foglalható össze Trockij és Pokrovszkij vitájában a döntő kérdés, ami nem kérdés. Pokrovszkij a kupectőke 16. századi oroszországi meglétét és nagyságát a kapitalista fejlődés egy sajátos útjának láttatja, amelyben ekkor a cári impérium kortársa lehetett volna a vállalkozóivá váló centrumnak![39] A kereskedelmi tőke megléte önmagában még nem a tőkés termelési forma, szólt a válasz. (Hozzátehető, hogy a kereskedelmi tőke megléte az ókori görögöknél és rómaiaknál nem jelentette a rendszer egészének kapitalizálódását, amint a rabszolgákkal folytatott nagyüzemi termelés sem.)[40] Ami nem is csoda: Wallerstein alá is húzza, a tőkés rend *differentia specificá*-ja a termelőtőke uralkodóvá válása.[41]

A gazdasági elmaradottság két szakasza

A közép-európai régió elmaradottságának tárgyalásában az első nagy korszak a középkorból naptár szerint kilábalt, de faktice abban élő Habsburg és poszt-Habsburg királyság története. A birodalom kaunitzizmusa ellenében léphetett csak fel az iparosító törekvés. Pach Zsigmond Pál *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon* monográfiája[42] első ránézésre Pokrovszkij nyomdokain látszik járni[43] amikor előbbre hozza a tőkés átalakulást a hihetőnél, (amit ő maga is érez, és igyekszik is mentséget találni a tőkés átalakulás sokszínűsége tézisében[44]) egyben látszatra bizonyos hazai keletkezésű jelleget tulajdonít neki. No nem feltétlenül tisztán: egy pénzügyi oligarchia

[37] L. a Kommunista Kiáltvány a reakcióról szóló szakaszát.

[38] L. pl. Bebesi György a feketeszázasságról szóló monográfiájában (Bebesi Gy., A Feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása a századelőn. Ruszisztikai Könyvek VI. Budapest, Russica Pannonicana, 1999.); a Berend–Ránki szerzőpárosnál Gazdasági elmaradottság a XIX. században. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.

[39] Krausz, Tamas: Vosztocsnaja Jevropa – Vcsera i szegodnja. // Isztorik i mir – mir isztorika... Budapest, Russica Pannonicana, 2012. 185–187.

[40] Vö. Arisztotelész *Politika* a khrematistike-ről ill. Marx, K., A tőkés termelést megelőző formák. A Tőkében vagy külön kiadványként.

[41] Wallerstein, I.: Marx és az alulfejlettség Eszmélet 9. évf. (1997) 35. sz. 157. http://ww.eszmelet.hu/immanuel_wallerstein-marx-es-az-alulfejlettseg/ (utolsó megtekintés: 2019.02.10)

[42] Pach Zs. P.: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon* Budapest, Szikra Kiadó, 1952.

[43] Valójában folyton Révai Józsefre hivatkozva.

[44] Pach, i. m. 1952, 8.

felbukkanását véli látni a *kontinentális zárlat* hozta *levantei nyitás* után.[45] Ráadásul el kell ismerje a pénztőke-felhalmozódás kérészéletű jellegét.[46] (Felteszem, a *Tőke* 24. fejezetére rímelő magyar történeti koncepciót szeretett volna létrehozni – ám egy ilyen olvasat eléggé gyenge lábakon áll.) Hozzá képest Sándor Vilmos *Nagyipari fejlődés Magyarországon* kötete[47] nem hat anakronisztikusan, a külföldi, döntően banki eredetű tőke beáramlását is feltárja[48], mint a megtermékenyítő erőt, amely a magyar ugaron lehetővé tette az ipari fejlődés megindulását – akárcsak az ezek nyomán megjelenő tőke és termelés-koncentrációt.[49] Berend és Ránki *Magyarország gyáripara 1900–1914* munkája[50] egy döntően financiális hátterű, oligarchikus képet vetít elénk; a bankfüggetlen vállalatok száma és össztőkéjük kimutatása alapján ezek morzsányiak lehettek a komoly cégekhez képest.[51] Ez is jól illusztrálja a félperiféria krónikus tőkeszegénységét, amely a „nyugati" azaz centrum-típusú, állami vagy pénzintézeti háttér nélkül működő vállalkozói réteg teljes esetlegességét hozta magával. (Az a fajta „természetes születésű" középosztály, amely a centrumban a kincsképzők nemzedékének a „külső erőtér" kifosztásából szerzett vagyonával elindulhatott a tőkés gazdálkodás útján, mint fentebb látjuk, nem lévén, nem is lehetett semminek alapja nálunk.) A mellékelt táblázatok emellett kimutatják, hogy a mélyről indult ipari fejlesztés az I. világháború előtti időszakban pl. a vegyipar bizonyos ágazatokban megduplázta, másokban megnégyszerezte a termelést.[52]

Alapvetően ezekben a monográfiákban végig látszik, hogy a brithez képest 90 évvel későbbi magyarországi ipari forradalom ideológiája ekkor egy olyan „catching up", amelynek a *technológiai* elmaradottságra hivatkozása jogos volt, gazdaságpolitikai éle azonban az ipari termékek költséges behozatalának kikerülését célozta.[53]

Úgy tűnhet, eltértem a tárgytól, és az utolérés területére tévedtem – de ezt rögtön kompenzálja néhány tény: a kiegyezés és a századforduló között gyakorlatilag nem beszélhetünk hadiiparról, ezt az osztrák fél látta el,[54] a századforduló után ugyan számtalan cég fordult a hadiigények kiszolgálására,[55] ám az elmaradott és magas

[45] u. o. 212–213.
[46] u. o. 230.
[47] Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon, Budapest, Szikra Kiadó, 1954.
[48] Sándor, i. m.. 21. második hullámban u. o. 310–311; részletesen u. o. 398–491.
[49] u. o. 516–546.
[50] Berend T. I. – Ránki Gy.: Magyarország gyáripara 1900–1914. Budapest, Szikra Kiadó, 1955.
[51] u. o. 156–157.
[52] u. o. 231.
[53] Bár a világrendszeren belül a hátrányokat csak részlegesen (f)okozza az egyenlőtlen csere, ezek felszámolására tett csőlátásos kísérletnek vehetjük, vö.: Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója. Eszmélet, 26. évf. (2014) 103. sz. 159–163.
[54] Figyeljük meg ezt a *Nagyipari fejlődés* kötetben 363. ill. 463–464.
[55] *Magyarország gyáripara* kötet 265.

hozzáadott értékű magyar helyett a modernebb osztrák cégek kapták inkább pályáztatás esetén a megrendeléseket.[56] A „catching up" motivációs nulladik premisszájaként pedig eleve hordozza az elmaradottság érzését. A szomorú végkövetkeztetés, hogy a háború előestéjén az ország a korlátozott volumenű ipari termelésével döntően még agrárország volt.[57]

Ez a jelleg a horthyzmusban sem változott, a győri program csak rövid, a hadikonjuktúrából és nem a programból magából eredő fellendülést élhetett át.[58] Ráadásul a Waffenbruderek számára elegendő volt, ha Horthyék olajos magvak és egyéb termények beszállítására korlátozzák önmagukat,[59] ill. a horthysták elképzelése a náci megszállás alatt álló területek felvevőpiacként vagy éppen nyersanyaglelőhelyként történő felhasználásáról[60] eleve álom maradhatott, mert a nácik ezeket maguknak tartották fenn Ausbeutung céljára, tehát nem is adtak volna belőle.[61]

Bár a világ felosztásában és újrafelosztásában a vezető szerepet a „fejlett" országok viszik,[62] a katonai-expanzív politika mint a fejlődés vélt erőforrása az elmaradott országok jellemzője is lehet, ám nem a telítetté vált piacok és népesség terheinek lerakására, hanem éppen a piac telítésére. Ráadásul az elmaradott országok esetében nem globális, hanem csak regionális arányokban.

Elmondhatjuk tehát, hogy a kiegyezéstől a felszabadulásig terjedő időszak minden technikai értelemben fejlesztő tőkebefektetések ellenére, különösen a századforduló előtti utolsó két évtizedben (ill. 1870–1910 között), az akkori brit GDP 29-47%-a közötti eredményekig tornázta fel a félperiféria országait, kivéve a császári Németországot, amely 63%-ra jött fel, lásd Berend–Ránki *Magyarország gyáripara* a monopolisztikus szakaszt tárgyaló fejezetét. Az adott korszakban, láthatjuk, ugyanilyen tőkeimport zajlott Romániába és Oroszországba is. Mindez a centrum színvonalához képest elmaradott helyzetben hagyta Magyarországot,[63] amint ez félperiférikus helyzetéből következik is.

---

[56] u. o. 267.

[57] u. o. 296.

[58] Berend – Ránki: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. 1933–1944. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 298–315.

[59] u. o. 321.

[60] u. o. 328.

[61] Lásd: Götz Aly „Hitlers Volksstaat" c. munkájának az Ukrajna kifosztásával foglalkozó részét. Götz, Aly: Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. Frankfurt am Main, Fischer, 2005.

[62] Lenin, Vlagyimir Iljics: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. V–VI. fejezet.

[63] Michael Kaynes-Rumy Susan: Közép-Kelet-Európa utolérési kísérletei. Eszmélet, 11. évf. (1999) 44. sz. 58–59.

A két szakaszt elválasztó közjáték

A szocializmusról szóló mai, érdekterhelt diskurzussal szemben igen meglepő, hogy az újjáépítéstől a hatvanas évekig valójában igen korszerűnek mondható technológia állt rendelkezésre, mint Szász Gáborra hivatkozva idézi Artner.[64] Egyfelől a kapitalista országok blokádja által autarchiára kényszerített Szovjetúnió[65] (melynek ilyesfajta kényszerpályájáról *Az SzKP(b) története* X. fejezete[66] ad némi felvilágosítást, ill. elismeri Pinkász és Gerőcs is[67] – ha úgy vesszük, a KGST, mint az egyenként is autarchiára törekvő népi demokráciák a káros kompetíciót egymás között kikerülni szándékozó munkamegosztása afféle ellen- és paravilágrendet is jelentett.) technológiájából való baráti részesedés, másfelől az innováció szabaddá válása meglepő korszerűséget tett lehetővé: a hazai technikatörténetből a csepeli motorkerékpárok (Csepel, Pannónia, Danuvia) saját korukban korszerű konstrukcióknak számítottak.[68] (Az önállóskodó magyar innovációs kísérletek buktatóit viszont Máté György is tollára tűzte.[69] Ugyanis a szovjet kutatás-fejlesztés eredményeit jóval költséghatékonyabb volt számtalan területen átvennie egy szövetséges országnak, semmint külön úton próbálkoznia.) A feudális elmaradottságból a technológiai fejlesztésbe való átlépés ugyanis ott 1922 volt, míg nálunk csak 1945 – így tartja Bárdos-Féltoronyi.[70] (Ez kissé elnagyolt megközelítés: a bolsevikok 1918-tól elkezdték a műszaki és humán fejlesztést és káderképzést.)

A kutya többek között ott van elásva, hogy míg a Szovjetúnió a Nagy Honvédő Háború végeztével szerette volna civil célokra átállítani hadi termelésről ipari kapacitása egy addig lekötött részét, sajnos az Egyesült Államok agresszivitása miatt ezt nem tehette végül meg.

Megtörték ugyan az amerikai atommonopóliumot, ámde ezzel csak a védekezés lehetőségeit kapták meg, amiket viszont nem lehetett kiaknázni.

---

[64] Artner Annamária: Az ipari-technológiai fejlődés tendenciái Magyarországon. Eszmélet, 11. évf. (1999) 41. sz. 107–110.

[65] Michael Kaynes-Rumy, i. m. 1999, 62. Ugyanezek a 68–69. o. bizonyítják, mennyire nem értik a kényszerpályákat ebben az önellátásban.

[66] Az SzKP(b) története. Budapest, Szikra Kiadó, 1950.

[67] Pinkász – Gerőcs: A KGST a világrendszerben.
http://epa.oszk.hu/01700/01739/00098/pdf/EPA01739_eszmelet_113_015-036.pdf (utolsó megtekintés: 2019.12.02).

[68] L. pl. Motor Revü 2000. február. A szovjet típusok történetéről L. pl. Ocskay Zoltán: A motorkerékpár története. Budapest, Varga és Társa, 1993.

[69] *Stop* in.: *Csodaszer* Budapest, Kossuth Kiadó, 1964.

[70] Bárdos-Féltoronyi: Peremvidékről *peremvidékre.* Eszmélet 41. sz. https://www.eszmelet.hu/bardos-feltoronyi_miklos-peremvidekrol-peremvidekre-koztes/ (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

Az 1960-as évek második feléig egy nagyon is komolyan veendő ipar (pl. kohászat) és kutatási ágazat volt nálunk; a világ egyhatoda (a Szovjetunió) a kutatói apparátus 25%-át bírta, a baráti országokkal együtt 30%-ot még az 1970-es években is. Az 1970-es évektől kezdődő nyugati technológia-import inkább bizonyult károsnak: ez lejárt technológia volt, és nem is kompatibilis a miénkkel.[71] Félperifériánk valamelyes fejlődése mellett kiszolgáltatott volt a nagyobb erejű centrumnak.[72]

Miközben tehát a szocializmus viszonylag a legfejlettebb időszaka volt a félperifériának, a „szebb-múltat-mozgalmak"[73] ma látszattudományos szinten is a korszakok felcserélésén erőlködnek, ahol a horthyzmus lett volna az, ami a szocializmus, vagy éppen az újrakapitalizmus viszonyait vetítenék vissza utóbbira.

A második elmaradottsági szakasz

A rendszerváltással nem pusztán a hazai foglalkoztatás került lefejezésre, a (máig sem pótolt) másfél millió munkahely megsemmisítésének rémisztő számával, hanem a saját fejlesztésű technológia is, akárcsak a tulajdon. A hazai tőke 80%-a privatizációra került, ennek fele külföldi transznacionális vállalatok tulajdonába. A vállalkozások legnagyobb része monopolisztikus, és szűk körű tulajdonosi körrel rendelkezik.[74] Az export óriási hányada a vállalatokat felvásárló külföldi tőkés vállalatok tulajdona.[75] Az egymást váltó, színleg eltérő ideológiájú kormányok egyöntetű és egyforma szervilizmussal fordulnak ezen cégek és a centrum felé, szolgálják ki azok érdekeit. Az ún. „integráció" a „szabad" piaci környezetbe egyoldalúan a tőke hasznára futott ki, ámde éppen a tulajdonosok által irányított gazdaságban az egyenlőtlenségek csak újratermelődhetnek,[76] a szociálisan kirekesztettek osztályrésze a „victim blaming". Artner Annamária e visszafejlődés láttán 1999-ben még nem zárta ki, hogy speciális részterületeken talán megtörténhet a visszakapaszkodás. Mára már nem. (Hugo Radice előtt is 1994-ben még nyitottnak látszott a kérdés, hová kerülünk a globális munkamegosztásban...[77]) Két évvel később azonban már látszott

[71] Artner, i. m. 1999, 112..

[72] http://real.mtak.hu/72776/1/AA__KeEu_helye_a_vilagrendszerben_Eszmelet116__2017_tel_u.pdf (utolsó megtekintés: 2019.02.10).

[73] Vö.: György László: Észrevételek a Horthy-rendszer historiográfiájáról. Eszmélet, 29. évf. (2017) 114. sz.

[74] Artner, i. m. 1999, 112..

[75] u. o. 112–113.

[76] u. o.

[77] Radice, Hugo: A külföldi tőke szerepe a kelet-európai átalakulásban. Eszmélet 24. sz. https://www.eszmelet.hu/hugo_radice-a-kulfoldi-toke-szerepe-a-kelet-europai-atalakul/ (utolsó megtekintés: 2019.12.02).

egyfelől a régió teljesen egyértelmű újra-periferizálódása, „latinamerikanizálódás”[78] néven, ami alatt szélsőjobboldali rendszerek a lakossággal szembeni elnyomó magatartása és demagógiája mellett a centrum kutyahűségű kiszolgálását érthetjük, párhuzamosan a látható lakossági elszegényedéssel.[79]

Természetesen, a hazai politikai elit a neoliberális iskola tanítása szerint ezt mindvégig pozitívumnak tekintette (vagy inkább: állította), a konvergenciát a küszöbön állónak, a szegénységet átmenetinek stb.[80] A kényszervállalkozói rendszert máig is támogatják, annak ellenére, hogy a centrumban az 1980-as évek óta lemondtak a kisvállalkozásokról[81] a monopóliumok-multinacionális vállalatok leküzdhetetlen túlerejével szemben.

Ámde jogos a kérdés – miért hangzott el ez a rengeteg empíria? Mert a csattanó most jön. Minden lelkes győzelmi zászlólengetés és magabiztos kérkedés ellenére, a „középhatalminak” vélt félperiféria igencsak elnyomott helyzetben van; a korábban az afrikai országokat segélyező volt Béketábor most a tőkeexport terepe: euroafrika. A Szentes Tamás által 1965 és 1976 között írottak az elmaradottság jelenségvilágáról, amelyeket a szocializmusban felülről és kívülről nézhettünk, „váratlanul” igencsak közel jöttek, saját világunkká váltak. A nagyhatalmaktól való gazdasági függés, a gátlástalan jövedelem-lecsapolás, a helyi elitréteg nagyhatalmak felé orientálódása.[82] A befektetett tőke magas megtérülési arányai,[83] a repatriált tőke volumenének lenyomozhatatlanná tétele,[84] a periféria-ország a befektetővel kapcsolatos nagy kiviteli aránya, amely nem viszonos,[85] a gazdaságfejlesztés eszközeinek egyoldalúan importból eredése, a technika egyoldalú átvétele.[86] Importált másodvonalas technika és „brain drain”.[87] (A repatriált tőkemennyiség a most folyó Audi-tiltakozások egyik kulcskérdése is: a tiltakozók ebből vélnék kivonni a béremelések költségkeretét.) Vessük össze a felsoroltakat az NSZK-autóipar itteni magatartásának elemzésével! A gyártás a félperiférián működik, a fő piac azonban az USA és Ázsia.[88] (A termelés

[78] Latinamerikanizálódás. Eszmélet 30. sz. 41–42. http://www.eszmelet.hu/eszmelet_-_latinamerikanizalodas/ (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

[79] *Elszegényedés* Eszmélet 30. sz. 38–39. http://www.eszmelet.hu/eszmelet_-_elszegenyedes/ (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

[80] Ennek ideológiai hátteréről pl. Shaikh Anwar: A neoliberális közgazdaságtan mitológiája. Eszmélet 67. sz. http://www.eszmelet.hu/anwar_shaikh-a-neoliberalizmus-kozgazdasagi-mitologiaja/ (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

[81] Artner, i. m. 1999, 100.

[82] Szentes T.: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 361.

[83] u. o. 363–364.

[84] u. o. 362.

[85] u. o. 366.

[86] u. o. 365–373.

[87] u. o. 375.

[88] Gerőcs T.: *A német járműipar*... Külügyi Szemle 2015 ősz. 96–117: 104.

és élvezet szétválasztása eleve az aszimmetrikus viszonyrendszerek sajátja.)[89] Az egyenlőtlen fejlődés centrum-periféria viszonyrendszere ismétlődik meg a járműipari tőkekivitellel. A kis országok kénytelenek ugyanis alkalmazkodni a gazdagokhoz, a verseny *ab ovo* nem a centrum és periféria között zajlik, sőt, egymást alkudják mind lejjebb a kedvező befektetési terep státuszáért.[90] A kis országok oktatásukat, adó- és munkaügyi törvényeiket is a monopóliumok szükségleteihez szabják.[91] A tőkeimportnak alávetett térség inkább gazdasági enklávé, semmint integráns része a helyi gazdaságnak.[92] Kutatás-fejlesztés e területeken nem folyik,[93] a helyi beszállítók „A" technikát csak az anyacégen keresztül szerezhetnek be,[94] és óriási a szakadék az innovációs központok ill. a kifutó modellek félperiférikus termelése között.[95] A TTIP szabadkereskedelmi egyezménnyel a járműipari függés csak erősödött, párhuzamban más ágazatok, pl. a mezőgazdaság helyzetének romlásával.[96] (A K+F-en kívül rekedés történelmileg is ismerős az elmaradottság esetében.)[97] Az oktatásból való forráskivonás a kompetens munkavállalók számának drámai esésével jár, és az elmaradott félperiféria helyzetének látszatra ellentmondó módon vendégmunkaerő fogadására.[98] Figyeljük meg a neoliberális inkongruenciát: a „versenyképesség" őrületig ismételgetett jelszavával történő leépítések már rövid távon is csak rombolják a faktikus versenyképességet – a „liberális gazdaságtudós" vagy oximoron, vagy eufémizmus a tévés ezoterikusra. Az EU „takarít" az általa szorgalmazott megszorító politika után.[99]

(Hogy mennyire retrográd a perifériának a centrummal szembeni egyoldalú „profitbánya" szerepe, nem csak a Szentes által leírt aszimmetrikus-hierarchikus viszonyrendszerek megléte, hanem a két alárendelt helyzet egy homologonja a *feudális kori* Lengyelország, melynek folyómenti nemesei Gdańskon keresztül adták el terményüket holland kupeceknek – ám a valódi óriásprofit éppen az utóbbiak oldalán

[89] V. ö. Hegel, G.: A Szellem fenomenológiája, Úr és szolga. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961.
[90] Gerőcs i. m. 105.
[91] u. o. 105–106.
[92] u. o. 107.
[93] u. o. 107.
[94] u. o. 108.
[95] u. o. 111.
[96] u. o. 109.
[97] Szentes i. m. 1976, 373–375.
[98] http://balmix.hu/hu/magyar-elemzesek/30008-szakszervezetek-lassan-elkerulhetetlenne-valik-a-kulfoldi-munkaero-bevonasa-a-hazai-piacon-1559327406 (utolsó megtekintés: 2019.12.02)
[99] http://balmix.hu/hu/magyar-elemzesek/30023-szakszervezetek-unios-penzt-kap-a-korhaz-amelynek-nemreg-orvoshiany-miatt-bezart-egy-osztalya-1559399406 (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

realizálódott![100] Vagy akár a Rusz 14–15. századi kereskedelme a Hansa-szövetséggel.[101] Az elmaradottság, olybá tűnik, törvényszerűen csábítja kizsákmányolóit.

A Berend–Ránki szerzőpáros a 19. századi felzárkózási kísérletek leírásakor a centrum finánctőkéje szerepét tárgyalja és a törlesztési nehézségeket sejteti, ám a kamat- és törlesztési kizsákmányolás volumenéről sajnos nem ír konkrétumokat, hogy párhuzamba állíthassuk a kortárs homológjaival, igaz, Szentes is részlegesen szolgálhat ilyenekkel.[102]

A dolog iróniája tehát abban áll, hogy rendszerváltás utáni helyzetünk pontosan fordítottja a Marx által a jelen szöveg elején felpanaszolt idősík-torlódásnak: mi életkörülményeinkben tökéletesen kortársai vagyunk a korunknak, hibátlan szinkronitásban állunk a világ más részeiben a (diktatórikus) neoliberális ideológiai hegemónia által kiváltott nyomorban és jobbratolódásban – míg közmegegyezéses eszmevilágunk egy ködbe vesző, mert bizonytalanul betájolható, idealizált, de sosemvolt premonopolisztikus, vélt „szabad"versenyes kapitalizmus álmát kergeti egyre. Miközben a woodstocki szónokok már 1969-ben elkántálták[103] a polgári ideált, nálunk még húsz évvel később is zászlóra lehetett tűzni a polgáriság jelszavát, harminc évvel később, a polarizált társadalomban pedig a „nemzeti középosztályét".

Megfigyelhető, hogy másodvonalas technika importját hajtják ma nálunk végre, az olcsó munkaerő számít vonzónak költséghatékonysági okokból, az ország tehát nem törhet ki a „közepes jövedelmi csapdából", a felhalmozás egyoldalú, a többletérték kivonása nagy volumenű és állandó, a helyi elit az egyre inkább kasztos módon prekarizálódó lakossággal[104] szemben, a tőketulajdonosok mellett pozícionálja önmagát. (Ez az elnyomorodás persze általános ma globálisan.)[105] A profitabilitás érdekében a dolgozónak kell megfeszülnie vagy feleslegessé válnia. A munkakörülmények romlása ellen az EU is tehetetlen.[106] (Noha nyilván ez nincs is ellenére.) A periférián ez csak súlyosbodik: a constans, vagyis a berendezések mellé variabilis, olcsó munkaerő kell. Magas hozzáadott értékű áruk, alacsony profit, nem képződik tartalék a fejlesztésre. Így marad a periféria-lét.[107] A destabilizálódott rendszert a

[100] Davies, Norman: Lengyelország története. Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 212–235.
[101] Sashalmi Endre: Oroszország gazdasága a XV–XVIII. században. Pécs, JPTE, 1995, 60–61.
[102] Szentes, i. m. 1976, 363–364.
[103] Értsd: otpeli" – halotti szertartást végeztek felette.
[104] Artner Annamária: Marx 200. Eszmélet alapítvány 2018.
[105] i. m. 66–67. V. ö.: Forrester, Vivane: Gazdasági horror. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1998.
[106] i. m. 75–95.
[107] i. m. 109–110.

szélsőjobb védi meg – összefonódik a nemzeti tőke, külföldi tőke és állam.[108] (Ami nem is újdonság: az EU, amelyet ma az „európaiság" emlékműveként kezelnek, az 1950-es-70-es évek USA-érdekű gazdasági integrációjából keletkezett.)[109]

Cseppet sem mellesleg; a szélsőjobboldal szovjetofób toposzai között a Marshall-terv elutasítása is szerepel, mint „bűn" – ehhez képest ma éppen a szélsőjobb beszél „gyarmatosításról", mert a monopolisztikus neoliberális piac, ill. a transznacionális vállalatok elsöprő tőkeerejében csak az „idegent" látja, nem a struktúrát. (A neoliberális vagdalkozásokkal ellentétben a szélsőjobb nem lehet antikapitalista, hiszen tömegbázisa a nemzeti oligarchátusból és az alsó középosztályból verbuválódik; saját létezését kérdőjelezné meg a vállalkozói rendszer elutasításával. Ha a tájékozatlanabbak, mint Ortega y Gassett is, a Harzburgi Frontban a kispolgárnak a tőke feletti „győzelmét" szeretnék látni, ignorálják, hogy a nagytőke e „veresége" ellenére irányító és anyagilag csonkítatlan pozícióban maradt, a Kleinbürger pedig csak ígérvényt kapott más felekezetű kispolgár-társai megüresedett vállalkozói helyei elfoglalhatására, ugyanakkor a nemzeti érdekegység értelmében ölni és halni köteleződött el a tőke javára Keleten. A vállalkozói rendszer nemzeti alapon? – ez még mindig a vállalkozói rendszer.[110] Ugyancsak hamis az az állítás, amely a történelmi szélsőjobbot a „catching-up" jegyében szeretné felfogni; a tengely ideológiájában, ha technológiájában nem is, a centrum része: a „fasizmus" néven ismert oldal a szélesen vett centrum egyes elemeinek a világ felosztásán belül önmagának előnyösebb helyzetet kierőszakolni akaró kísérlete volt.) Ezért nem fogja fel, hogy ugyanez a helyzet áll elő, ha az USA szatellitállamául szegődik a régió már közvetlenül a háború után.[111]

Egyenlőtlen csere, a munka és tőke kihelyezése állt be a rendszerváltással. Ez viszont jelzi a gazdasági hierarchiát, akár az innovációk kezelése – írja Arrighi is.[112] Azonban míg ő lát fantáziát a saját forrású, specializált fejlesztésben 1989-ben, addig Szentes pl. 1976-ban maoista propagandának látja az ötletet.[113] A jobboldali

---

[108] i. m. 120–122.

[109] Gerőcs – Jelinek: A NER az EU-ban. 15–17. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00103/pdf/EPA01739_eszmelet_118_012-033.pdf (utolsó megtekintés: 2019.12.02).

[110] L. Akcióban az SS. Antifasiszta Ellenálló Harcosok Szövetsége, NDK, 1960 idevágó fejezetét „Dokumentumok és jelentések: hogyan zsákmányolták ki a német konszernek a foglyokat"; Norden: A német monopolkapitalizmus. Budapest, Szikra Kiadó, 1950; és Ulbricht: A fasiszta német imperializmus. Budapest, Szikra Kiadó, 1954.

[111] James S. Allen monográfiája (Allen, James S.: Marshall-plan: Recovery or War? New York, 1948) felhívta már a korban a figyelmet, hogy a Marshall-tervért cserébe az abban részesített országok függetlenségüket idegenítették el egyszer és mindenkorra. „Plan Marsalla". Izdatyelsztvo Inosztrannoj Lityeraturi, Moszkva, 1949

[112] *A fejlődés illúziója* Eszmélet 103. 161–162.

[113] Szentes T.: *Az elmaradottság és fejlettség dialektikája.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976. 376.

kisdiktatúrák bérbe adták állampolgáraikat a centrumnak, írja Arrighi, aki azt jósolta a volt Béketábor kis országainak, hogy új Izraelek vagy Dél-afrikai Köztársaságok lesznek, azaz rendszerpárti, tekintélyelvű diktatúrák.

A „NER" minden fiktív volta ellenére közbeszéd tárgya, mégpedig akként, ami *nem*. Az EU mint a centrum-tőke szervezett képviselete,[114] és az EU is takarít a centrum magáncégeinek profit-kiszivattyúzása után. Minthogy pedig a helyi elit a mezőgazdasági, építőipari és infrastrukturális szegmensekben találja meg saját piacát, részeseként tehát az egyenlőtlen cserés manővereknek;[115] semmiféle „szabadságharcról" nincs szó.[116] (A centrum által kinevelt „elit" általában vagy komprádor vagy helyi „érdekvédő".)[117] Ha úgy vesszük, a rejtély megoldása, hogy a „NER" az ország kedvező befektetési tereppé változtatása terén „teljesít jobban" (a tőke által elvártnál?), azaz *orbi* és nem urbi [itt: *kifelé* … befelé].

Az Arrighi által leírt „perverz fejlődés" is ugyanolyan része a problémának: az afrikai válság kapcsán elmondja, az 1980-as évek elején az IMF az afrikai országokat hibáztatta nyomorukért, mondván, ha megnyitják a piacaikat, akkor minden nagyon jó lesz. 1997-re az IMF (a sokat hangoztatott liberális antietatizmust merészen megtagadva) a helyi kormányok segítségével feltörte a diót; ám a helyi feleslegelvonás összesen a helyi elit presztízsértékű fogyasztását szolgálta.[118] Ez általános jelenségnek látszik a periferikus „elitek" esetében: miközben a tényleges gazdasági cselekvésből kiszorultak, pótcselekvéseik külsőleges megerősítései a lakossággal szembeni „felsőbbrendűségüknek". (Ám Veblen „szabadidős osztálya" félig meghaladott fogalomnak tűnik a last minute tömegturizmus korában: ma inkább a reprezentatív brand-fogyasztás a szocioökonómiai státusz jele. Drága táskák, nagy autók, költséges képzések, külföldi vadászatok...)[119]

Röviden összefoglalva tehát, az 1945. évi rendszerváltás előtti elmaradottság „természetes", a preindusztrialitás örökségeként megmaradt elmaradottságként tekinthető, amelyből megfeszített munkával, szociális célok szem előtt tartásával jutottunk ki. Ezzel drámai ellentétben az 1989. évi destruktív rendszerváltás mesterségesen és erőszak útján újrateremtett elmaradottságot jelent. Megrázó, hogy éppen

---

[114] Gerőcs – Jelinek: *A NER az EU-ban* 26–27.
https://epa.oszk.hu/01700/01739/00103/pdf/EPA01739_eszmelet_118_012-033.pdf (utolsó megtekintés 2019.12.02)

[115] u. o.

[116] u. o. 28.

[117] Szentes, i. m. 1965, 242–243.

[118] Arrighi, G.: Az afrikai válságról http://www.eszmelet.hu/giovanni_arrighi-az-afrikai-valsag-vilagrendszerbeli-es-re/ (utolsó megtekintés: 2019.12.02)

[119] Mindezek egyben azt is jelzik, milyen mélyről érkezik az adott „elit" – még jobban is, mint a szétlőtt festmények.

az a rendszerváltás, amely a centrum egyenrangú tagjává válás hazug ígéretét lebegtette, azaz státuszbeli előrelépést, valójában mindvégig a korrigálhatatlan státuszbeli visszasorolás elháríthatatlan katasztrófájának megvalósításán ügyködött. „Sikertörténete”[120] a Föld több mint egyhatodának a majdnem-centrum-színvonalról a közelítőleg-periféria-életnívóra taszításának antihős-eposza. Nem pusztán a tőkeexport-ranglétrán való visszalépést jelentett, és az autarchia elvesztését, de egyben egy ideológiai visszalépést is, formálisan a szélsőjobboldali diktatúrához történő visszatérésben, tartalmilag viszont az egalitárius elittelenségtől egy nyíltan hiper-elitárius, félig neoliberális, félig neohungarista komprádor-vezetésig.[121] Bebizonyította, hogy a kapitalizálás nem „demokratizálás” és a szélsőjobb a fennálló védelmezőjévé emelésével, valamint a szociális érzékenység kriminalizálásával, a kritikai tudományosság kirekesztésével azt is, hogy a „toleráns” „objektivitásnál” elfogultabb és türelmetlenebb nincs.

[120] https://www.magyardiplo.hu/szegenyseg-konferencia-cikkek-hu/283-hogyan-jelent-meg-magyarorszagon-ujra-a-szegenyseg (utolsó megtekintés: 2019.02.10)

[121] Bővebben: https://www.eszmelet.hu/krausz_tamas-tezisek-a-rendszervaltas-torteneti-ertelmezeseh/ (utolsó megtekintés: 2019.02.10)

BALÁZS ISTVÁN MIKLÓS

Az utolérő fejlődés fogalomtörténete és rendszerváltás-kori észlelése

Fogalmi tisztázás

A magyar fordításban legtöbbször utolérő fejlődésként megnevezett – jelen tanulmányunkban is ezt az átültetést használjuk – angol „catching-up", vagy másként „catch-up effect" fogalommal kapcsolatban számos tisztázni való akad, mielőtt még történeti elemzés tárgyává tehetnénk. Ennek oka nem a kifejezés ismeretlensége vagy ritkán eszközölt használata, hiszen a közgazdaság- és a történettudományon túl többek között a pszichológia is ismeri és alkalmazza, ám éppen ezért számtalan olyan, részben interdiszciplináris jelentésréteg rakódott rá (a gyakran szinonimájaként szerepeltetett konvergenciaelmélethez[1] hasonló leágazásairól nem is beszélve), melyek torzíthatják a különféle szempontú áttekintéseket. Dolgozatunk esetében azt a közgazdasági megfogalmazást alkalmazzuk, mely szerint mivel a kevésbé fejlett gazdaságoknak még van hová növekedniük, ezért gyorsabban képesek gyarapodni, mint a gazdagabb államok, és ezzel a nagyobb „felhajtóerővel" minimalizálni is tudják a módosabb országoktól őket elválasztó különbségeket.[2] A kutatók és szakemberek előtt azonban már régóta ismert, hogy ennek az elméletnek a gyakorlati megvalósulását milyen erőteljesen korlátozzák az egyes államok közti társadalmi, intézményi és politikai különbségek – már ebből is gyaníthatjuk, hogy az utolérő fejlődés „tiszta" formája és megvalósulása leginkább csak absztrakcióként létezik.

Az elméleti alap bizonytalansága tette – és teszi – lehetővé, hogy különféle politikai rendszerek tűzzék zászlajukra az utolérés célját a kapcsolódó ideológiákkal együtt, nem egyszer az emberek ösztönzéséhez kapcsolódó szükségszerűségből. Az egyes rezsimek hamar felismerték, hogy a „catching-up" igen tág fogalomköréből szabadon szemezgethetnek, ily módon pedig pl. a technológiai közeledést átfogóan mint gazdasági utolérést tüntethetik fel, vagy éppen valamely társadalmi rétegnek (jellemzően természetesen az elitnek) a centrumbéli viszonyokhoz történő felzárkózását általános értelemben vett társadalmi utolérésnek titulálhatják.[3]

---

[1] Az elmélet központi gondolatmenetét és a kapcsolódó problémákat l.: Bartha Eszter: A tranzitológiától a transzformációig. Eszmélet, 13. évf. (2001) 52. sz.

[2] Az utolérő fejlődés konkrét definiálására és leírására a The Economic Times c. hírlap weboldalán találhatjuk az egyik leginkább releváns példát, melyet kiindulópontként használtunk elméleti áttekintésünkhöz: https://economictimes.indiatimes.com/definition/catch-up-effect (utolsó megtekintés: 2019.07.07)

[3] Mindezen esetekre vonatkoztatva megfontolandónak tartjuk a „szelektív utolérés" fogalmának alkalmazását.

A megfogalmazódás helyszíne mindig a félperiféria (kiváltképp tetten érhető ez Kelet-Közép-, ill. Kelet-Európában), ahol a centrumországokhoz történő felzárkózás ígérete nem tűnik annyira valóságtól elrugaszkodottnak, mint a világgazdaság perifériájára szorult államokban. (Magában a centrumban az utolérés a magországok közti viszonylatban ilyen formában fel sem merül.)

Az utolérés problematikájához számos olyan kérdés társul, melyek egyszerre jelentkeznek az elméletben és a gyakorlatban is. Az egyik ilyen örök polémia, hogy valóban teljes mértékben utópisztikus, pusztán a politikai számítás által csatasorba állított jelenségről van-e szó, vagy értelmezhető a gazdasági realitások talaján maradva is? Bármi is legyen az igazság, azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy ha az utolérés nem is több puszta illúziónál, akkor is rendszeresen akadnak olyan példák, melyek ezt az illúziót megerősítik és fenntartják: ilyen pl. Svédország bekerülése – a kereskedelem, majd az acélipar révén – a félperifériáról a centrumba.[4] A másik visszatérő kérdés, melyet a későbbiekben még egy konkrét példán keresztül is érinteni fogunk, arra keresi a választ, hogy egy adott gazdaságot utolérni vajon csak annak az útnak a végigjárásával lehet, amelyen maga is haladt kialakulása során, vagy akadnak olyan fejlődési szakaszok, melyek kihagyhatók, ill. megkerülhetők?

Akármilyen választ is adjunk a fenti felvetésekre, attól egy pillanatig sem tekinthetünk el, hogy az utolérésnek már az esélyéhez is szükséges a centrum szívóhatása, vagy legalábbis a nyitottsága (ahogyan az megvolt többek között a rendszerváltás időszakában is): nem tekinthetünk a fejlett, sőt még tovább fejlődő gazdaságokra olyan entitásokként, melyek passzívan, egyhelyben maradva jelölik ki a felzárkózás célját. Tanulmányunkban mindezeket a szempontokat figyelembe véve kíséreljük meg egy történeti áttekintést követően bemutatni az utolérő fejlődésnek a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek bukásához kapcsolódó prognózisait.

Történeti áttekintés

Az utolérés gondolata a történelem során folyamatosan más és más módon öltött testet, ill. koronként más és más funkciókat látott el. Jelen áttekintésükben Kelet-Közép-, valamint Kelet-Európára koncentrálunk, noha természetesen nem eme régiók sajátosságáról van szó – a posztgyarmati struktúrák életében szintén kulcsszerephez jut, mint a modernizáció egyik irányjelzője.

[4] Krausz Tamás: Niederhauser Emil Kelet-Európa-koncepciójáról. In: U. ő.: Megélt rendszerváltás. Publicisztikai írások 1989–1994. Budapest, Cégér Kiadó, 1994, 184.

Az utoléréssel kapcsolatos elképzelések első felbukkanását Európa keleti felében igen nehéz datálni, számos vita övezi, hogy hol is kezdődnek meg a vonatkozó törekvések: Niederhauser Emil szerint például már a felvilágosult abszolutizmusok is hasonló célkitűzéseket tudtak magukénak,[5] még ha fogalmi kereteikben ez nem is feltétlenül tükröződött. A reformkor nemzeti mozgalmaitól azonban már mindenképp elidegeníthetetlen az utolérésnek az egyik, ha nem a legfőbb célként történő megjelölése, és ez az attitűd ezt követően végighalad a térség 19. századi kelet-európai nemzeti mozgalmainak összességén. Már ezen a ponton fontos kihangsúlyozni azt, hogy mennyire különbözők lehetnek azok a módszerek, melyekkel az egyes entitásokat fel kívánták zárkóztatni a fejlettebb gazdaságokhoz: példának okáért azzal kapcsolatban, hogy a Magyar Királyság számára a Habsburg Birodalmon belül húzódó vámhatár megszüntetése (l. Széchenyi István agrárliberalizációs törekvéseit), vagy éppen ellenkező módon egy erős védővám felállítása jelentené-e a felemelkedés zálogát, olyannyira nem alakult ki konszenzus, hogy maga Kossuth Lajos is egyik megoldástól a másikig sodródott elméleti fejtegetései során.[6]

A Nyugat utolérésének képe azonban nem csupán a térség nemzeti mozgalmainak fantáziáját ragadta meg: más előjellel és kontextusban ugyan, de kirajzolódott a marxi ihletésű gondolatkör teoretikusainak munkásságában is. A bevezetőben felvetett kérdésre is visszautalhatunk az e helyütt felbukkanó dilemmával kapcsolatban, vagyis hogy utol lehet-e érni (majd meghaladni) a kapitalizmust annak vívmányai nélkül? A problémában lapuló paradoxonra – úgy változtatni meg a rendszert, hogy előtte hasonlóvá kell hozzá válni – sokan felfigyeltek, ám megoldási javaslataik számos esetben kardinális eltéréseket mutattak. Maga Marx amellett érvelt, hogy a kapitalizmus felülmúlásához előbb utol kell érni annak iparát (ezzel is igazodva a „haladóbb népek" történelmi iránymutatására vonatkozó téziséhez),[7] ám az ehhez szükséges gyakorlati megoldások mibenlétében már korántsem volt ilyen megingathatatlan: a protekcionista gazdaságpolitikára például hol mint (az elmaradott termelési módok konzerválása miatt) elvetendő, hol pedig mint (hogy a majdan felszabaduló gyarmatok kisebb hátrányból indulva kapcsolódhassanak be a szabadkereskedelembe) szükségszerű eszközre tekintett.[8] A későbbiekben például Lenin az utoléréshez már nem tekintette elegendőnek az ipari (vagy általában véve a gazdasági) modernizációt,

[5] Niederhauser Emil: A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva. Budapest, Magvető, 1986. 2. k. 216–217.

[6] Zimmermann, Susan: Az utolérő fejlődés a társadalomkritikai gondolkodásban. Egy feltáratlan viszony történetéről és jelenéről. In: Rendszerváltás és társadalomkritika. Szerk.: Krausz T. Budapest, Napvilág, 1998. 43.

[7] Krausz, i. m. 1994, 184.

[8] Zimmermann, i. m. 1998, 45–46.

hanem azt hangsúlyozta, hogy mindehhez a polgári kultúra bizonyos elemeire is szükség van. A Szovjetunióban pedig Sztálintól kezdve egészen Gorbacsovig, ha ismét egy kissé más előjellel is, de az utolérés hivatalos állami – sőt, *nemzeti* – ideológia lett,[9] amely a kapitalizmus külső fenyegetésével együtt vezetett a felülről kényszerített központi gazdaságirányítási rendszerek kialakításához a keleti blokk országaiban. Szovjet-orosz részről azonban mindez rejtett magában egy olyan ellentmondást, amely korántsem tekinthető egyedülállónak az ország történetében:[10] nevezetesen hogy ha valóban minden „rossz" forrása a Nyugat, akkor mégis miért cél az utolérése (később természetesen a meghaladása), ill. miért szolgáltat oly sok – például technológiai – mintát? Az erre a problémára reflektáló, az orosz történelemszemléletet is érintő kiegyensúlyozási kísérlet korifeusai azt hangoztatták, hogy ugyan valóban egy olyan modern Szovjetuniót kell megteremteni, mint az USA, de nem olyan „deviánst" – az utolérésnek a bevezetőnkben említett módon történő szelektív értelmezése ezen a ponton különösen élesen érhető tetten, és ez az érzés csak erősödik akkor, ha kizárólag a puszta gazdasági mutatószámokat figyeljük, ezek alapján ugyanis kb. 1933–1973 között valóban történt valamiféle utolérés az államszocialista rendszerekben,[11] melyeket az összeomlástól azonban ez sem tudott megmenteni.

Képzetek a rendszerváltás idején

A menthetetlenül eladósodott kelet-közép-európai államszocialista országokban lezajló rendszerváltás egyszerre volt politikai és gazdasági folyamat, és bár ez a két aspektus egymástól elválaszthatatlan módon fonódott össze,[12] az utolérő fejlődés témakörének tárgyalásakor mégis inkább utóbbi a figyelemreméltó, kiváltképp a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos koncepciók és viták miatt. Mielőtt még azonban alámerülnénk a kapcsolódó diskurzusokba, érdemes vetni egy pillantást az eseményekre „alulnézetből" is. Ha a vizsgált államok társadalmainak a jövőre vonatkozó elvárásait kíséreljük megragadni, akkor azt mondhatjuk, hogy a legáltalánosabb vágy a gazdasági rendszer megváltozására irányult, de oly módon, hogy a transzformáció során a leváltandó rendszerhez kötött jóléti elemek se vesszenek el.[13]

[9] Krausz, i. m. 1994, 197.

[10] Krausz T.: Az orosz sajátszerűség ideológiáiról. Replika, 6. évf. (1995) 19–20. sz. 166.

[11] Krausz, i. m. 1994, 188.

[12] A gazdasági és a demokratikus átalakulás egyidejűségét kiválóan mutatta be Claus Offe (Varieties of Transition: The East European and the East German Experience. Cambridge, Polity Press, 1996.).

[13] Bartha E.: Átmenet, átalakulás vagy „posztszocializmus"? Elméleti viták a kelet-európai rendszerváltásról. In: Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. Szerk.: Krausz Tamás – Mitrovits Miklós – Zahorán Csaba. Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2010. Kelet-Európai Tanulmányok 6. 28.

Ahogyan korábban említettük, mind a centrum piacai, mind pedig piacot kereső gazdasági szereplői nyitottan álltak a keleti blokk felbomlásához – ezért is hihettek oly sokan, ha nem is az utolérésben, de a gyors fejlődésben mindenképpen.[14]

A felzárkózás elsődleges gátjának nyilvánított államszocialista rendszerek egyetlen alternatívájaként korántsem csak a végül diadalmaskodó kapitalista berendezkedés merült fel a rendszerváltás időszakában, ill. az azt megelőző évtizedekben – változatos, sőt, sokszor lényegesen különböző formákban ugyan, de előelőkerült a társadalmi gazdálkodás koncepciója is. A „demokratikus szocializmusra" irányuló elképzeléseket alapvetően különféle értelmiségi körök hirdették, a szélesebb tömegek általi felkaroláshoz igazán közel csak a lengyel Szolidaritás „munkásönigazgatói" szárnyának köszönhetően kerültek, amely 1981-ben az állam működésének egészére nézve fogalmazta meg társadalmasítási gondolatait – hogy nem sokkal később a Szolidaritás Országos Egyeztető Bizottsága alapvető elemeket vessen el ezek közül.[15] A *tertium datur* egyes alakváltozatai a későbbiekben is felbukkantak még a régióban – Magyarországon példának okáért a Krassó György vezette Magyar Október Párt a különböző tulajdonformák egyenlő esélyében és versenyében látta volna biztosítottnak a hatékony gazdaságot, többek között munkástanácsok és termelőszövetkezetek révén megvalósuló munkásönigazgatással –, ám szószólóinak hangja rendkívül halknak bizonyult az átalakulást levezénylők tárgyalásainak zajában.

1989 és az utolérés perspektívái

Egy gyors gondolat erejéig visszakanyarodva a harmadik utas megoldás(oka)t szorgalmazó baloldali kritikára, fontos megemlítenünk, hogy a rendszerváltásba vizionált utolérő gondolat nem volt teljesen idegen azt ezt képviselőktől sem, annak ellenére, hogy az „önigazgató állam" minden bizonnyal igen komoly hátránnyal indult volna a világgazdasági versenyben.[16] Látványos, hogy a felzárkózás mint kifejezés mennyire érdektelennek bizonyult az 1989-es események hatása alatt alkotóknak, akik szinte kivétel nélkül valami impozánsabbat, és főleg dinamikusabbat akartak álmodni: Jürgen Habermas pl. emlékezetes írásában[17] egyenesen a forradalom fogalmát alkalmazza, még ha a 'kijavító', vagy 'kiigazító' (rectifying) előtaggal karöltve is.

---

[14] Krausz T.: Előszó helyett – A rendszerváltás mint rendszerlegitimáció? In: U. o. 20.

[15] Mitrovits M.: Az önigazgatás bukása. A neoliberális rendszerváltás Lengyelországban. In: U. o. 48–50.

[16] Zimmermann, i. m. 1998, 57.

[17] Habermas, Jürgen: What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. New Left Review, 31. évf. (1990) 5. sz.

Sokan tették magukévá azt a téves prekoncepciót is, mely szerint a kelet-európai térség lemaradása az államszocialista rezsimekkel kezdődött, így ezek felszámolása szükségszerűen elegendő lesz a gyors fejlődés kezdetéhez.[18] Az utolérés ennek megfelelően nem is valósult meg, ám a politikának a mai napig szüksége van rá mint társadalmi ösztönzőre, és ez a lényegét tekintve működik is, hiszen az emberek akkor is tudnak hinni az utolérő fejlődésben, ha a mindennapjaikban ennek ellentmondó periferizálódást tapasztalnak – a kulcselem itt az, hogy ne az aktuális politikai-gazdasági rendszerre vezessék vissza a konzerválódó leszakadás okait, hanem valamely korábbi szisztémát tartsák mindezek kizárólagos felelősének.[19]

Összességében elmondható, hogy a kelet-közép- és kelet-európai történelemben immár legalább két évszázada változó mértékben ugyan, de folyamatosan szerepet játszó „utolérő" gondolat az államszocialista rendszerek bukásával sem vált valósággá – pedig ellenkező esetben még akár a fukuyamai „történelem vége" koncepció is igazolást nyerhetett volna.

[18] Bartha, i. m. 2010, 31.
[19] u. ő. 28.

A kötet szerzői

Balázs István Miklós (1992) ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Kelet-Európai Történelem Doktori Program, doktorandusz-hallgató, 2. évfolyam
Kutatási terület: kelet-közép-európai rendszerváltások története, különös tekintettel az ellenzéki szervezetekre és a kerekasztal-tárgyalásokra

Gyúrósi Pál (1991) ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Kelet-Európai Történelem Doktori Program, doktorandusz-hallgató, 2. évfolyam
Kutatási terület: 20. századi diplomáciai kapcsolatok Kelet-Közép-Európában, különös tekintettel Csehszlovákia és Magyarország politikai és gazdasági kapcsolataira

Kalous Antal (1981) ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Kelet-Európai Történelem Doktori Program, doktorandusz-hallgató, 2. évfolyam
Kutatási terület: a koraszovjet marxisták fasizmus-felfogása

Lajos Máté (1990) ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Kelet-Európai Történelem Doktori Program, doktorandusz-hallgató, 2. évfolyam
Kutatási terület: Kelet-európai fasiszta mozgalmak, különös tekintettel a horvát Usztasa Mozgalomra

Mészáros Zsófia (1988) ELTE BTK Ruszisztikai Módszertani és Kutatási Központ, tudományos segédmunkatárs
Kutatási terület: orosz eszmetörténet, orosz nihilizmus, az orosz értelmiség története

Szabó Viktor (1986) ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Ruszisztika Doktori Program, doktorandusz-hallgató, 3. évfolyam
Kutatási terület: földrajzi nevek és a legitimációs ideológia összefüggései

Szalay Gábor (1991) ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 19–20. Századi Kelet-Európai Történelem Doktori Program, doktorandusz-hallgató, 4. évfolyam
Kutatási terület: Izrael Állam létrejötte és a magyar–izraeli kapcsolatok

Szuda Krisztina Eszter (1990) Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, tudományos segédmunkatárs
Kutatási terület: magyarországi szlovákok a két világháború közötti időszakban

Varga G. Lajos (1980) ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 19–20. Századi Kelet-Európai Történelem Doktori Program, doktorandusz-hallgató, 4. évfolyam
Kutatási terület: a két világháború közötti csehszlovákiai magyarság

A Kelet-Európai Tanulmányok sorozatban eddig megjelent kötetek

I. A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában / szerk. Csaplár-Degovics Krisztián és Krausz Tamás

II. A játék hatalma: futball, pénz, politika / szerk. Krausz Tamás és Mitrovits Miklós

III. 1968: Kelet-Európa és a világ / szerk. Bartha Eszter és Krausz Tamás

IV. Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után / szerk. Juhász József és Krausz Tamás

V. 1919. A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak / szerk. Krausz Tamás és Vértes Judit

VI. Rendszerváltás és történelem: tanulmányok a kelet-európai átalakulásról / szerk. Krausz Tamás, Mitrovits Miklós, Zahorán Csaba

VII. Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére / szerk. Bartha Eszter és Varga Zsuzsanna

VIII. A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában / szerk. Szalai László

IX. Kelet-európai sorsfordulók. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére / főszerk. Juhász József

X. Világháború, világforradalom, világbéke? / szerk. Krausz Tamás, Katkó Márton Áron, Mészáros Zsófia

XI. Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok. Mark Pittaway emlékére / szerk. Bartha Eszter és Bezsenyi Tamás